

EKONOMSKA PROBLEMATIKA U SUPILOVU »NOVOM LISTU« 1906—1914.

Rene Lovrenčić, Zagreb

U razdoblju od objave »novoga kursa« hrvatske građanske politike u jesen 1903. do pojave Hrvatsko-srpske koalicije potkraj 1905. Supilov *Novi list* već je znatno pridonio širenju shvaćanja da se borba za samostalnost Hrvatske ne može uspješno voditi bez smišljene i ustrajne ekonomske akcije kojom se osigurava stalni rast materijalne osnovice nacionalno-političkih nastojanja.¹ Uz naprednjake koji su od svoje pojave zastupali isto gledište u okviru koncepcije narodne obrane, Supilove su novine najviše zaslužne za idejnu dispoziciju na temelju koje je u manifest Hrvatsko-srpske koalicije ušla točka br. 3 sa skupom važnih privredno-socijalnih ciljeva.² Ostajući glavna potpora »novom kursu« u vrijeme kad se ta orijentacija proširila na najveći dio hrvatskog teritorija i postala ondje glavna politička komponenta, *Novi list* je i dalje živo pratio ekonomsku problematiku, otkrivao potrebe i mogućnosti, opominjao ili korio one koji nisu vršili svoje dužnosti, pronalazio uzore, predlagao rješenja pa i odlučno zahtijevao brzi izlazak iz štetnih ustaljenih tokova privređivanja. Uvjeti za to agilno djelovanje bili su poslije 1905. dijelom posve drugačiji a dijelom, nažalost, vrlo slični onima u prethodnom razdoblju.

Od istaknutog novinara i političara koji nije bio čvršće povezan ni s jednom strankom, urednik *Novog lista* se poslije Riječke rezolucije pretvorio u vodeću ličnost Hrvatsko-srpske koalicije, najjače snage nezavisne politike u Hrvatskoj. Zato je i rjeđe nego ranije boravio na Rijeci, gdje je ipak ostalo sjedište njegova glasila. Nakon što se savez te velike političke skupine s mađarskom koalicijom raspao i Supilova uloga u njoj počela slabiti, težištem njegove aktivnosti ponovo postaje Rijeka. Definitivni razlaz s Hrvatsko-srpskom koalicijom još će ga više vezati s tim gradom a i njegovim bližim zaleđem u kojem je i dalje saborski zastupnik za delničko-čabarski kraj. U desetak predratnih godina Rijeka nije rasla bez povremenih usporavanja, ali je čvrsto držala položaj drugog pomorsko-trgovačkog emporija velike države od 50 mil. stanovnika, grada što ga je na hrvatskom teritoriju samo Zagreb premašivao brojem žitelja. U mjesecima Supilova intenzivnog političkog rada 1906/7, kada se stalno kretao pravcem Rijeka—Zagreb—Budimpešta, činila se vrlo stvarnom mogućnost carinske rastave Austrije i Ugarske. Značenje Supi-

¹ O tome v. R. Lovrenčić, *Ekonomska problematika u Supilovu »Novom listu« 1903—1905, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest*, 3, Zagreb 1960.

² Usp. J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1936, 367.

lova polazišta, njegove odskočne daske, postalo bi u tom slučaju još važnije. Dugotrajna konkurencija s Trstom, udaljenim svega 60-ak kilometara zračnom linijom, sa središtem koje je postiglo i zadržalo još brži tempo rasta, naglo bi se zaoštrila. Ishod njihove borbe imao bi određene reflekske na opću ekonomsku snagu Hrvatske jer je Rijeka unatoč prisustvu jakog mađarskog i drugog tuđinskog kapitala bila važno poslovno polje i za hrvatsku buržoaziju čije unutrašnje veze bivaju postupno gušće i snažnije, pa bi udarac jednom njezinom, i to značajnom, dijelu teže pogodio cjelinu klase a i privrede zemlje nego ranije.

U ovom razdoblju ne slabi ni interes Supila za Dalmaciju, s kojom ga ne vežu samo mladenačke uspomene nego i trajna politička prijateljstva. Već je objava »novog kursa«, a još više njegova realizacija na gotovo cijelom prostoru Hrvatske, uzbudila utjecajne krugove u Austriji. Znajući dobro kakvu je ulogu Dalmacija imala ne samo u rađanju tog pravca već i kasnije, pri uspostavi hrvatsko-mađarskog saveza, ovi će krugovi nastojati da privuku najjužniju austrijsku pokrajinu u kojoj je naglo porasla težnja odcjepljenju od Cislajtanije reinkorporacijom ostaloj Hrvatskoj. U sklopu nastojanja da se Dalmacija povuče natrag, u neku vrstu obnovljenog autonomaštva, bečka će se vlada poslužiti ne samo političkim intrigama i represalijama nego i ekonomskim mamcima. Ne ispuštajući nikad dulje iz svog vidokruga taj dio hrvatskog teritorija, *Novi list* nije mogao šutke gledati bečke pokušaje, očito sračunate na potkopavanje »novog kursa« — politike sjedinjenja glavnih dijelova Hrvatske i njezine što potpunije emancipacije od austrijskog nijemstva. S izvjesnim zakašnjenjem i u manjem opsegu bečki vladajući krugovi započinju primjenjivati istu taktiku i u Istri, dakle, u najbližem susjedstvu Rijeke.

Najveća promjena uvjeta koji su utjecali na pisanje *Novog lista* vidljiva je u užoj Hrvatskoj. Padom mađaronskog režima i uspostavom vlade Hrvatsko-srpske koalicije pojavile su se posve nove mogućnosti za veće ekonomske zahvate, na kakve ranije ni jedna znatno borbenija, jedinstvenija i bolje organizirana opozicija od one koja se suprotstavljala kuenovštini ne bi smjela ni pomišljati. Međutim, ta velika promjena nije bila duga vijeka. Nakon nešto više od godine dana povoljne prilike za dinamičnu privrednu akciju su prestale. Politička borba protiv Raucha i njegovih nasljednika apsorbirala je zatim najveći dio pažnje redakcije *Novog lista*. Ono povećano zanimanje Supila i njegovih suradnika za ekonomska pitanja kojim je urodila vladavina Hrvatsko-srpske koalicije podupirao je nastavak ugarske krize koja je dolaskom na vlast mađarske opozicije samo politički riješena, i to djelomice, dok su sporovi zbog privrednih protivnosti između Ugarske i Austrije potrajali. Novim sporazumom iz 1907. taj antagonistički kompleks nije svladan, već samo privremenim solucijama oslabljen. Ipak je transformacija ugarske krize iz akutne u latentnu ne samo u političkom već uskoro i u ekonomskom pogledu postupno nagrizala spomenuti interes Supilovih novina.

Tok zbivanja na Balkanu također je imao svoj nemalo važni udio u skupu uvjeta koji su održavali živo zanimanje *Novog lista* za ekonomska pitanja. Carinski sukob između Austro-Ugarske i Srbije koji se kao veliko privredno hrvanje vukao godinama, željeznički »rat« koji ga je pratio, pripremanje definitivnog reguliranja političkog položaja Bosne i Hercegovine i sama anek-

sija poticali su Supila na razmišljanje o pravom značenju ekonomske akcije kao jamstvu političke samostalnosti ili pak bitnom obliku strane penetracije. S tim u vezi na nj stalno djeluje napredovanje njemačkog »Drang nach Osten« čiji je uspjeh kao i ranije smatrao najvećom opasnošću za Hrvate i Srbe, odnosno za sve Južne Slavene. Sve otvorenije nastojanje nosilaca ove ekspanzije da je prošire i što više politički osiguraju pothranjuje Supilovu energiju otpora, povećava mu budnost i uvjerava ga u ispravnost ranijih prognoza.

EKONOMSKI PROBLEMI SJEVEROZAPADNE HRVATSKE

Kao i u prethodnom razdoblju, *Novi list* služi znatno više privrednim interesima cijele Hrvatske nego onima grada u kojem je izlazio. Uža, specifična problematika Rijeke čak je zbog navedenih momenata manje zastupana nego ranije. Kad se ipak njome bavi, list je redovno povezuje s problemima bliže ili dalje okoline. Potkraj 1906. veći zastoji u prometu Rijeke naveli su Supilove novine da se prisjete nekih od glavnih nedostataka ovog grada kao privrednog središta na koje su od 1903—05. nekoliko puta upozoravale: premalog skladišnog prostora i uskoće željezničkog čvora.³ Sve veći robni izvoz i uvoz, ističe se ponovo u listu, dovodi do zatrpavanja skladišta, koja se ne mogu brzim tempom rasterećivati već i zbog nedovoljnog kapaciteta željeznice. No dok se ranije takvim konstatacijama samo dodaju zahtjevi da se mane riječkog prometa što prije otklone, ovaj put nudi se i konkretno rješenje: neka skladišta u luci, naročito ona za drvo, treba osloboditi za prikladnije tovare od onih koji se sada u njima smještaju a za ove sagraditi nova u blizini Rijeke, u Martinšćici, Bakru i Senju, s time da se donde dovede željeznica. U okviru mjera rasterećenja Rijeke predlaže se i specijalizacija sušačke željezničke stanice koja dotad, usprkos čestim žalbama, još nije bila sagrađena — ona bi preuzela poštanske pošiljke i putnički saobraćaj. Ovi su prijedlozi popraćeni opravdanom kritikom opće politike ugarskih vlada na sjevernom Jadranu. Naime, u članku se napominje da su razna povjerenstva koja su godinama stizala iz Budimpešte redovno tražila rješenja za uklanjanje akutnih privrednih teškoća Rijeke samo u granicama grada, tj. na teritoriju pod mađarskom upravom, čuvajući se da izađu iz tog uskog prostora. Opomene hrvatskih trgovačko-obrtnih komora, osobito senjske, da je ta uskogrudnost neodrživa, nisu naišle na razumijevanje. Prije ili kasnije to se moralo osvetiti ne samo široj okolini Rijeke već i njoj samoj, mada je ugarskim vladajućim faktorima bilo stalo da se jedina morska luka pod njihovom neposrednom kontrolom što brže razvija. Na kraju članka poručuje se tim činiocima da će nastavak opisane politike biti samo od koristi Trstu, odnosno Austriji, što je naročito opasno u vrijeme kad se ozbiljno pomišlja na carinsko osamostaljenje Ugarske.⁴ Dakle, Supilo savjetuje tadašnjoj ugarskoj vladi da se mora i u vlastitom interesu odreći štetne politike prema kojoj se Rijeka mora razvijati kao izolirani mali otok, jer će se bez nužnih, prirodnih i za nju u prvom redu korisnih veza sa svojim susjedstvom s vremenom zagušiti. Ti su savjeti i opomene u

³ Lovrenčić, n. dj., 98.

⁴ Zastoj izvozne trgovine na Rieci, *Novi list* (NL) 16. X/br. 285, 1906.

ranijem razdoblju bili gotovo bespredmetni; poslije uspostave političkog saveza između Hrvatsko-srpske i mađarske koalicije uključuju se u opće nastojanje da se ispravi politička praksa kojom je Ugarska desetljećima oštećivala Hrvatsku.

Nekoliko mjeseci poslije objavljivanja ovog članka izlaganje A. Krešića u Trgovačko-obrtnom domu na Rijeci, o kojem će još biti riječi, pobudilo je *Novi list* da se vrati problemima riječkog prometa, ali pritom razmatra neke njihove druge, šire aspekte. Komentator Krešićeva govora napominje da kad u oscilaciji kretanja roba dođe do većeg priliva proizvoda te zbog zatrpavanja skladišta iskrсну ozbiljne teškoće za riječke privrednike, najviše stradaju mali poduzetnici, jer upravni organi u Magazzini generali favoriziraju svoje velike kontrahente. Pisac članka je mogao dodati da najviše trpi hrvatski dio riječkih kapitalista, većinom ekonomski slabijih od talijanaškog i mađarskog poduzetništva koje uz to smije računati, s mnogo više razloga od njih, na utjecajnu zaštitu gradske općine, mjesnih organa ugarske vlade i velikih poslovnih korporacija na Rijeci. U nastavku članka istaknuto je da naročite teškoće stvara transport ugljena. Nedovoljna propusna moć riječkog prometnog čvora ima i još jednu, komplementarnu štetnu posljedicu — destimulira iskorištavanje ugljenih rezervi u Hrvatskoj a smeta i proširenju trgovine drvom.⁵ Iako je samo druga tvrdnja imala smisla, osobito za obližnji Gorski kotar, list se primakao ovom kritikom shvaćanju ozbiljnih posljedica slabosti Rijeke u cjelini hrvatske privrede.

Jedan zakonski nacrt nove ugarske vlade što ga je F. Kossuth, kao ministar trgovine, predložio budimpeštanskom parlamentu potakao je Supilov dnevnik da se osvrne na pomorsku politiku Ugarske. Taj projekt, koji je trebao odrediti nove uvjete subvencioniranja slobodne plovidbe, izazvao je burnu reakciju zainteresiranih riječkih poduzeća (Ungaro-Croate za slobodnu plovidbu, kompanije Oriente i dr.). *Novi list* je prvo bez komentara objavio njihov memorandum kojim su nastojali uvjeriti ugarsku vladu da su novi uvjeti za stjecanje prava na subvenciju pretjerani, znatno strožiji nego u Austriji, što će neminovno štetiti riječkoj slobodnoj plovidbi.⁶ Tjedan dana kasnije Supilovo glasilo je uvrstilo članak koji je neki poznavalac problema napisao za jedne budimpeštanske novine. U uvodnoj primjedbi redakcija upozorava da je članak važan i za Hrvate a i da je sam pisac poželio da se njegov tekst objavi također u *Novom listu*. Autor kategorično tvrdi da će novi zakon upropastiti slobodnu plovidbu jer propisuje da će brodovi koji se njome bave dobiti državnu pripomoć samo onda ako jednom godišnje stignu u Rijeku i dopreme robu koja ne smije biti manja od određene količine ni konkurirati domaćoj proizvodnji. Dok druge evropske zemlje, shvaćajući koristi od slobodne plovidbe, ovu snažno pomažu i čak zabranjuju dolazak subvencioniranih brodova u domaće luke, u Ugarskoj, jer stvarno nije pomorska zemlja, vlada prava konfuzija u pitanjima brodarstva. Ondje ne razumiju da je slobodna plovidba naročita industrija koja radi s nacionalnim kapitalom isključivo u inozemstvu pa da u oštroj konkurenciji na svjetskim morima

⁵ NL 11. IV/88, 1907.

⁶ NL 17. X/286, 1906.

mora uživati jaku državnu potporu.⁷ Redakcija nije komentarom odredila svoje gledište o osnovnim sudovima u članku, ali se iz spomenute uvodne primjedbe razabire da je najvjerojatnije dijelila poglede autora. Za hrvatske kapitaliste u Rijeci i na okolnom Primorju slobodna plovidba sigurno nije bila naročito važna iz jednostavnog razloga što je takva pomorska djelatnost tražila i veća sredstva od onih potrebnih za uspješno poslovanje u kabotaži i odgovarajuću spremnost na poslovni riziko. Bez čvršćeg oslonca u pozadini, raspoložujući znatno skromnijim sredstvima od velikih austrijskih i mađarskih kompanija slobodne plovidbe, uz niži stupanj koncentracije kapitala, hrvatsko pomorsko poduzetništvo radije se kreće sigurnijim sferama male i velike kabotaže. Ipak je dio hrvatskih privrednika sa sjevernog Primorja, i to onih većih, sudjelovao u opasnoj utakmici na dalekim morima uloživši svoje kapitale u društva kao što su bila Ungaro-Croata za slobodnu plovidbu, Copaitich i dr., Sodić i dr. i Oriente.⁸ *Novi list* nije dakle skretao pažnju hrvatske javnosti u pogrešnom smjeru, ali je sigurno bilo pitanja iz pomorske privrede koja su ovu barem toliko ako ne i više zanimala. Međutim, Supilo se na to malo obazirao. O položaju Ungaro-Croate (za obalnu plovidbu), njezinoj borbi s tršćanskim Lloydom i dalmatinskim parobrodarstvom kao i sa senjskim Hrvatskim parobrodarskim društvom ne doznajemo iz lista gotovo ništa, iako je baš u prvom društvu bio angažiran veći dio onih hrvatskih poduzetnika na sjevernom Primorju koji su djelovali u jadranskom obalnom brodarstvu.⁹

Ako se ovaj poznati dnevnik klonio razmatranja konkurentске borbe između pomorskih društava istočnog Jadrana, o utakmici hrvatskih poduzeća šutio je vjerojatno zbog nacionalnopolitičkih razloga, službenu politiku Ugarske prema Rijeci i pomorskoj privredi štedio je donekle samo u prvom dijelu razdoblja u kojem pratimo njegovo pisanje. Nakon što je pukao nepremostivi jaz između Hrvatsko-srpske i mađarske koalicije, zamjerke spojene s dobrotornim savjetima ustupile su s vremenom mjesto gorkim ukorima pa i općoj vehementnoj osudi. Pišući u proljeće 1909. o problemu novog brodogradilišta u Kraljevici, *Novi list* optužuje ugarsku vladu da preko poduzeća koja o njoj ovise provodi u Rijeci vrlo intenzivnu mađarizaciju.¹⁰ Supilo nije izmakao govora Szechenyia o radu kulturnog društva »Julian«, tadašnjeg važnog sredstva mađarske penetracije u Hrvatskoj. Pozivajući se na novu situaciju u

⁷ Slobodna pomorska plovidba, NL 24. X/293, 1906.

⁸ O udjelu hrvatskog poduzetništva u riječkoj slobodnoj plovidbi v. R. F. Barbalić, Prodiranje hrvatskog industrijskog kapitala u parobrodarstvo duge plovidbe koncem XIX. st., *Jadranski zbornik* 1, Rijeka—Pula 1956, 149—154. Plovni park Ungaro-croate za slobodnu plovidbu sastojao se 1904. samo od jednog broda (kao i društava S. Kopajtić i dr. iz Rijeke i J. Sodić i dr. iz Kostrene), ali je s njime te godine ostvarila čisti dobitak od 156.000 kr. koji je premašio polovicu takvog dobitka istoimenog društva za obalnu plovidbu (254.000 kr.), mada je ovo raspolagalo s 29 parobroda. Iste godine I. hrvatska štedionica, s kojom se malo koja od hrvatskih banaka mogla mjeriti, postigla je 558.000 kr. čistog dobitka (v. podatke u NL 31. III/90, 10. IV/100 i 5. V/123, 1905).

⁹ U prethodnom periodu *Novi list* je objavljivanjem dopisa predstavnika Ungaro-croate za obalnu plovidbu i Hrvatskog parobrodarskog društva iz Senja barem donekle osvijetlio odnose između ovih dviju konkurentskih kompanija (v. Lovrenčić, 101—102).

¹⁰ Još o brodogradilištu u Kraljevici, NL 20. III/68, 1909.

Habsburškoj monarhiji nastalu aneksijom Bosne i Hercegovine i na neizbježnost carinskog odvajanja Ugarske od Austrije, taj se utjecajni političar otvoreno založio za daljnje jačanje mađarskog elementa u Rijeci i Slavoniji. *Novi list* je kvalificirao namjere što ih je ova izjava priznala pogubnima za Hrvatsku i napao bana Raucha i J. Franka u Zagrebu te R. Zanellu u Rijeci da svojim djelovanjem baš takvoj politici vjerno služe.¹¹ Talijanski autonomaši osuđeni su zbog šurovanja s nosiocima mađarizacije Rijeke i u jednom drugom većem članku gdje se konstatira da su izdali vlastite principe samo zato da dođu na vlast u gradu. Držeći godinama u svojim rukama riječku upravu, oni nisu suzbili denacionalizatorsko djelovanje Budimpešte, ali su gorljivo smetali emancipaciji Hrvata i postupno otvorili vrata korupciji i protekcionizmu.^{11a} U članku se ta štetna praksa izričito ne povezuje s privrednim životom Rijeke, ali je karakter istaknutih crnih strana talijanaške uprave takav da se smije pretpostaviti kako njihove razorne posljedice u privredi grada, napose u njezinu hrvatskom dijelu, autor tek zato ne navodi što ih smatra očitima i dobro poznatima. Iz konteksta izvire i dodatna osuda ugarskih vladajućih krugova koji su sve to omogućili i ovjekovječili kako bi stekli i učvrstili mjesnu potporu svojoj protuhrvatskoj orijentaciji.

Borbi za emancipaciju i jačanje hrvatskog elementa u ekonomici Rijeke *Novi list* je posvetio više većih i manjih priloga. Kad su talijanaši pokrenuli akciju da prošire svoje pozicije u riječkom novčarstvu osnivanjem Pučke banke, neki je anonimni informator iz »poslovnih krugova« ustvrdio da je zapravo glavni motiv te inicijative želja da se spriječi pojava istovrsnog financijskog zavoda s hrvatskim obilježjem, na osnivanju kojeg se tada radilo. Pritom se upozorava da talijanaši raznim ustupcima u pogledu upotrebe narodnog jezika u svojoj budućoj ustanovi mame hrvatske vlasnike kapitala te su neke već i uvukli u svoju akciju. Informator dodaje s gorčinom da to i nije čudno jer »naši ljudi« obično služe tuđincima kao štafaža.¹² U *Novom listu* se kore i hrvatski poduzetnici Rijeke i Sušaka koji su se priključili talijanaškim obrtničkim udruženjima pa su stoga ostali izvan Zemaljskog saveza hrvatskih obrtnika koji je u Zagrebu upravo nikao. Ipak se u članku o tome izriče nada da će se situacija vjerojatno popraviti zahvaljujući Trgovačko-obrtnom domu na Rijeci, koji je osnovan u proljeće 1907. kao društveno sabiralište hrvatskih privrednika.¹³ Supilove novine su počele propagirati tu ustanovu još ranije, prije nego što je proradila.¹⁴ Prigodom osnivačke skupštine poželele su joj što veći uspjeh i proglasile patriotskom dužnošću hrvatskih trgovaca i obrtnika da se upišu u članstvo doma.¹⁵ *List* se nije na tom zaustavio, već je uskoro u jednom članku naglasio njegovu važnost za cijelu Hrvat-

¹¹ Mađari prema Rieci i Slavoniji ili Rauch — frankovački režim za uništenje Hrvatske, *NL* 10. XI/267, 1909.

^{11a} Malo o riečkoj politici, uvodnik, *NL* 30. IV/103, 1910.

¹² *NL* 22. IV/111, 1906.

¹³ *NL* 21. IV/97 1907.

¹⁴ *NL* 8. XII/338, 1906.

¹⁵ *NL* 10. XII/340, 1906. Osnivačka skupština je u upravu doma izabrala velike hrvatske kapitaliste (Đ. Ružića, F. Dubokovića, A. Bačića, A. Bonetića, D. Vilhara i dr.), među kojima je bilo dosta akcionara riječke Dioničke tiskare koja je štampala *Novi list*.

sku. Naročitu korist od te mlade institucije, ističe pisac, imat će mjesni hrvatski privrednici jer će se ondje upoznavati i povezivati, nalaziti stručnu štampu i literaturu a i dobivati obavijesti o uvjetima na tržištu kao i burzovne informacije.¹⁶ Kad je dom započeo rad svečanom sjednicom kojoj su prisustvovali funkcioneri svih triju trgovačko-obrtnih komora Hrvatske, Supilo je ne samo o događaju izvijestio već i u dva velika nastavka objavio ranije spomenuti govor A. Krešića, tajnika zagrebačke komore.

U prvom dijelu svog izlaganja ovaj je agilni privredni organizator i poznati pobornik modernizacije hrvatske ekonomike obrazložio značenje doma kao budućeg žarišta hrvatskog poduzetništva na Rijeci zahvaljujući kojem će ono postići u gradu ulogu odgovarajuću svojoj stvarnoj brojnosti i ukupnoj snazi. Od tog središta okupljanja očekivao je također da će izvući mnoge hrvatske poslovne ljude iz indiferentnosti prema nacionalnoj borbi, tj. da će poslužiti i jačanju hrvatske politike na Rijeci. Krešić nije spomenuo moguće korisne posljedice takve lokalne promjene u općem političkom životu Hrvatske, što je zbog njegovog umjerenog opredjeljenja i javne funkcije razumljivo, ali nije ostao u granicama Rijeke pri razmatranju privredne uloge ove ustanove. Po njegovu sudu, dom je imao razgranati veze između hrvatskih poduzetnika na Rijeci i cijele Hrvatske te potaći mlađu generaciju da se odlučno upusti u veće poslove. U nastavku govora tajnik zagrebačke komore razvio je opširni program ekonomskih ciljeva. On tumači da je Hrvatskoj potrebno jačanje seljačkog zadrugarstva, pogotovu produkcionog, življe širenje stručnog školstva, u prvom redu trgovačkog, sređenje kredita i izdašnija državna pomoć velikoj industriji. Međutim, ovim važnim ciljevima ipak nije pripalo glavno mjesto u Krešićevu izlaganju. Njegov se program zasniva na koncepciji o bržem razvoju unutrašnjeg saobraćaja, širem prometnom otvaranju Hrvatske i ekspanziji izvoza, koja ovom i daje obilježje sistema ciljeva a ne nekog mehaničkog skupa zadataka, na koncepciji koju je zagrebačka komora, velikim dijelom njegovom zaslugom, prihvatila kao svoju orijentaciju.¹⁷ Ne zastajući na političkim međama koje su dijelile hrvatske i neke druge jugoslavenske zemlje, s vjerojatnom težnjom da ih se što više neutralizira, on se naročito založio za razvoj vodenog prometa. Dok bi se prokopavanjem kanala Vukovar—Šamac znatno skratila važna veza između Dunava i Jadrana, regulacijom Save i Kupe povećala bi se vrijednost te komunikacione magistrale, ali i olakšala trgovina s Austrijom jer bi se prva od navedenih rijeka uredila ne samo do Siska već i do Zagreba. Tok robne struje koja iz sjeverozapadnog dijela Hrvatske dopire do najvećih tržišta Monarhije pojačao bi se i novim željezničkim spojevima (Karlovac—Metlika i Krapina—Rogatec). Krešić je uvjeravao auditorij da valja svim silama potpomoći što skoriju izgradnju ličke željeznice jer bi se njome napokon Dalmacija spojila s ostalom Hrvatskom, a i poraditi na boljoj željezničkoj vezi s Bosnom i Hercegovinom, sa čijom bi upravom inače trebalo surađivati na regulaciji Save. Novim i ojačanim starim saobraćajnim kanalima stvorili bi se mnogo povoljniji uvjeti za veću

¹⁶ Trgovačko-obrtni Dom na Rieci, *NL* 2. II/31, 1907.

¹⁷ V. izvještaj predsjedništva zagrebačke trgovačko-obrtničke komore o njegovu petogodišnjem radu 1900—1905 (*NL* 23. VI/171, 1906).

dinamiku izvoza. Kako bi se ta privredna djelatnost što prije oživila, Hrvatska poljoprivredna banka morala bi pomoći seljačkim proizvodnim zadrugama organizirajući im poduku o prikladnoj pripremi robe za inozemni plasman, dok bi neko od postojećih trgovačkih udruženja u Hrvatskoj uz veću državnu subvenciju moralo preuzeti izvoznu propagandu i otvoriti agencije za podupiranje hrvatskog eksporta u stranim zemljama.¹⁸

Krešićev plan, u kojem je proizvodnja, pogotovu industrijska, dobila mnogo skromnije mjesto od prometne problematike, izražavao je onaj opći poletni duh koji je zbog početka realizacije »novog kursa« zahvatio 1906. politiku u Hrvatskoj a zatim se prenio i na privredne krugove. Razni projekti koje je najavila vlada mađarske koalicije — o njima će još biti govora — potkrijepili su očekivanje da se važne promjene neće ograničiti samo na političku sferu nego da će preporoditi i ekonomski život. Ta je nada, koja izbija iz Krešićeva izlaganja, vidljiva i u Supila. Zato je *Novi list* i objavio taj zanimljivi govor u cjelini, ne dodajući mu nikakve skeptične primjedbe.

Positivan odnos Supila prema Krešićevim prijedlozima pokazuje i članak koji se u njegovu listu pojavio sutradan poslije publiciranja drugog dijela prikazanog govora. Dio tog članka već je naveden — onaj u kojem se govori o manjkavostima riječke luke i njihovim posljedicama u eksploataciji prirodnih bogatstava Hrvatske. U nastavku pisac je, polazeći od glavnih Krešićevih misli, postavio neposredne, konkretne ciljeve. Uz ugarsku eksportnu banku koja djeluje na Rijeci trebalo bi osnovati i odgovarajući hrvatski zavod ili bi neka od postojećih banaka u Hrvatskoj morala preuzeti financiranje izvozne trgovine. U interesu njezina jačanja bilo bi poželjno da kraći kursevi koje za riječke poduzetnike organizira jednom godišnje zagrebačko društvo »Mercur« prerastu u stalnu trgovačku školu. U članku se uz neke druge prijedloge upozorava na nužnost osnutka visoke trgovačke akademije jer će reinkorporacija Dalmacije i uspostava njezine željezničke veze sa sjevernom Hrvatskom dovesti do nicanja novih izvoznih punktova na hrvatskoj obali kojima će biti potrebni brojni stručnjaci.¹⁹ Dakako, vrijeme će pokazati da se *Novi list* zanio ispraznim nadama — do 1914. niti se Dalmacija sjedinila s ostalom Hrvatskom, niti ih je povezala željeznica.

Anonimni suradnik Supilova glasila, kojeg se Krešićev program očigledno snažno dojmio, nije pokušao utvrditi kakvo je pravo značenje bržeg napretka izvoza na Rijeci u općem kompleksu hrvatske ekonomike. Konkretno prijedlog ne potkrijepio argumentacijom koja bi otkrila njihov dublji smisao. No uskoro je u Supilovu listu pitanje eksporta postavljeno u široki okvir, s jasnim shvaćanjem o međuzavisnosti osnovnih grana privrede u Hrvatskoj. Ono je izloženo sredinom 1907. u članku koji zaslužuje potanji prikaz i osvrt. Na početku se konstatira da je na Rijeci samo mala trgovina u hrvatskim rukama, dok velikom dominiraju tuđinci (talijanaši su za Supila bili stranci po duhu bez obzira na njihovo etničko porijeklo). O njima, čvrsto smještenim u sferi krupnih poslova, ovise mali hrvatski trgovci, koji će im prije ili kasnije podleći. Za njih je jedini izlaz što skorije udruživanje. Spajanjem skromnih

¹⁸ Trgovačko-obrtnički dom na Rieci, uvodnik, *NL* 9. IV/86 i 10. IV/87, 1907.

¹⁹ Trgovačko-prometna razmatranja, *NL* 11. IV/88, 1907.

pojedinačnih kapitala oni bi morali stvoriti snažne kompanije za prekomorsku trgovinu. Suradnik lista koji je o tom pisao, možda je autor bio i sam Supilo što se na temelju stila i širine zahvata smije pretpostaviti, nije ostao na uskom tlu koje je obuhvaćao corpus separatum. U akciju koncentracije hrvatskog kapitala na Rijeci mora se, po njegovu mišljenju, uključiti banska Hrvatska. Udruženim hrvatskim poduzetnicima na Rijeci predstoji da se povežu sa Savezom hrvatskih industrijalaca u Zagrebu kako bi se uz takvu široku potporu upustili u tešku konkurentsku borbu na svjetskim tržištima. Autor međutim, ne preporuča samo dobro organizirani izvoz industrijskih izrađevina, čak je više mjesta dao u tekstu poljoprivrednom eksportu. On predlaže da se robna struja agrarnih proizvoda koja sada širokom strujom otječe u Austriju usmjeri prema Rijeci i dalje preko mora u inozemstvo. Što prije valja prekinuti i još jedan ustaljeni privredni tok određen djelovanjem ugarske eksportne banke koja preko svojih agenata prikuplja poljoprivredne viškove po cijeloj Hrvatskoj i zatim ih plasira na strana tržišta. Kako bi joj se oteli unosni izvozni poslovi i organizirali u vlastitoj režiji trebalo bi svakako ostvariti prijedloge zagrebačke komore koja se založila za osnutak posebne hrvatske banke »za promet živežom«. No odlučnu pomoć ne bi hrvatskom izvozu morala pružiti samo ova banka, već i druge financijske ustanove, dužne da se uključe u vanjskotrgovačku aktivnost. Kao uzor u članku se ističe Srbija: ondje već više godina uspješno radi izvozna banka, okupljajući velik broj malih trgovaca, ali se uz nju i drugi beogradski novčarski zavodi bave eksportom te kao i ova banka uživaju stalnu i živu potporu vlade. I u traženju podloge za što veći polet vanjske trgovine Hrvatske pogled pisca se ne zaustavlja na domaćem tlu. On predviđa i uključivanje u tranzitne poslove s balkanskim proizvodima. Dakle, hrvatski bi poduzetnici imali djelovati i kao važni posrednici između onog dijela Balkana koji, bogat poljoprivrednim proizvodima i rudama, nema dobrog ili čak nikakvog izlaza na more, i daljih stranih tržišta. O mogućoj kooperaciji sa bankama u Srbiji ništa se ne kaže; usred carinskog rata koji je podigao visoku barijeru između ove zemlje i Austro-Ugarske nije ni imalo naročitog smisla razvijati prijedlog o uključivanju Hrvatske u izvozne poslove slobodnog Balkana. Na kraju se pozivaju domaći poduzetnici da se udruže u velike korporacije — da se organiziraju kao američki trustovi. U predratnim godinama moćne privredne organizacije monopolskog tipa djeluju već u nizu važnih grana austrougarske ekonomike. Ti uzorci bili su, međutim, u Hrvatskoj manje poznati a i odbojni zbog njemačkog ili mađarskog obilježja što ih je većina njih nosila. Zato su u članku postavljeni kao ideal snažna privredna tijela koja su već brojnim i dubokim pečatima prekrila ekonomiku daleke Amerike, odnosno USA. Višegodišnji boravak na Rijeci, u dinamičnoj sredini gdje su cvjetali veliki poslovi kao nigdje drugdje na hrvatskom nacionalnom teritoriju, razvio je u Supila sklonost prema krupnom poduzeću i velikim poslovnim udruženjima. O njoj govore i njegove posudbe članaka iz strane štampe kojima je čitaoc lista upoznavao sa snažnim inozemnim ekonomskim organizmima, odnosno s njihovim tvorcima.²⁰ Tražeći putove prema privred-

²⁰ Tako je npr. prvih dana 1906. Supilovo glasilo pisalo o Ch. Jerkesu, američkom »tramvajskom kralju«, koji je reformirao i promet u Londonu (NL 5. I/5 1906), na početku 1908. o usponu porodice Krupp (NL 20. II/44, 1908) itd.

nom prosperitetu i nezavisnosti Hrvatske, našao je u već glasovitom američkom obliku udruživanja kapitala uzorak za njezine poduzetnike, dakako, u prvom redu za one na Rijeci. Savjet je bio preuranjen i stoga tada bespredmetan, ali se u njemu ipak skrivala realna jezgra — svjesnom akcijom hrvatskih vlasnika kapitala proces koncentracije njihovih sredstava i poslova mogao se ubrzati.

Vjerojatno inspiriran Krešićevim govorom, Supilov dnevnik je u tom članku pokušao utvrditi glavne crte programa emancipacije privrede Hrvatske širokim uključivanjem u međunarodnu razmjenu. Dok je tajnik zagrebačke komore izbjegao fiksirati od koga se ona treba osloboditi i štoviše napomenuo da bi i Ugarska imala znatne koristi od promjena za koje se založio, autor posljednjeg članka bez ustručavanja zadire u tu materiju. Domaći kapital je morao istrgnuti iz tuđinskih ruku poslove sabiranja robnih viškova i zatim ih samostalno, kroz velika izvozna poduzeća, plasirati na tržištima izvan Habsburške monarhije, tj. Hrvatska se trebala riješiti ovisnosti o ugarskim eksporterima kao i o austrijskim veletrgovcima. Pritom je Supilov list predvidio suradnju banaka, trgovine, industrije i poljoprivrede, sjedinjenih u zajedničkom nastojanju da se izvozu dade snažan zamah i odredi novi smjer. Čudno je da se među osnovnim privrednim granama ne spomine brodarstvo, iako je baš preko mora roba iz Hrvatske pa i s ostalog Balkana imala stizati do novih tržišta. Možda je ono ispušteno zbog skromnog hrvatskog udjela u velikoj plovidbi Austro-Ugarske, kojom je izrazito dominirao njemački i mađarski kapital. U svakom slučaju jedna karika velikog lanca kojom bi se hrvatska privreda snažno povukla u svijet nedostajala je u tom programu. Bez nje je cijela zamisao ostala nedograđena, i to baš u svom logičnom završnom dijelu. No čak ako se zanemari taj ozbiljni nedostatak programa, nameće se pitanje kakvi su bili stvarni izgledi da se Rijeka pretvori u jaku polugu ekonomskog osamostaljenja i brzog napretka hrvatske privrede njezinom novom, izvoznom orijentacijom. Autor te globalne osnove polazio je, uz ostalo, od prednosti što ih je Rijeci donijelo dugogodišnje pritjecanje obilnih sredstava iz ugarskog a u manjoj mjeri i iz austrijskog dijela Monarhije. Na osnovu toga ondje su nikla velika trgovačka, industrijska i brodarska poduzeća, banke ili podružnice raznih financijskih ustanova Budimpešte, Beča, Praga i Zagreba. Takva Rijeka uspostavila je čvrste veze s bližim i daljim tržištima, otvorila prostrane kanale za izvoz roba, stekla važna iskustva u međunarodnoj razmjeni, postigla brzi ritam poslova i opću razinu poduzetnosti u čemu se osim Trsta s njom nije mogla mjeriti nijedna druga luka na istočnoj obali Jadrana. Uz to, samo je Rijeka bila spojena direktnom i kratkom željezničkom vezom sa središtem Hrvatske. Značajne kvalitete koje je ovo privredno središte steklo zahvaljujući pretežno tuđinskim sredstvima i interesima trebale su sada poslužiti preporodu hrvatske ekonomike na modernoj osnovici obilježenoj čvrstom težnjom za ulaskom u svjetske tokove razmjene. Autor članka je mimoišao neugodno pitanje: da li će tuđinski kapital dopustiti da u tom važnom emporiju kojim je dominirao ojača hrvatska konkurencija otimajući mu poslove, odnosno hoće li privredni faktori iz hrvatskog zaleđa imati snage da osvoje jake pozicije na Rijeci usprkos otporu suparnika koji su raspolagali ne samo velikim sredstvima i organizacijama već i takvom političkom potporom s kakvom hrvatski

poduzetnici ondje ni u kojem slučaju nisu smjeli računati. Smetnje s kojima bi se oni susreli na Rijeci u naporu da je pretvore u široka vrata samostalnog hrvatskog izvoza bile bi sigurno velike, pogotovu poslije raskida saveza Hrvatsko-srpske s mađarskom koalicijom, ali se uz spremnost na upornu, dobro organiziranu borbu a i na nužne žrtve ipak mogao prijeći barem neki dio puta do ciljeva što ih je autor ovog zanimljivog članka postavio.

Koliko je prikazani program odmakao u budućnost, preko granica tadašnjih stvarnih mogućnosti, može se zaključiti već iz sudbine ustanove u kojoj je Krešić skicirao neke njegove bitne elemente. Velike nade koje je pobudio osnutak Trgovačko-obrtničkog doma nisu se ni najmanje opravdale. Nakon što je ova institucija nekoliko godina životarila, njezina je uprava predložila članstvu da se ona ukine, ali je ipak pričekala na rezultate ankete koju je o tome provela među hrvatskim privrednicima na Rijeci. Najveći dio upitanih nije se suglasio s njezinom likvidacijom pa se prvih dana 1912. održala godišnja skupština članstva na kojoj je izabran novi upravni odbor na čelu s Đ. Ružićem.²¹ No ni pod vodstvom ovog istaknutog poslovnog čovjeka s mnogobrojnim vezama — osim njega u upravu su ušli i drugi predstavnici gornjeg dijela hrvatskih kapitalista na Rijeci — Trgovačko-obrtnički dom nije oživio. Sredinom 1913. neki riječki omladinac predložio je u *Novom listu* da se dom koji je u međuvremenu ostao bez prostorija posluži onima kluba »Mladost« i zatim pokuša izaći iz dugotrajne krize.²² Dobronamjerni savjet predstavnika mlade generacije nije ničim urodio. Hrvatsko poduzetništvo na Rijeci nije pokušalo da svoju jedinu opću ustanovu iskoristi barem kao stalno sabiralište ako već ne kao žarište zajedničkih ambicioznih pothvata.

Supilov list ni u ovom periodu nije zapustio potrebe, interese i probleme Hrvatskog primorja, iako je ono voljom vladajućih faktora Ugarske odavno bilo politički odsječeno od Rijeke — svog ekonomskog središta. Osvrćući se na pitanja koja su mučila tu regiju, *Novi list* često, kao i kad se bavi Rijekom, usmjeruje pažnju na njihov širi smisao u privrednom i društvenom životu Hrvatske ili barem nalazi u njima poticaje za opće primjedbe koje se odnose na cijeli hrvatski nacionalni teritorij. Pobjeda Hrvatsko-srpske koalicije na izborima 1906. i njezin dolazak na vlast pobudili su Supila da u svom glasilu upozori na prednosti kojima se zbog geografskog položaja odlikuje Hrvatsko primorje i njegovi stanovnici. U članku o toj temi ističe se da su Primorci ljudi široka duha, poduzetni, inteligentniji nego u ostaloj Hrvatskoj, ali da su se dosada njihove sposobnosti previdale i malo iskorištavale u nacionalnoj borbi. Pisac, vjerojatno sam Supilo, tumači to nepovoljnim političkim prilikama koje su donedavno teretile bansku Hrvatsku. On se ipak ne zadovoljava tim objašnjenjem, već uz to naglašava i opće neshvaćanje važnosti činjenice da je Hrvatska po svom položaju pomorska zemlja. U javnosti, negoduje autor, ima dosta deklamacija o moru, ali se stvarno u Hrvatskoj o pomorstvu ne brinu. Stoga su primorski Hrvati u borbi za nacionalno održanje prepušteni sami sebi. Jedan od bitnih razloga takvog stanja pisac nalazi u odgoju mladih, koji je odavno prožet klasičnim i romantičarskim duhom. Umjesto da školstvo

²¹ NL 18. I/15, 1912.

²² NL 4. VII/159, 1913.

u Hrvatskoj razvija nezavisnost novih generacija, budi u njima težnju samostalnom stjecanju i smisao za praktičku djelatnost, ono njeguje sklonost besplodnoj poeziji i priprema činovnike ropskog mentaliteta. Dok se na Rijeci razgranalo stručno školstvo, na Sušaku i drugdje na Primorju gotovo ga i nema. Bakarska nautika i realni smjer nižih razreda senjske gimnazije su iznimke koje ni izdaleka ne odgovaraju stvarnim potrebama za stručnjacima u raznim granama ekonomskog života. Na kraju članka ponovo se okrivljuje za to nepovoljno stanje dotadašnji politički sistem, drugim riječima, nenarodna kuenovska uprava koja se održala i nakon što je njezin tvorac napustio bansku stolicu, ali se i izriče nada da će predstavnici »novoga doba« raskrstiti s dugotrajnom lošom praksom te da će »učiniti, da Hrvatska bude više gravitirala prema moru i u trgovačkom i u prometnom smislu, a ne samo u romantično-poetičkom«. ²³ Kritika je bila oštra, u pogledu obrazovanja previše utilitaristička, ali inače uglavnom opravdana. Iako su brojne i velike smetnje otežavale opći razvoj hrvatske privrede pa i svaku zamašniju djelatnost njezinih nosilaca na moru, ipak je domaći kapital iz unutrašnjosti mogao biti aktivniji u pomorstvu i granama poslovne akcije koje su s ovim bile povezane. Privrednici bližeg i daljeg zaleđa Rijeke, kao i oni sa sjevernog Jadrana, jedva su se mogli probiti i prosperirati u prekomorskoj velikoj trgovini i dalekoj plovidbi kao samostalni činioци jer su im smetale snažne njemačke i mađarske kompanije — ambiciozni izdanci velikog kapitala Beča i Budimpešte koji su uživali važne pogodnosti kao poduzeća od naročitog interesa za Monarhiju, odnosno za Austriju i Ugarsku. No pomorska je privreda obuhvaćala i druge grane (veliku i malu obalnu plovidbu, razne komisionarske poslove, osiguranje, financijske operacije, turizam), gdje su uvjeti za angažman hrvatskog kapitala bili povoljniji, ali se ovaj time, osim svog primorskog ogranka, na početku XX. st. malo služio. Ako se u predratnim godinama i primjećuju znakovi oživljavanja interesa za poslove na Jadranu, ²⁴ hrvatska buržoazija bila je u cjelini daleko od spoznaje da se u energičnoj i ustrajnoj orijentaciji prema moru može postići znatno ubrzanje općeg privrednog napretka zemlje, što bi se nužno reflektiralo i u borbi za nacionalnu samostalnost.

Dok se zanimanje ekonomskih i političkih faktora težišta Hrvatske za more i pomorsku privredu nije izrazilo povećalo, uspješnih akcija bilo je kao i prije malo, na Primorju je sve očiglednije rastao strani utjecaj na osnovu njemačkih i mađarskih investicija. Neko vrijeme Supila napredovanje tuđinskog kapitala nije uzbudivalo, iako je ovo u hrvatskoj javnosti prouzročilo sve glasnije negodovanje. Umjesto da se priključi onima koji su zvonili na uzbunu, njegov je list usmjerio oštricu napada u posve drugom pravcu. U proljeće 1907. objavio je članak potpisan kraticom Dr. K. u kojem se osuđuje velika buka zbog otuđivanja hrvatske obale. Ne povodeći se za rasprostranjenim raspoloženjem, pisac ističe da se Primorje privredno podiže zahvaljujući baš njemačkim i mađarskim poslovnim ljudima koji su ondje uložili sredstva dok

²³ Sa Primorja, uvodnik, *NL* 29. XI/329, 1906.

²⁴ O tom govori i osnivanje filijala zagrebačkih banaka na jadranskoj obali. Napr. 1906. otvorila je I. hrvatska štedionica svoje podružnice u Rijeci i Kraljevici (*NL* 26. III/75, 1907), a Hrvatska poljodjelska banka u Rijeci (*NL* 9. IV/86, 1907).

hrvatski stoje pasivno po strani.²⁵ Uskoro se u jednom uvodniku ta kritika razrađuje i proširuje na cijelu obalu od Pule do Kotora. Autor, najvjerojatnije sam Supilo, izjavljuje da list budno prati sve što se »u našem okolišu događa«, ali ne smatra opravdanom harangu protiv stranih poduzeća koja postaje sve gromkija. Duž Jadrana ima doduše dosta stranih ljetnikovaca, hotela i restorana, ali ni izdaleka koliko u Francuskoj i Italiji gdje zato ipak ne dižu veliku prašinu. Pravi su krivci pojave brojnih tuđinskih poduzeća na obali od Istre do Crne Gore domaći ljudi koji su svojom indolencijom dopustili da stranci prvi prihvate ponude kojima more mami poduzetne. Domaći, negoduje pisac uvodnika, sve što steknu u Americi ili kao trgovci i obrtnici u svojoj zemlji zgrću u štedione; oni čak ne ulazu u parobrodarska poduzeća nego i tu ostavljaju tuđincima »otvoreno polje u naš privredni žep«. Ovi uz kapital uvoze i škrtost, ali takvu koja se udovoljava sve širim investicijama u poslovne pothvate koji donose korist i njima i drugima, dok je domaća škrtost inertna te se usredotočuje u neproduktivnoj štednji. Umjesto bučnih napada na strane poduzetnike kojima se zapravo ispoljava stari »hrvatski jal« i harangiranja stanovništva, čime se ustrajno bave listovi poput *Hrvatskog prava* i *Hrvatske krune*, potrebno je oponašati atakirane, oživjeti domaće mrtve kapitale, pa čak i što više privući strance.²⁶ Kao i u drugim ranijim prilikama kad je napadao domaće vlasnike kapitala zbog nepokretnosti, *Novi list* ni ovom prilikom nije izbjegao pretjeravanja. Oni nisu na Hrvatskom primorju, odnosno duž jadranske obale, bili tako pasivni kao što bi se iz ovog članka moglo zaključiti, ali je njihov udio u parobrodarstvu a još više u turizmu, koji se počeo naglo uzdizati, svakako odavao nedovoljnu poduzetnost. Uz tu korekciju, kritičke zamjerke imale su još više opravdanja nego u razdoblju od 1903—1905. Međutim, pristup problemu stranog kapitala nije se odlikovao vidovitošću. Usporedba s francuskom i talijanskom rivijerom bila je promašena jer je ondje uz uvezeni kapital u turizmu poslovao i daleko jači domaći nego što je to bio slučaj u Hrvatskom primorju. Osim toga, tuđinski su elementi ovdje dominirali i u drugim, privredno važnijim granama od mladog turizma. Njihova ulaganja u ovu novu poslovnu sferu svakako su donijela znatnu korist primorskim krajevima, ali su neki od njih, gdje su investicije pridošlica bile najgušće, postupno mijenjali svoja obilježja, doduše više vanjska nego bitna, što je najavljivalo pojačanu opasnost denacionalizacije.²⁷ Dakako, uz jaki interes pozadine i snažan prtok domaćih sredstava iz bliže i dalje unutrašnjosti Hrvatske to ne bi predstavljalo naročitu pogibelj, ali ni jednog ni drugog nije bilo. Možda sve to Supilo tada nije htio javno priznati zbog aktualnih političkih razloga. Naime, napadi na tuđinske uljeze i njihovo postupno prisvajanje jadranske obale bili su usmjereni ne samo protiv austronjemačkih već i protiv mađarskih poduzetnika i društava. Supilo se vjerojatno nije htio pridružiti napadačima jer je predmnijevao da bi time povrijedio mađarske saveznike Hrvatsko-srpske koalicije pa i izazvao kod njih sumnju u iskrenost

²⁵ Frankopanski grad i magjarizacija u Kraljevcu, NL 14. IV/91, 1907.

²⁶ Tuđinska invazija i naše Primorje, uvodnik, NL 20. IV/96, 1907.

²⁷ O tome v. I. Jeličić, Opatija, *Riječka revija* 6, Rijeka 1956, 295—296. i V. Antić, Tri razdoblja u razvitku turizma Istre, Hrvatskog Primorja i Gorskog kotara, isto, 315.

njegova propagiranja zajednice interesa Hrvata i Mađara. Raspad saveza s mađarskom koalicijom u jesen 1907. riješio je Supila nužde da bude obziran. Brzim koracima vratio se svom dugogodišnjem protumađarskom stanovištu, što se uskoro odrazilo i u njegovu pristupu tuđinskim investicijama, u prvom redu onima koje su ostvarene prilivom kapitala iz uže Ugarske.

Među raznim strujama tih ulaganja u Hrvatskom primorju *Novi list* ponajviše uznemiruju ona koja sve snažnije plave turizam u naglom usponu. Sredinom 1908. s gorčinom primjećuje da je Opatija pod stranim nazivom (Abbazia) stekla svjetski glas, da su se ondje nanizale palače tuđinaca koji se brzo bogate dok domaći odlaze u emigraciju.²⁸ U drugom se članku ocjenjuje mnogo opasnijom strana infiltracija u Primorju nego u Slavoniji. Zemlju i zgrade uz more svagdje kupuju tuđinci, naročito od Sušaka do Senja. Dok se već od Cresa do Kotora sve više čuje talijanski, Opatija, Lovran i Ika dobivaju njemačko obilježje.²⁹ Potkraj 1908. list negoduje zbog mađarske penetracije koja se iz Rijeke sve očiglednije širi po Hrvatskom primorju, osobito u Crikvenici i Kraljevici. Istodobno njemački došljaci, učvrstivši se u Opatiji, prodiru dalje uz obalu a i na Lošinj gdje su pokupovali dosta zemlje.³⁰ Iako Supilovo glasilo, a sigurno i velik dio njegove čitalačke publike, sa sve većom zabrinutošću promatra napredovanje te invazije, najočitije baš u susjedstvu Rijeke, u pojasu sličnom polukružnici na kojoj taj grad zauzima otprilike središnje mjesto, između dviju rivijera u rađanju, ipak razloge za poraslu opasnost odnarođivanja obale ne traži toliko u nasrtnosti stranaca, u njihovoj težnji za dobitkom koja ujedno služi politici denacionalizacije, koliko u niskoj razini poduzetnosti i ustrajnom nemaru domaćih. Njihova se indolencija piscu jednog od spomenutih članaka, onom koji je stigao iz Opatije potpisan inicijalima J. V., čini tolika da je smatra pravom sramotom pa se uzrujano pita: gdje nam je ponos. No ova se gorka kritika, kao i u prilikama kad se list bavi drugim granama jadranske privrede, redovno završava konstruktivnim dodatkom: savjetima o tome što valja poduzeti, gorljivim apelima da se što prije raskrsti sa sve štetnijom pasivnošću kao i s praznom bukom zgražanja. Autor iz Opatije, kojem se pogledi vjerojatno nisu bitno razlikovali od Supilovih, daje opći savjet, primjenljiv ne samo u turizmu već i u drugim važnijim privrednim granama: kako tuđinci mijenjaju nacionalno obilježje Primorja ekonomskom djelatnošću, najuspješniji je način da ih se u tom suzbije akcija iste vrste. Udruženim snagama valja povesti odlučnu borbu za što brži napredak »hrvatske narodne ekonomije«. Njezinim jačanjem stvarat će se velike zapreke kulturnom, političkom i društvenom prodiranju tuđinskih elemenata. Koncentraciju snaga i sredstava smatra pisac prijekom nuždom te poziva: »Osnivajte ekonomske, privredne, prometne, obrtne, industrijalne i ine zadruge, da smognete ujedinenom snagom ono, do čega teško siže snaga pojedinca.«³¹ Apel podsjeća na onaj raniji u kojem se preporuča hrvatskim privrednicima da se organiziraju po uzoru na američke trustove. Razmatranje se završava propovjedu nacionalnog ekskluzivizma na privrednom polju: treba

²⁸ Za našu ekonomsku prevlast na Primorju, *NL* 11. VII/163, 1908.

²⁹ Hrvatsko primorje i tuđinska poplava, *Domaće Viesti*, *NL* 24. VII/174, 1908.

³⁰ *NL* 19. XII/300, 1908.

³¹ Kao u bilj. 28.

kupovati robu samo od domaćeg trgovca, pružati zaposlenje samo domaćem stanovništvu, podupirati samo poslovnu djelatnost domaćih poduzetnika. Primjena takve isključivosti svakako bi izazvala protumjere koje bi pogodile velik dio stanovnika Hrvatskog primorja namještenih u tuđinskim poduzećima ili povezanih s njima raznim poslovnim sponama i izazvala stalni ekonomski rat s neizbježnim nacionalno-političkim incidentima. Zastupanje normi ponašanja kojim se hrvatska privreda imala nepremostivim jazovima odijeliti od tuđinskih faktora s ciljem da ih se potpunom blokadom što više oslabi i na kraju posve istisne s domaćeg teritorija, prelazilo je zahtjeve opravdanog otpora bujicama denacionalizacije. U takvom se stavu odražavaju jake primjese kojih je u tom otporu ili njegovoj propagandi često bilo — konkurentska zavist hrvatske buržoazije prema dinamičnijem suparništvu uvezenog kapitala i tendencija samoobrani što dosljednijom izolacijom od ekonomskih činilaca koji predstavljaju opasnost. U uvjetima modernog privređivanja na terenu, gdje već postoje jake strane investicije i poduzetništvo, borba s odioznom tuđinskom penetracijom nije se mogla uspješno voditi postupanjem koje sličići reakciji ostarjelih cehova na prodor mlade manufakture.

Nešto manje isključivo gledište zastupa pisac onog članka u kojem je tuđinska infiltracija duž Jadrana procijenjena opasnijom od one na sjeveroistoku Hrvatske. Za nj je neprihvatljivo gledište, prošireno tada u Hrvatskom primorju, da je korisno što stranci dolaze i plasiraju ondje svoj kapital. Po njegovu sudu, dobro je »unovčiti sve što imaš, ali temelj i izvor prihoda zadržati pri sebi«. Zemlju i sva poduzeća u tom kraju morali bi držati Hrvati pa bi tada i vukli svu korist iz mogućnosti koje se poslovnim ljudima ondje nude. I on se pritom zalaže za aktivizaciju raspoloživih sredstava — umjesto što se novac uz malu korist drži po štedionicama, valja ga baciti u unosniju, poduzetničku cirkulaciju.³² Iako umjereniji, i njegov je stav bez dovoljno realizma. Tuđinski kapital se već toliko čvrsto smjestio u turizmu i drugim privrednim granama u Hrvatskom primorju da se njegovo brže istiskivanje dalo postići samo znatno većom potporom hrvatskog zaleđa Primorju od one koju je ovo pružalo i uopće moglo pružiti. Postavljeni zahtjev da bi ondje sve imalo pripadati hrvatskom življu bio je promašen iz jednostavnog razloga što za njegovo ostvarenje nije bilo elementarnih privrednih uvjeta a da se o političkima i ne govori.

U punom jeku turističke sezone 1908. pojavio se uz ovaj članak i jedan drugi s nešto drugačijom intonacijom, a napisao ga je inženjer I. Turina. Gledajući kako su rojevi posjetilaca oživjeli Hrvatsko primorje, on se tome ni najmanje ne raduje. Mađarska samovoljna politika na Rijeci i u njezinoj okolici osudila je domaću trgovinu, ranije dosta bujnu, na dugotrajnu stagnaciju, a zatim je započela metamorfoza primorskih luka u ljetovališta. Došljaci na razne načine vrijeđaju nacionalne osjećaje hrvatskog stanovništva, što dio domaćih ne smeta, već se u jagmi za materijalnim koristima čak utrkuju u odnarođivanju pojedinih mjesta. Turina zamjera ne samo njima već i patriotskim elementima jer nisu ranije potpomogli ljude koji su htjeli pora-

³² Kao u bilj. 29.

diti na materijalnom napretku naroda. Takvima je trebalo pomoći pa bili oni i stranci. Na kraju predlaže osnivanje mjesnih klubova koji bi se brinuli da se zbog poslova ne vrijeđaju nacionalni osjećaji i oštećuju opći nacionalni interesi; radi efikasnije djelatnosti ta bi se lokalna tijela udružila u veliku zajedničku organizaciju.³³ Uredništvo naglašava u primjedbi da se slaže s ovom inicijativom koja bi se morala ostvarivati pod parolom »Primorje Hrvatima«, ali dodaje da bi predloženi mjesni klubovi i cijela njihova mreža bili dužni preuzeti i druge važne zadatke potičući gradnju vila i hotela, kao i kupovinu i preprodaju zemljišta s ciljem da ovo ne stigne u tuđe ruke ili u njima ostane. Kako bi se ta akcija što uspješnije vodila, trebalo bi zainteresirati domaće novčane zavode kao što je zagrebačka Hrvatska poljodjelska banka koja se bavi trgovinom zemljištem. Osnovnu svrhu cijelog pothvata redakcija ovako formulira: »Ukratko velik kapital, hrvatski kapital, koji cirkulira u Primorju, treba svrnuti u korist naše ekonomije i našeg obstanka.« Primjedba završava pozivom da se akcija odmah započne dogovorom zainteresiranih u Kraljevici ili gdje drugdje.³⁴ Kao i ranije kad se radilo o trgovini na Rijeci i uopće u Hrvatskoj, odnosno o izveznoj ekspanziji, Supilov list se založio i pri pretresu nacionalnog aspekta razvoja turizma za udruženo nastupanje hrvatskih kapitalista u pravcu širih nacionalno-ekonomskih ciljeva uz jaku potporu banaka kao ustanova kroz koje se njihova sredstva već koncentriraju i organiziraju. Možda je prijedlog redakcije potakao neku želju za akcijom, međutim, nema vijesti da se pod neposrednim dojmom tog apela nešto zaista poduzelo.

Nastavak pasivnosti onih kojima se Supilo obratio naveo ga je da se poslije nekoliko mjeseci vrati toj temi. Povod su mu dale neke izjave u austro-ugarskim delegacijama kojima se pozivalo Mađare na more i tvrdilo da nema hrvatskog već postoji mađarsko more. Njegovo je glasilo povezalo te izjave s dugogodišnjim naporima da se odnari Rijeka istiskivanjem domaćeg elementa iz trgovine i pomorstva i s mađarizatorskim nastojanjima u Primorju u novije doba. Protiv toga potrebna je borba činom, a ne riječima; osnovni je uvjet njezina uspjeha »*ekonomska koncentracija*« (kurziv u članku) koja će onemogućiti prosperitet tuđinske trgovine i prometa. Ostavljajući ovaj put po strani pomoć iz zaleđa, pisac se ograničava na lokalne snage: »Primorje je nacionalno svjestno, ekonomski jako, ali premalo poduzetno.« Kako se ondje stvorio snažni domaći kapital usprkos dugogodišnjoj mađarskoj politici koja je sistematski djelovala protiv njega, u članku se ne objašnjava; prešućuje se i činjenica da se nemali dio hrvatskih kapitalista, i to baš najimućnijih, odavno bogati u raznim poduzećima zajedno s mađarskim i drugim tuđinskim poduzetnicima, kao na pr. u Ungaro-Croati, kompaniji Oriente, Riječkom trgovačkom društvu, Rafineriji itd. Na kraju se pogled pisca ipak odmiče od Hrvatskog primorja te se zaustavlja na općem odnosu domaće javnosti prema pomorskom položaju Hrvatske: »Ali prije svega shvatimo Jadran — uz pjesničke uzdisaje o sinjem moru — kao jednu zadaću gospodarske

³³ Protiv tuđinske poplave na Primorju, Iz Mjesta i Okolice, NL 1. VIII/181, 1908.

³⁴ Isto.

naravi!³⁵ Završni akord, dakle, odgovara kritičkim primjedbama i savjetima koji su se u listu javljali i u drugim prilikama.

Iz prikazanih članaka i dopisa slijedi da je polet turističke privrede u Hrvatskom primorju imao dvije bitne posljedice: s jedne su strane znatno pojačane pozicije tuđinskog kapitala u kraju usred kojeg se već ionako nalazio veliki bastion denacionalizacije, dok su, s druge, porasle poslovne mogućnosti za poduzetne, spremne ili barem sklone tome da se uključe u novu, svake godine sve važniju privrednu granu. Odgovor na oba ova izazova Supilo je nalazio u energičnom i koncentriranom nastupu domaćeg kapitala čijim vlasnicima više puta poručuje: bez suvišnog premišljanja stvarajte konzorcije i odmah se s njima pridružite turističkoj trci u vlastitom i općenacionalnom interesu.³⁶ Pravu mjeru koristi ovog pisanja teško je odrediti; u svakom slučaju hrabrilo je domaće poduzetnike da se upuste u nove poslove na što ih je mamio i očiti prosperitet došljaka koji su ih prvi razvili.³⁷

Tema denacionalizacije kroz privrednu djelatnost na Hrvatskom primorju dobila je više prostora u Supilovu listu kad je u Kraljevici započela izgradnja brodogradilišta budimpeštanskog poduzeća Ganz-Danubius, koje je na Rijeci već imalo objekt iste vrste. Još sredinom 1906. u jednom se uvodniku zagarovara podizanje industrije u Hrvatskom primorju jer se ovo područje može služiti bilo sirovinama iz obližnjeg zaleđa bilo dopremljenima preko mora. Ne upuštajući se u pitanje koja bi proizvodnja ondje imala najbolje izgleda, uvodničar nije ni previše naglasio potrebu regionalne industrijalizacije; predočivši je kao cilj neodređene, dalje perspektive, svrnuo je pogled na turizam.³⁸ Kroz nekoliko godina list o tom ne piše; čini se da ideja o potrebi i korisnosti tvornica na tom dijelu sjevernog Jadrana nije jače privlačila Supila, iako ju je njegov list u prethodnom razdoblju propagirao, i to baš u vezi s obnovom brodogradnje u Kraljevici.³⁹ No, ni prije ni poslije 1905. domaći poduzetnici i banska vlast nisu pokazali bilo kakav djelotvorni interes za ovo pitanje. Tek nakon što je ono aktualizirano inicijativom budimpeštanskog poduzeća, koje je moglo računati na sigurne državne narudžbe, započela je velika javna rasprava o kraljevičkom brodogradilištu. Međutim, njezini uzroci nisu bili u probuđenom interesu za jednu važnu granu pomorske privrede, već su je izazvali sukobi između ugarskog investitora, hrvatskih vlasti i mjesne općine. Još 1906. ministarstvo trgovine u Budimpešti odobrilo je da se društvu Ganz-Danubius dade u zakup zemljište erara u Kraljevici za izgradnju novog brodogradilišnog objekta. Protiv toga pobunio se samo F. Olschbauer, vlasnik

³⁵ Nema hrvatskog mora, uvodnik, *NL* 23. X/252, 1908.

³⁶ *NL* 25. VII/203, 1906; 17. VI/142, 1908. i dr.

³⁷ Na početku 1910. Supilove novine hrabre inicijativu kapetana V. Tomičića, poznatog primorskog poduzetnika, da se u Voloskom sredstvima domaćih podigne kupalište, upozoravajući na primjer Lovrančana koji su sagradili istovrsni objekt u svom mjestu i njegovim iskorištavanjem postigli dobre poslovne rezultate (*NL* 8. II/33, 1910). O uključivanju hrvatskih vlasnika kapitala u turističku privredu na Hrvatskom Primorju v. F. Katarinić, Počeci turizma u Baškoj, *Riječka revija* 6, Rijeka 1956, 302—307; V. Antić, n. dj., isto, 314—315; M. Ježić, Razvoj turizma u Novom Vinodolskom, isto, 323. i dr.

³⁸ Za budućnost hrvatskog Primorja, uvodnik, *NL* 25. VII/203, 1906.

³⁹ Lovrenčić, 103.

mjesnog hotela i kupališta, tvrdeći da je Kraljevica zapravo lječilište kojem će velika tvornica samo štetiti. Komisija banske vlade upućena na lice mjesta da razmotri pitanje i utvrdi da li se budimpeštanskom poduzeću može izdati građevinska i obrtna dozvola bez štete po Kraljevicu odbila je prigovore i odobrila izgradnju. No uskoro je vlada u Zagrebu obezvrijedila njezino rješenje i poslala novu komisiju koja je usvojila tvrdnju da je Kraljevica lječilišno a ne kupališno mjesto te da će mu stoga podizanje tvornice nanijeti veliku štetu. Dok su kotarske vlasti to spremno prihvatile, kraljevička općina se izjasnila za brodogradilište, ali se zbog uvjeta koje je postavila Ganz-Danubiusu i sama zaplela u teški spor s ovim poduzećem.⁴⁰ Postavši uskoro poznat, sukob je pobudio žučnu raspravu u hrvatskoj štampi. Napokon se u nju upleo i *Novi list*. U velikom članku gdje je izložen ovaj kratki historijat pitanja osuđuje se pisanje zagrebačkih novina za koje se kaže da su ponovo pokazale nepoznavanje prilika u Hrvatskom primorju napadajući kraljevičku općinu i braneći tuđinskog poduzetnika kao da svojim protivljenjem izgradnji brodogradilišta koristi hrvatskim nacionalnim interesima. Zatim se naglašava da je podizanje tog objekta »jedno... od najvažnijih pitanja primorja«, jer će time započeti obnova brodogradnje, nekad, u doba jedrenjaka, vrlo važne privredne grane toga područja. Uvjeren da će njezino oživljavanje ondje imati vrlo korisne posljedice, uz ostalo da će dovesti do opadanja emigracije, pisac ne zatvara oči pred neželjenom ali neizbježnom popratnom pojavom osnutka brodogradilišta: još će jedno mjesto Primorja postati stjecište tuđinaca. No, ako se to ne može posve spriječiti, trebalo bi, po njegovu sudu, ishoditi da se Ganz-Danubius u svom kraljevičkom ogranku služi hrvatskim kao poslovnim jezikom te da ne dovlači previše Mađara na štetu domaće radne snage, koja će uz osigurani jaki udio u personalu tvornice s vremenom steći nužne kvalifikacije i pomalo istisnuti došljake kao što se to već događa u riječkim »strojnim tvornicama«.⁴¹ U opširnijem komentaru kojim je redakcija popratila članak ističe se da su oba moguća rješenja spora bremenita opasnostima za hrvatske nacionalne interese. Ako pobijedi sud o Kraljevici kao lječilištu kojem brodogradilište samo smeta, ondje bi se mogao ponoviti proces koji već teče u Opatiji i Lovranu a počinje i u Crikvenici: austrijski i mađarski poduzetnici će postupno preplaviti mjesto sjajno uređenim hotelima, restoranima i kavanama, dok će »našeg domaćeg, narodnog hrvatskog značaja ove krasne obale... nestajati i nestajati«.⁴² Tako je zbog kraljevičkog slučaja *Novi list* još jednom izrazio brigu o denacionalizatorskim efektima napretka turizma u tuđinskoj režiji. Opasnost kojom bi urodila pobjeda budimpeštanskog poduzeća Supilo, izgleda, nije smatrao manje ozbiljnom od one prve. Kako je Ganz-Danubius, napominje se u komentaru, pod jakim utjecajem ugarske vlade, moglo bi se lako dogoditi da po njezinoj volji pretvori kraljevičko brodogradilište u novo uporište mađarizacije u Hrvatskom primorju. Određenim obavezama koje bi preuzelo to poduzeće trebalo bi spriječiti da u njemu ne prevagnu mađarska stručna i radna snaga nad domaćom. Međutim,

⁴⁰ Brodogradilište u Kraljevici, *NL* 12. I/10, 1909.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

komentar završava skeptičnom notom: dok u Hrvatskoj postoji vlada na čelu s P. Rauchom, slabe su nade da će se spor riješiti u skladu s pravim hrvatskim potrebama.⁴³ Usmjerivši svu pažnju nacionalnom aspektu pitanja, redakcija lista je mimoišla njegovu ekonomsku stranu iako ju je pisac članka naročito istakao. Širenje industrije u Hrvatskom primorju bilo je Supilu tada očito odbojno ukoliko se zasnivalo na novom prilivu tuđinskog kapitala.

Sukob oko kraljevičkog brodogradilišta produljio se mjesecima i *Novi list* ga nije ispuštao iz svog horizonta. Kad je županijska oblast u Ogulinu donijela odluku da se novi pogon Ganz-Danubiusa ondje može podići, ali uz uvjet da se u njemu zaposli u prvom redu domaća radna snaga, list je zamjerio hrvatskim vlastima što nisu postavile određeniji zahtjev — da od početka ili barem od nekog bližeg roka stanoviti postotak personala čine domaći.⁴⁴ Uskoro je Supilovo glasilo i predložilo postotak: 75⁰/₀, založivši se istodobno da budimpeštansko društvo prenese svoje sjedište u Hrvatsku te da mu se u Kraljevici ne proda zemlja već samo dađe u zakup čime bi mjesna općina očuvala važnu mogućnost za ostvarenje svoje volje, odnosno za obranu općehrvatskih interesa.⁴⁵ Tako se u ovom slučaju ponovo izražava gledište da se osnovica stvarnih i potencijalnih prihoda nipošto ne smije prepuštati tuđincima.

Zapletaj zbog kraljevičkog brodogradilišta potakao je *Novi list* na nove gorke zamjerke hrvatskoj javnosti zbog njezina odnosa prema moru. I u trenutku kad se pomaljaju obrisi nove jake mađarske kolonije na Jadranu, žali se list, većina domaćeg novinstva pokazuje da ne zna što znači za jedan narod »imati komad mora i kako treba svom žilavošću nastojati, da taj komad mora ne izgubimo«. Usred opće nebrige za Primorje neutaživa mađarska penetracija, izbjegavajući preoštre sukobe, otiskuje Hrvate od mora. Naglasivši još jednom važnost mora za napredak svakog naroda i države, Supilov list suprotstavlja tom nemaru bliski protuprimjer: »Kako se bez morske obale ne može da razvije inače bogata zemlja, pokazuje nam Srbija, koja se hvata najočajnijeg sredstva, da si izvožiti put k moru.« U hrvatskom novinstvu, međutim, nema većeg zanimanja za ishod kraljevičkog slučaja, a čak se među onima koji se tim pitanjem bave zamjećuje pokušaj opravdanja stanovišta Rauchove vlade.⁴⁶ Poslije nekoliko mjeseci od početka polemike *Novi list* je ostavio po strani hrvatsku javnost i usredotočio svoju kritiku protiv banske vlade kao poluge mađarizacije. Takvoj nije joj nimalo stalo do hrvatskih nacionalnih interesa pa se od nje ni u kraljevičkom slučaju nema što očekivati. Jedina je stvarna zapreka podizanju nove mađarske kule u Hrvatskom primorju općinski odbor Kraljevice koji se ustrajno protivi bezuvjetnoj dozvoli za gradnju brodogradilišta spomenutom budimpeštanskom poduzeću. Odobravajući njezin otpor, list tvrdi da ga prati i podupire cijela Hrvatska.⁴⁷ Pritom šutke prelazi preko nedavnih napada na domaću javnost zbog nerazumijevanja važnosti mora za život zemlje i dugotrajnog nemara prema Primorju. Neko-

⁴³ Isto.

⁴⁴ Brodogradilište, ali i pogibelj za hrvatski značaj Kraljevice, uvodnik, *NL* 3. III/53, 1909.

⁴⁵ Brodogradilište u Kraljevici, *NL* 24. III/71, 1909.

⁴⁶ Brodogradilište u Kraljevici, *NL* 26. III/73, 1909.

⁴⁷ Brodogradilište u Kraljevici, uvodnik, *NL* 11. VIII/189, 1909.

liko dana kasnije, u jednom uvodniku ponovo hvali Kraljevčane jer su shvatili da o njima ovisi čijim će interesima novo brodogradilište služiti. Naime, mjesna zemljišna zajednica kategorički je zatražila od budimpeštanskog poduzeća da se obveže da neće krnjiti narodni karakter kraljevičkog područja, da će se služiti hrvatskim jezikom u saobraćaju s banovinskim vlastima i domaćim radnicima, da će samo njih zapošljavati na svim radovima koji ne zahtijevaju višu kvalifikaciju i uz to primiti određen broj naučnika i, napokon, da će se protokolirati u Hrvatskoj i ondje plaćati poreze. Uprava Ganz-Danubiusa pristala je na većinu ovih zahtjeva uz uvjet da mu se zemljište za brodogradilište proda u trajno vlasništvo, što su, međutim, Kraljevčani odbijali nudeći samo zakup. Redakcija lista, očito zadovoljna njihovim stavom, izvještava da će se u slučaju neuspjeha pregovora odmah osnovati hrvatsko dioničko društvo za gradnju kupališta, hotela i vila koje će se potruditi da Kraljevica stekne svjetski glas kao turističko mjesto.⁴⁸ Naišavši na odlučan otpor, budimpeštansko poduzeće je u jesen 1909. promijenilo taktiku: složilo se sa zakupom, ali bez uvjeta. Kad je kraljevička općina i to odbila, Supilov dnevnik je pohvalio njezinu ustrajnost u obrani hrvatskih interesa, ali je i pozvao da ne oslabi svoj opravdani oprez.⁴⁹

Prije nego što se dugi spor oko novog brodogradilišta razriješio, *Novi list* je usmjerio pažnju prema drugim oblicima tuđinske penetracije u Hrvatskom primorju. Slijedeći sukob buknuo je u Crikvenici jer je riječka pomorska vlada izdala nekom mađarskom poduzetniku dozvolu da ondje izgradi kupalište, iako je po zakonskim ovlaštenjima imala samo dužnost ispitati da li će objekt smetati brodarstvu i ribarstvu i o rezultatu obavijestiti hrvatske vlasti koje su jedine smjele donositi rješenje o početku radova. Pozivajući se na dobivenu dozvolu, poduzetnik je pristupio gradnji kupališta uz zaštitu naoružanih čuvara, dok je revoltirana mjesna općina zatražila intervenciju kotara i banske vlasti.⁵⁰ Koliko god oportunistička, Tomašićeva vlada ipak se razlikovala od Rauchove te je spor riješila u skladu sa zakonskim propisima, dozvola riječke pomorske oblasti je poništena i poduzetnik iz Ugarske se morao obratiti molbom crikveničkoj općini i hrvatskim upravnim organima da mu odobre gradnju.⁵¹ Dok je još trajao taj sukob već je počeo novi slične vrste. Funkcioneri riječke pomorske vlade pomogli su jednom ugarskom poduzetniku da dobije pravo ribarenja kod Martinšćice na bakarskoj obali. Pod njihovim uplivom kotarska vlast u Sušaku izdala je zatraženu dozvolu i time povrijedila bakarsku imovnu općinu, jedinog legalnog uživaoca prava ribarenja na obalnom dijelu svog područja. Supilov je dnevnik odlučno ustao u obranu njezina interesa povezujući ovaj slučaj s ranijim u Crikvenici.⁵² Kao i u napisima o pitanju kraljevičkog brodogradilišta, *Novi list* se nije zadržao na lokalnom aspektu sukoba. Njegova se oštra kritika usmjerila protiv opće denacionalizatorske politike riječke pomorske vlade optužujući je da gorljivo igra ulogu pionira mađarizacije Hrvatskog primorja. Taj organ vlasti, u kojem sve više

⁴⁸ Kraljevica i Danubius, uvodnik, *NL* 24. VIII/200, 1909.

⁴⁹ Kraljevčani na oprez, *NL* 24. IX/227, 1909.

⁵⁰ Povreda integriteta kraljevine Hrvatske, uvodnik, *NL* 17. IV/92, 1910.

⁵¹ Pomorska oblast na Rieci prisiljena na uzmak, uvodnik, *NL* 29. IV/102, 1910.

⁵² Na obranu Hrvatskog primorja, *NL* 20. IV/94, 1910.

položaje drže Mađari, tvrdi se u jednom uvodniku, na sve moguće načine podupire doseljene mađarske poduzetnike i istodobno smeta hrvatskima te nastoji prisvojiti pravo raspolaganja obalom kako bi se okljaštrila Hrvatska i pogoršanjem njezina položaja pojačala emigracija. Mada u postupcima pomorske vlade nije teško prozreti njezine prave namjere, kotarske uprave i modruško-riječka županija ne pružaju energičan otpor toj praksi, dobrim dijelom zato što u njima nema valjanih poznavalaca javnih interesa i zakonskih odredaba.⁵³ Uvodničar je očito podvrgao blažoj kritici lokalne hrvatske vlasti nego izvršno tijelo ugarskog ministarstva trgovine na Rijeci. Prvima je samo uputio oštre zamjerke zbog nezналаštva i neodlučnosti, dok je posljednje predočio kao svjesnu tuđinsku agenturu. U bansku vlast list ovom prilikom nije dirao, vjerojatno zato što je njegov urednik, odnosno izdavač imao nešto manje nepovjerenje u Tomašića nego u Raucha, koga je napadao od trenutka kad je preuzeo upravu Hrvatske. No ako se i ponadao da će banska vlada u Zagrebu makar umjerenijim otporom reagirati na nove poteze mađarizatorske politike jedne prilično važne ispostave ugarske vlade na sjevernom Jadranu, tome nije pridavao neku veću važnost. Glavnu barijeru toj politici vidio je, kao i ranije, u borbenoj samoobrani domaćeg elementa. U jednom od članaka o spomenutim sporovima čak se bez ikakva uvijanja kaže da se hrvatski narod u Primorju mora pouzdati samo u svoju snagu. Pritom poziva Primorce da ne prodaju zemljište tuđincima iako često mogu i za pustoš dobiti velik novac. Međutim, pisac se nije zadržao na tom apelu, svijest pojedinaca o općenarodnim interesima nije smatrao dovoljnom samu po sebi. Iz nje je morala izrasti zajednička akcija, i to u prvom redu imućnih. Spekulaciju zemljištem uz obalu spriječit će, po njegovu sudu, tek »organizaciona domaćeg kapitala« (spacionirano u članku). U čemu bi imala biti njegova pozitivna djelatnost, pisac ne kaže, već dodaje da je također nužna jača organizacija i trgovačkog elementa«, koja će otklanjati od siromašnih opasnost da zapadnu u pohlepne tuđinske ruke. Ne razradivši ni ovu sugestiju, on završava svoj osvrt na slučajeve u Crikvenici i Martinšćici izrazom nade da će udružene snage Primorja i bez vlasti očuvati »našu političku, narodnu i ekonomsku supremaciju« u tom području.⁵⁴ O potpori zaleđa članak šuti, najvjerojatnije zbog općeg Supilovog nezadovoljstva raspletom duge borbe građanske opozicije s Rauchovim režimom. Prijedlog o povezivanju i organiziranom uključivanju domaćeg kapitala u narodnu obranu koja bi morala zaustaviti i suzbijati tuđinsko prodiranje nije bio nov. Što je u trenutku kad su konkretni postupci riječke pomorske vlade uzбудili lokalnu javnost ponovljen, navodi na zaključak da dotad još uvijek nije dao praktičnih plodova ili su oni bili mršavi, znatno slabiji od onih koje je Supilo želio.

Među pitanjima Hrvatskog primorja kojima se njegov list bavio skromnije mjesto nego trgovini i turizmu pripalo je ribarstvu i poljoprivredi, prirednim granama manjeg značaja i dinamike koje su mimoilazili burni tokovi

⁵³ Atentati kr. pomorske oblasti na Rieci na hrvatsku morskou obalu, uvodnik, NL 28. IV/101, 1910.

⁵⁴ Na obranu Hrvatskog Primorja, NL 20. IV/94, 1910.

velikih interesa i poslova. Kad se 1905. osnivala ribarska zadruga u Crikvenici s ambicijom da obuhvati cijelo primorsko područje, Supilovo je glasilo živo populariziralo taj pothvat.⁵⁵ Međutim, poslije skupštine na kojoj je zadruga utemeljena njome se više ne bavi. Štoviše, list je ne spominje ni u onim rijetkim prilikama kad se dotiče ribarstva. U jednom većem prikazu francuskog ribarstva, potpisanom s inicijalima S. B., naglašava se potreba njegove opće modernizacije, ali nedostaje čak i aluzija na istu nuždu u domaćem ribolovu i preradi ribe.⁵⁶ *Novi list* se sjetio te grane primorske privrede u jesen 1906. prigodom zemaljske gospodarske izložbe na kojoj je bilo predstavljeno i ribarstvo. U anonimnom dopisu iz Zagreba konstatira se dosta lijep napredak te grane, ali se i oštro zamjera što je na izložbi zastupljen gotovo samo Senj. Sve što se na izložbi o ribarstvu može doznati, negoduje se u dopisu, malo je »za pomorsku zemlju kao što je Hrvatska«. Prigovor nije upućen hrvatskoj javnosti uopće ili zagrebačkim organizatorima izložbe, već samim Primorcima: imućniji građani i stručnjaci nisu htjeli izlagati na vlastiti trošak. Izvjestilac ih ne kori za sebičnost, već njihov nehaj pripisuje općem zanemarivanju pomorskog ribarstva. Zato Čozoti (talijanski ribari iz Chiogge i drugih mjesta sa zapadnog Jadrana) vuku najveću korist od ribolova na Kvarneru. Ondje nema domaćih poduzeća ni za ribolov, ni za konzerviranje i transport ribe. Uz takav nemar nije čudo što se ne samo u Zagrebu već i na Rijeci prodaje riba s njemačkog Sjevernog mora. Kad bi se, međutim, djelovalo drugačije — osnivanjem i podupiranjem takvih poduzeća, povećale bi se mogućnosti zaslužbe na Primorju što bi umanjilo iseljavanje u daleki svijet. Na kraju poziva mjerodavne da porade u tom pravcu.⁵⁷ Kako ove ne imenuje, može se samo nagađati kome je zapravo apel upućen. Možda je trebao pokrenuti lokalne vlasti modruško-riječke županije, ali je vjerojatnije da je pravi adresat bila nova banska vlada, od koje je, jer se rodila iz izborne pobjede Hrvatsko-srpske koalicije, Supilo mnogo očekivao. Međutim, »mjerodavni« faktori nisu ničim pokazali da ih se poziv dojmio, iako se pojavio u listu političara koji je tada stvarno vodio koaliciju. U Rauchovo doba bilo kakvi apeli banskoj vlasti da iskoristi svoju moć i utjecaj za jačanje domaće privrede zbog nacionalno-političkih motiva nisu imali nikakva smisla. Štoviše, ako je vjerovati podatku u *Novom listu*, za Raucha su banovinske vlasti zaštitile mađarsko društvo koje je kanilo podići tvornicu konzervi na Sušaku u njegovu sporu s mjesnom općinom zbog vodoopskrbe. Toj optužbi se dodaje tvrdnja da je društvo, u kojem su uz ostale bili dioničari riječki guverner grof Nako, utjecajni grof Szaparyi i drugi pripadnici mađarske aristokracije, osnovano zato što je primorski poduzetnik I. Skomerž pokušao podići tvornicu ribljih konzervi u Crikvenici pa je i zatražio koncesiju ugarske vlade koja bi mu osigurala višegodišnje olakšice i subvenciju.⁵⁸ Neuspješni završetak ovog pothvata vjerojatno je obeshrabrio pojedince u krugu hrvatskih kapitalista koji su imali interesa za industrijsku preradu ribe. Ni inicijativa s ribarskom zadrugom u Crikvenici, od koje se očekivalo da će unaprijediti ribolov, razgranati pro-

⁵⁵ Lovrenčić, 104.

⁵⁶ Ribarstvo uz saharску obalu, *NL* 2. III/61, 1906.

⁵⁷ »Ribarstvo« na izložbi, *NL* 2. X/271, 1906.

⁵⁸ Rauchova vlada protiv hrvatskih interesa na Primorju, *NL* 29. VIII/205, 1909.

daju ribe i iz nje istisnuti trgovce spekulante, nije bolje prošla. Sredinom 1909. u jednom se članku žali što Hinkovićevo zalaganje za moderno ribarenje u okviru zadruge nije naišlo na dužno razumijevanje. Plašeći se investicionog rizika ribarski poduzetnici drže se konzervativnog načina lova bez upotrebe novih strojeva, i to uz obale, umjesto da se otisnu na široko more. Stoga ima dosta dobre ribe samo na Rijeci, a ne i u drugim primorskim mjestima. Tvrdnja se nije podudarala s onom iz dopisa o zagrebačkoj izložbi da se čak i Rijeka djelomice opskrbljuje njemačkom ribom. Kritičar domaćeg ribarstva na kraju upozorava da se i u toj grani mogu voditi unosni poslovi što dokazuju primjeri imovne općine bivšeg bakarskog municipija i financijskog erara u Novom Vinodolskom.⁵⁹ Polemika oko osnutka ribarskog zadružnog saveza u Dalmaciji, o kojoj će još biti govora, potakla je *Novi list* da ponovo u jednom članku razmotri primorsko ribarstvo. Poduzetnici koji unajmljuju lovišta tuna duž primorskih obala, tuži se pisac, slijede samo časovite koristi pa se zato sustežu od većih ulaganja. Kao lijek koji bi donio zdravlje ribarstvu preporuča da se, po primjeru naprednih pomorskih zemalja, osnuje veliko ribarsko društvo koje ne bi radilo od danas na sutra već svoje djelovanje podredilo dugoročnim ciljevima. Investirajući bez uskogrudnog, nevidovitog opreza, ono bi nabavilo strojeve, mreže i lađe za jesensko i zimsko ribarenje te bi ribari mogli loviti cijele godine. Ovaj zagovornik udruženog i mehaniziranog ribarstva ponovio je zapravo Hinkovićeve prijedloge jer oni ni poslije četiri godine nisu bili ostvareni. Svoj je članak završio pozivom da se Primorci u Bakru, Sušaku i Crikvenici prihvate posla kako bi se ribarstvo što prije postavilo na moderne temelje i tako samo sebi osiguralo stalan prosperitet.⁶⁰

Taj je apel također ostao bez jačeg odjeka. Modernizacija ribarstva je, doduše, započela, ali je sve do predvečerja I. svjetskog rata tekla uskom kolotečinom. U Jablancu i Kladu nikle su ribarske zadruge. Međutim, sastavljene pretežno od siromašnih ribara, one su čekale vladinu pomoć. Na veliko iznenađenje Supila i njegovih suradnika banska vlast te kooperative nije ostavila na cjedilu. Njezinim sredstvima kupljena su u Danskoj tri omanja ali moderna ribarska čamca s motornim pogonom i vučom za mreže te su pod nadzorom direktora bakarske nautike dopremljeni na Rijeku. Svaka od spomenutih zadruga dobila je jedan čamac, a treći je predviđen za novu koja se uskoro imala osnovati. Začudeni izvjestilac pohvalio je vladu za dobro djelo i zaključio da se time, uz pojedinačnu inicijativu ribarskih poduzetnika stvaraju uvjeti za uspješnu konkurenciju Čozotima, koji su dotad, opremljeni strojevima, lako prevladavali domaće ribare i tjerali ih, uz druge faktore, u emigraciju.⁶¹

Ovaj put nada *Novog lista* u brži napredak ribarstva njegovom modernizacijom nije bila uzaludna. Već slijedeće godine započeo je jači primorski kapital akciju s ciljem da se osnuje veliko ribarsko društvo koje bi široko uvelo mehanizaciju u domaći ribolov. Iz te je akcije 1913. niklo društvo »Nekton«. U njegovoj prvoj upravi našli su se ranije spomenuti Skomerž, koji je u vrijeme Rauchova banovanja odustao od pokušaja da osnuje tvornicu

⁵⁹ NL 16. VIII/195, 1909.

⁶⁰ O ribarenju, NL 27. X/255, 1909.

⁶¹ NL 21. IV/95, 1911.

konzervi, M. Mažuranić, član konzorcija koji je 1905/6. proširio prvi hotel u Novom,⁶² i drugi pripadnici hrvatske buržoazije iz manjih primorskih mjesta, ali su u upravnom i nadzornom odboru bili zastupani i predstavnici velikog riječkog kapitala, parobrodarskog društva »Adria« te Banke i štedionice za Primorje. U članku o osnivanju društva navodi se, štaviše, da je ono i pod okriljem Ugarske komercijalne banke, jedne od najvećih budimpeštanskih financijskih ustanova, vrlo aktivne u Rijeci. Započevši rad s 18 ribarskih motornih brodova i većim brojem lađa bez motora, društvo je, po izvjestiocu, imalo organizirati ribarstvo na Jadranu, osigurati opskrbu ribom Rijeke i drugih primorskih naselja, proširiti potrošnju morske ribe u gradovima uže Ugarske i Hrvatske te podići tvornicu konzervi i brodogradilište za male plovne jedinice na Sušaku.⁶³ Redakcija Supilova lista nije uopće komentirala ovu novost, iako je njezino značenje za blisku perspektivu ribarstva bilo veliko. Koliko god je Supilo želio da se proces modernizacije ove grane primorske privrede ubrza, nije ga mogao oduševiti pothvat sa znatnim udjelom velikog mađarskog kapitala, koji je uz jaku političku potporu zauzeo ključne ekonomske pozicije u Rijeci. Djelovanje »Nektona« njegovo je glasilo ipak pohvalilo, ali tek uzgredno i samo u jednom smislu. Naime, u jesen 1913. list javlja da se društvo suprotstavilo brojnim preprodavačima-talijanašima koji su godinama održavali visoke cijene ribe u Rijeci i Sušaku, gdje im se ranije nitko nije usudio protiviti jer su uživali jaku zaštitu političkih faktora. »Nekton« se upustio u borbu s njima, izvjestilac je mogao primijetiti — vjerojatno zato što je i sam smio računati na moćne patrone, te je na Sušaku organizirao prodaju dobre i jeftine ribe. Nakon izvjesnog vremena došlo je do pomirenja, a zatim je sukob planuo ponovo. Prkoseći protivnicima društvo je najavilo da će otvoriti stalnu ribarnicu na Sušaku. Informirajući o tome, *Novi list* je poželio da to bude trajno rješenje.⁶⁴ Pohvala je bila škrtta i posredna, iako je ovo glasilo ranije žigosalo riječke trgovce kao izrabljivače siromašnih ribara pa bi izrazilo odobravanje takvog postupanja »Nektona« bilo prirodnije. O drugim aspektima njegove djelatnosti list šuti. Zbog spomenutog razloga, ni koraci ovog ribarskog poduzeća o kojima je sigurno imao pozitivan sud nisu Supila izvukli iz rezerve s kojom je promatrao stvaranje temelja suvremenog ribarstva u Hrvatskom primorju.

Primorska poljoprivreda dobila je u *Novom listu* skromno mjesto, iako je Supilo potekao iz kraja u kojem je ova grana imala iste ili slične probleme i stekao o tome odgovarajuće stručno obrazovanje. Doduše, njegove su novine, kao i prije, izvještavale o godišnjim skupštinama riječkog ogranka Gospodarskog društva na kojima se govorilo o glavnim pitanjima poljoprivrede primorskog područja te utvrđivale njezine potrebe i zadaci; list je i dalje objavljivao razne obavijesti i apele podružnice, ali su samostalni napisi o zemljoradnji i drugim poljoprivrednim djelatnostima bili rijetki. U jednom od njih konstatira se da je dobra berba ponovo pokazala pravu vrijednost američke loze kojom se, doduše uz veći trud nego pri uzgoju domaće, jedino mogu trajno oporaviti vinogradi napadnuti od filoksera. Pisac poziva primorsku

⁶² M. Ježić, n. dj., 323.

⁶³ NL 27. VII/179, 1913.

⁶⁴ NL 24. IX/229, 1913.

inteligenciju da živilje bodri seljake pri prelasku sa stare na novu vrstu vinogradarske kulture i napominje da se filoksera proširila i na grobnički kraj, jedino područje regije koje je dotad poštedjela. Istodobno preporuča vinogradarima da se udruže kako bi sami formirali cijene vina s kojima sada spekuliraju nesavjesni trgovci na štetu proizvođača.⁶⁵ Savjet podsjeća na onaj koji je u listu dat ribarima kao stalnim žrtvama trgovačke gramzljivosti.

Drugim napisom o vinogradarstvu obratio se uzgajivačima loze, čini se, M. Rošić, tajnik riječke podružnice Gospodarskog društva i vladin vinogradarski stručnjak. I u njemu je pohvaljena američka loza, koja je u 15 godina haranja filoksere po Primorju dokazala svoju otpornost. Iako su razni vikači tvrdili da će ta loza poslije desetak godina davati loše vino, velik dio vinogradara ju je ipak prigrlio i sam se uvjerio u njezinu trajnu vrijednost. Zato se i dalje širi Hrvatskim Primorjem pa je samo zimi 1908. i u proljeće slijedeće godine zasađeno oko 150.000 korenjaka američke loze. Zbog velike potražnje koja nadilazi prtok sadnica, oni koji zakasne ne mogu se s njima snabdjeti. Stoga pisac savjetuje zainteresiranima da na vrijeme naruče potrebne količine korenjaka kod vladinog vinogradara, koji ih može i zorno podučiti kako se s njima postupa.⁶⁶ U napisu nema tužaljki ni na opće stanje vinogradarstva ni na uzgojivače loze. Izgleda da je autor — propagator obnove vinograda — bio zadovoljan onim što je postignuto u višegodišnjoj borbi protiv filoksere. Međutim, u članku objavljenom nepunih pola godine ranije nema ni traga takvu zadovoljstvu. Naprotiv, anonimni autor tmurno primjećuje da je filoksera uništila vinograde — glavni izvor prihoda primorskog stanovništva. I ne spominjući njihovu obnovu prelaskom na američku lozu, on preporuča da se propali vinogradari prihvate voćarstva i povrtlarstva, grana kojih su proizvodi potrebni Rijeci i Opatiji, a i da potraže izlaz u uzgoju maslina; na kraju još opominje Primorce da nema mnogo vremena za predomišljanje jer bi ih tuđinci i u tome mogli preteći.⁶⁷ Sugestije su imale smisla jer su se uz Rijeku kao najveći grad na istočnom Jadranu južno od Trsta razvojem turizma pojavila nova potrošačka područja za voće i povrće pa i za maslinovo ulje. Ipak je pesimizam ovog savjetnika u pogledu vinograda bio pretjeran. Njihova je obnova u Hrvatskom Primorju tekla uspješno, iako ne u onoj mjeri koja bi se na osnovu Rošićeva članka mogla pretpostaviti.⁶⁸ Vladin je vinogradar možda zbog funkcije i ugleda prikazao stanje nešto povoljnijim nego što je zaista bilo. No zato u jednom drugom članku, koji je i potpisao, konstatira da je zbog nepoznate bolesti propalo već tri četvrtine smokava na Primorju, još donedavno glavne voćke u tom kraju. Krećući se kao i u osvrtu na vinogradarstvo praktičnom kolotečinom, upoznao je čitaoce sa zaštitnim

⁶⁵ Ekonomske bilješke, *NL* 30. IX/232, 1908.

⁶⁶ Vinogradarima Primorja, *NL* 23. X/252, 1909.

⁶⁷ Što da radimo sa našima filokserom uništenim vinogradima, *NL* 11. VI/137, 1909.

⁶⁸ Na samom početku XX. st. (1901) bilo je u modruško-riječkoj županiji svega 181 jutro vinograda s američkom lozom prema 3069 jutara s domaćom (Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije (= HSG) I, 1905, Zagreb 1913, 429), dok je 1910. ondje registrirano 786 jutara prvih i 1965 jutara drugih vinograda (HSG II, 1906—1910, Zagreb 1917, 347).

mjerama priznavši da protiv bolesti još nema sigurna lijeka.⁶⁹ Ni njemu dakle nisu vinogradi, odnosno njihova obnova, bili jedina perspektiva za primorsku poljoprivredu. Ne napuštajući ih, seljaci su se trebali uhvatiti u koštac i s još jednom biljnom napašću kako bi regenerirali važnu voćarsku granu.

Stvarna dostignuća primorske poljoprivrede bila bi u predratnim godinama veća da je riječka podružnica Gospodarskog društva jače razgranala svoju djelatnost. Međutim, to se nije dogodilo. Znatnim dijelom zbog duge bolesti njezina dugogodišnjeg (15 godina) predsjednika J. Bačića, koji je 1912. umro, ova je asocijacija zapala u letargiju. Nakon njegove smrti, u proljeće 1913. održana je skupština podružnice koja je izabrala novu upravu i utvrdila program nastavka djelovanja društva.⁷⁰ Tako je ono poslije dvogodišnjeg zastoja oživjelo.

U vrijeme poleta koji je u hrvatskoj javnosti sredinom 1906. izazvala uspješna suradnja Hrvatsko-srpske s mađarskom koalicijom *Supilov list* je iz sklopa ekonomskih pitanja Primorja izdvojio prometno kao naročito važno i aktualno. Već odavno su lokalni privredni i politički krugovi tražili da se željeznicom povežu primorske luke sa svojim neposrednim zaleđem.⁷¹ Kako su njihovi zahtjevi ostajali bez odaziva u službenoj politici Hrvatske i Ugarske, *Novi list*, koji ih je odlučno podupirao, prepustio se neko vrijeme rezignaciji zašutjevši o tom pitanju. Međutim, uskoro poslije uspona mađarske opozicije na vlast, novi su upravljači Ugarske pokazali, uz ostalo, živ interes za izgradnju još jedne željezničke veze Rijeke s pozadinom u okviru priprema za carinsku rastavu. Iz tog se interesa rodio u ugarskim krugovima i prijedlog da se Karlovac poveže normalnom prugom sa Senjom a ovaj s Rijekom. *Novi list* je odmah projekt pozdravio protumačivši ga kao važan korak u napuštanju ekonomske politike kojom su odlučujući faktori Ugarske godinama nanosili velike štete Hrvatskoj. Oni su je, piše vjerojatno sam Supilo, nastojali izolirati od mora i međunarodnog prometa, što je dovelo do općeg osiromašenja i velike emigracije, popraćene useljavanjem tuđinaca, dok se domaća industrija nije mogla razvijati. To postupanje, koje je težilo pretvaranju Hrvatske u izmogućenu provinciju, Kossuth očito napušta projektom o drugoj željezničkoj vezi Rijeke s unutrašnjošću i drugim saobraćajnim planovima. Njihovim ostvarenjem Hrvatska će se pretvoriti u jakog ekonomskog i kulturnog činioca koji će »k snazi ove pole monarkije doprinieti svoj glavni dio, sa svojom morskom obalom«. Vođa mađarske koalicije uvidio je, zaključuje pisac, pogrešnost isključivog forsiranja Rijeke i shvatio presudno značenje cijelog Hrvatskog primorja za privrednu samostalnost i Hrvatske i Ugarske, što napose dokazuje projekt o željezničkoj vezi Karlovac—Senj.⁷² Supilo je člankom nastojao ohrabriti prekodravske saveznike u kidanju s dugogodišnjom praksom zapuštanja, oštećivanja i izrabljivanja Hrvatske ili se pak prepustio željama povjoravši da je došlo njihovo doba pod dojmom poteza koji to stvarno nisu najavili. Zaneseni urednik *Novog lista* ili neki njegov bliski suradnik nije umetnuo

⁶⁹ NL 22. II/45, 1910.

⁷⁰ Gospodarska podružnica riečka, NL 4. V/107, 1913.

⁷¹ Lovrenčić, 104.

⁷² Primorska željeznica, uvodnik, NL 19. VII/197, 1906.

u tekst ni riječ sumnje, već je nadovezao na ideju o primorskoj željeznici vlastiti prijedlog o njezinu spoju preko Otočca s predviđenom ličkom prugom kojom se Dalmacija imala povezati sa središtem Hrvatske. Ta nova prometna spona, smatra pisac, oživjela bi Liku i duž Primorja dopunila pozitivno djelovanje uspostave veze Senja s Karlovcem i Rijekom, od čega bi naročitu korist imala primorska ljetovališta.⁷³ Kakvi god bili razlozi ovog poletnog članka, Supilo u njima nije vidio opravdanje da priguši drugačije glasove. Nekoliko dana kasnije list je na mjestu uvodnika objavio dopis iz Senja u kojem se izražava velika skepsa u pogledu primorske željeznice. Za nju se zalagala senjska i druge hrvatske trgovačko-obrtne komore kao i *Novi list*, podsjeća ojađeni Senjanin, ali se na to godinama nisu obazirali ne samo mjerodavni politički faktori, nego ni opoziciona štampa. Stoga on smatra da nije opravdano za sve okrivljavati Mađare, jer sama Hrvatska nije ništa učinila za Primorje. Ipak dopis ne završava gorkom kritikom već pozivom Hrvatsko-srpskoj koaliciji da preuzme brigu za što skoriju izgradnju ove neophodne komunikacije.⁷⁴ Uredništvo nije dometnulo nikakvu pozitivnu, ali ni negativnu primjedbu. Uvrstivši dopis na najistaknutijem mjestu, bez riječi komentara, ostavilo je čitaoce u nedoumici nije li u međuvremenu i samo posumnjalo u projekt. Izvjesni simptom dvojbe mogla bi biti i suzdržljivost u pogledu primorske željeznice koja se zapaža u jednom uvodniku o ulozi kapitalista u nacionalno-političkoj borbi. Ondje se samo ističe velika važnost te željeznice, ali se ništa ne kaže o stvarnim izgledima za njezinu izgradnju.⁷⁵ Poslije ovog članka list dulje šuti o projektu i tek ga u proljeće 1907. ponovo spominje u službenom komunikeu o željezničkim planovima u Hrvatskoj. No u težištu oficijelne izjave bila je lička pruga, a o novoj se željezničkoj vezi Rijeke s unutrašnjošću samo tvrdi da predstavlja posve samostalno pitanje koje se nalazi na dobrom putu prema konačnom rješenju.⁷⁶ Tek poslije još jedne godine list saopćava da je ugarski parlament u okviru investicija za proširenje riječkog prometnog čvora odobrio sredstva za polaganje tračnica do Bakra.⁷⁷ Obavijest nije potakla redakciju na bilo kakvu kritičku retrospektivu ili barem na neki opći izraz negodovanja, iako se time projekt o primorskoj željeznici sveo na jedan njezin mali krak dug svega nekoliko kilometara. Svoje nezadovoljstvo zbog rješenja željezničkog pitanja u Hrvatskoj Supilove novine su ispoljile tri tjedna poslije ove informacije, ali bez spomena Primorja. Naime, predbacile su ugarskoj vladi novi nepravedni postupak: Hrvatska će po financijskoj kvoti sudjelovati u realizaciji željezničkog programa za cijelu ugarsku polovicu Monarhije, dok će izgradnja na njezinom vlastitom tlu imati mnogo manje razmjere od onih koji bi odgovarali toj kvoti.⁷⁸

Baš ni do kakva konačnog rezultata nije doveo jedan drugi željeznički projekt za koji se *Novi list* također zainteresirao. Težeći što boljoj vezi zapadne

⁷³ Isto.

⁷⁴ Glas iz Senja, NL 22. VII/200, 1906.

⁷⁵ Za budućnost hrvatskog Primorja, uvodnik, NL 25. VII/203, 1906.

⁷⁶ NL 16. III/67, 1907.

⁷⁷ NL 20. V/119, 1908.

⁷⁸ Magjarska politika sa željeznicama u Hrvatskoj, uvodnik, NL 12. VI/138, 1908.

Evrope s Bliskim istokom koja bi ujedno odvušla dio prometa s njemačke magistrale Hamburg-Carigrad, francuske željeznice i trgovačko-obrtne komore objavile su prijedlog o novom, južnom Orient-ekspresu. Predviđeno je da se njime iz središta Francuske preko zapadnih Alpi, doline Poa i slovenskog Krasa stiže do Save i zatim po pruži Beč—Zagreb—Beograd putuje dalje na istok. Prijedlog su prihvatile švicarske, talijanske i hrvatske komore.⁷⁹ U njegov pretres umiješali su se i utjecajni ugarski krugovi tražeći da južni Orient prolazi i kroz Rijeku.⁸⁰ Iako bi ostvarenje tako izmijenjenog projekta djelovalo na razvoj riječke privrede pa i cijelog Hrvatskog Primorja, za Supilov je list privlačan samo međunarodni a ne i lokalni aspekt ove inicijative. Propust nije bio velik jer je projekt ostao mrtvo slovo na papiru. Evropska željeznička konferencija u Londonu 1907. nije usvojila prijedlog o južnom Orient-ekspresu, sa čime se ugarska vlada pomirila kao i zagrebačka komora.⁸¹ Kako Rijeka nije dobila drugu saobraćajnu vezu s unutrašnjošću Hrvatske a niti se prema njoj savio novi ogranak jedne od najvažnijih magistrala svijeta kojim bi stekla tada najbržu moguću vezu i sa zapadnom Evropom i s Istokom, njezini se prometni uvjeti u predratnim godinama nisu bitno promijenili. Isto se može reći i za Hrvatsko Primorje uz koje nije sagrađena nikakva dulja željeznica. Poslije nove financijske i carinske nagodbe između Ugarske i Austrije, sklopljene 1907, splasnulo je interes mađarske koalicije za promjene kojima bi se Rijeka i njezina okolica osposobile za ulogu velikog i čvrstog odbojišta pri zaletu osamostaljene ugarske privrede u svijet.

Ekonomska djelatnost Hrvatskog Primorja ovisila je u izvjesnoj mjeri o senjskoj trgovačko-obrtničkoj komori. Do 1906. pa i kasnije *Novi list* ju je podupirao, propagirao njezine akcije i gledišta, a tek ponekad joj stavljao prigovore. Međutim, poslije smrti njezinog dugogodišnjeg tajnika S. Cihlara, u njoj su postepeno pretegnuli »čisti« pravaši. Dok je ranije komora patila od bojažljivog oportunitizma, napose u Khuenovo doba, ali je izbjegavajući političke sukobe ipak poduzimala razne pothvate u prilog privrednih interesa regije i cijele Hrvatske, prevaga Frankovih istomišljenika urodila je istim negativnim rezultatom kao i na drugim mjestima u zemlji: u politikantstvu je utopljen stvarni rad. Zato je sredinom 1908. zagrebački *Pokret* napao senjsku komoru člankom u kojem je neki industrijalac ocrtao njezino stanje kao posve nezadovoljavajuće. Tim su tijelom, po njegovu sudu, ovladali ljudi bez privredne prošlosti, stručnog znanja i velikih ekonomskih interesa. Umjesto ozbiljnom aktivnošću, oni se bave strančarstvom i ličnim sporovima, što je izazvalo široko nezadovoljstvo u Senju i Gorskom kotaru.⁸² Preuzevši članak bez ograde, redakcija lista indirektno je prihvatila kritiku. Kad se predsjednik komore obratio listu dopisom u kojem je pravdao njezino novo vodstvo i uvjerravao da će ono raditi korektno, uredništvo je kraćim komentarom jasno izložilo vlastito gledište. Ono naglašava da je Primorju potrebna komora širokih vidika koja se neće brinuti samo o lokalnim pitanjima, dok je sadašnja bez inicijative, napose ništa ne poduzima u pogledu Sušaka koji se naglo razvija. Stoga će

⁷⁹ Mezopotamijska željeznica III, *NL* 16. II/47, 1906.

⁸⁰ *NL* 10. I/10, 1907.

⁸¹ *NL* 29. X/257, 1908.

⁸² *Pokret* 11. VI/134, 1908; *NL* 13. VI/139, 1908.

list, opominje redakcija, stalno pratiti što komora radi tražeći od nje energično djelovanje.⁸³ U buri zbivanja Supilo je zaboravio svoju odlučnu opomenu. Njegovo se glasilo tek poslije više od godine i pô dana prisjetilo komore obraćajući se prijateljima u Senju da mu jave da li ona još uopće postoji.⁸⁴ Molba je ubrzo uslišana. Iz Senja je stigao dopis s izjavom da se komora pretvorila u arenu patriotskih fraza iza kojih se skriva nerad.⁸⁵ Njezino je predsjedništvo reagiralo odbijanjem te optužbe, ali je kao dokaz za svoju djelatnost navelo samo sređivanje poslovnih knjiga.⁸⁶ Demanti je pobijao sam sebe. Smatrajući stanje u jednoj od triju komora Hrvatske za dugo nepopravljivim, Supilo ju je ostavio da životari. Tek uoči svjetskog rata ona se trгла započevši življu djelatnost, što je *Novi list* odmah pohvalio.⁸⁷

Supilov je dnevnik i u ovom razdoblju zadirao u privredna pitanja Gorskog kotara, čak je povremeno to područje dobivalo u listu više prostora od bilo kojeg drugog. U središtu pažnje nalazili su se dosta dugo veliki posjedi kneza Turn-Taxisa. Na početku 1906. pronio se glas da će grof Schönbern posredovati pri prodaji kneževih ogromnih šumskih imanja koja su se prostirala od Broda na Kupi do Grobnika i od Lekenika do Ozlja. Po cijenu od 24 mil. kr. (1906. autonomni budžet Hrvatske iznosio je 23,4 mil. kr.!) ti su kompleksi, navodno, imali dospjeti u ruke jednog spekulantskog poduzeća. Vijest je uzbudila velik dio stanovništva i potakla javnu akciju protiv prodaje. Odbor osnovan sa ciljem da je spriječi obratio se *Novom listu* podužim dopisom. U njemu se tvrdi da će prodaja Turn-Taxisovih imanja prouzročiti pustošenje najljepših šuma Gorskog kotara. Prostrano područje doživjet će sudbinu Krasa, isušit će izvori, divlje vode uništavat će pašnjake i oranice, pogoršat će se klima i nestati odlične mogućnosti za podizanje »zračnih lječilišta«. Nezasitni spekulanti, prorokuje odbor, preuzet će i lokalnu trgovinu upropastivši domaću a vjerojatno i pilane gdje će zaposlenima diktirati plaće. Opće stanje Gorskog kotara, koje već ni sada nije dobro, veoma će se pogoršati, i to baš u vrijeme kad su otkriveni izgledi za razvoj rudarstva i kad je započeo preporod poljoprivrede stvaranjem raznih zadruga. Odbor se nije zadovoljio podizanjem uzbune već je i predložio izlaz: zemljišne zajednice morale bi uz pomoć domaćih banaka pribaviti kreditima sredstva i zajedno kupiti Turn-Taxisova imanja. Na kraju odbor izražava nadu da će akciju poduprijeti svi rodoljubi i »preuzvišeni ban« sa svojim političkim i šumarskim aparatom.⁸⁸ Dva mjeseca kasnije Supilov je list publicirao dopis s potpisom Goran u kojem se javlja da su tri velike zagrebačke banke — Hrvatska poljodjelska banka, Hrvatsko-slavonska hipotekarna banka i I. hrvatska štediona — pristale da sudjeluju u akciji i čak ako zatreba namaknu svih 24. mil. kruna za 35.000 jutara Turn-Taxisovih šuma. Kako knez na upit o prodaji svojih imanja nije ništa odgovorio, izvjestilac se ponadao da do nje možda neće ni doći. To ga ipak nije umirilo pa informaciji dodaje opomenu da će kad tad

⁸³ Iz trgovačke komore senjske, *NL* 20. VI/145, 1908.

⁸⁴ *NL* 19. III/67, 1910.

⁸⁵ *NL* 22. III/69, 1910.

⁸⁶ *NL* 1. IV/78, 1910.

⁸⁷ Što je s tvornicom cementa u Bakru, Domaće viesti, *NL* 19. X/251, 1913.

⁸⁸ Pogibelj u Gorskom kotaru, *NL* 8. III/67, 1906.

prodaja ipak postati aktualna za što se valja dobro pripremiti.⁸⁹ Na tu se temu list uskoro vratio u svom podlistku. Ondje je u nizu nastavaka neki Radivoj Jesenski (pseudonim?) opširno razmotrio cijelo pitanje nastojeći pronaći bolje rješenje. Kad bi se posjedi Turn-Taxisa našli u narodnim rukama, smatra pisac, bila bi osigurana budućnost Gorskog kotara pa i nekih susjednih područja. No za to je potrebno da se udruže svi stanovnici kraja, bez obzira na društvene, nacionalne i vjerske razlike. U velikom zajedničkom pothvatu vodila bi ih vlast i novac: sabor, vlada, ban i županije, odnosno banke i drugi novčani zavodi.⁹⁰ U prvom nastavku feljtona razrađuje se pitanje garancije kredita potrebnog za kupnju. Povratak velike sume posuđene od banaka jamčilo bi 16 upravnih općina Gorskog kotara intabulacijom svoje imovine, a ako to ne bi bilo dovoljno, svi bi stanovnici morali ući u zadruge Reiffeisenova tipa i postati garanti zalogom nekretnina svojih članova; kao jamci mogle bi fungirati i krajiške imovne općine koje ionako ulažu gotovinu u razne vrijednosne papire i poduzeća. Banke — financijeri osigurale bi se od rizika nadzorom kupljenih posjeda: njihovi bi nadglednici kontrolirali da li se ovi racionalno iskorištavaju.⁹¹ Autor feljtona predvidio je i moguću otpor siromašnih, neupućenih seljaka i radnika. Njih bi trebalo privoliti da se uključe u pothvat strpljivom agitacijom koja bi im objasnila da je upravo tuđinska spekulacija, napose trgovačka, otjerala gotovo svu mušku odraslu snagu Gorskog kotara u emigraciju. Mnogi ne vide dalje od dolara koji stižu iz Amerike, ne shvaćaju da bi, uz drugačije prilike, kod kuće imali i posla i dobre zarade. Možda čak 75% iseljenika, tvrdi Jesenski, neradnici su i raspikuće koji u tuđini postaju još gori. Smetnuvši s uma da je time zapravo optužio Gorane za loše moralne kvalitete, za mane koje bi se mogle shvatiti barem tako važnim razlogom njihovih nedaća kao strana penetracija i izrabljivanje, on se oborio i na žene okrivljujući ih da u inozemstvu postaju rastrošne. Mnogi stariji ljudi, s više prava ističe autor, zadužili su se kako bi otpremili odraslu djecu u Ameriku. Od ovih neka su se pokazala nezahvalna prema roditeljima, neka su izgynula u dalekoj tuđini, nemali broj iscrpljenih dugogodišnjim teškim radom pretvorio se u nemoćnike, a neki su se čak, osakaćeni, srozali na prosjačko dno. Američki dolar, zaključuje pisac svoje umetnuto razmatranje o emigraciji, usrećio je manjinu Gorana, većinu je obdario iluzijama, a cijelom kraju donio propast. Stvarni izlaz nalazi se, po njegovu čvrstom sudu, jedino kod kuće. Kad bi imanja Turn-Taxisa dospjela u posjed naroda, posjeklo bi se dosta šuma čime bi se stvorio prostor za nove izdašne pašnjake. Ondje bi seljaci mogli uzgajati stoku odličnih vrsta, kao u Švicarskoj ili Tirolu, dok bi velika sječa omogućila razvoj drvne industrije. Ako se pak Schönbern dokopa kneževskih imanja, on će dio njih prepustiti spekulantima koji će ih štetočinski iskorišteniti a drugi dio će pretvoriti u velika lovišta. Obrazlažući tko sve mora imati interesa za odlučnu protuakciju, pisac podlistka navodi male trgovce, nekad dobro stojeće a sada gotovo posve upropaštene tuđinskim prodorom, činovnike, lokalnu inteligenciju, svećenike, koji su posljednjih petnaestak go-

⁸⁹ NL 20. V/138, 1906.

⁹⁰ Pogibelj u Gorskom kotaru, NL 21. VI/169, 1906.

⁹¹ Isto, NL 22. VI/170, 1906.

dina zbog iseljavanja izgubili mnogo od svojih prihoda, i obrtnike, lišene emigracijom velikog dijela kupaca. Zaboravivši što je nedavno napisao o većini emigranata, odnosno odrasle radne snage, on napominje da je najveći dio Gorana pošten, trijezan, marljiv, pobožan i uviđavan. No u masi stanovnika ima kukolja — ignoranata kojima je sve u novcu pa su spremni svakog prevariti i izrabiti, trgovati s tuđincima i izrugati umne ljude.⁹² U slijedećem nastavku, u kojem se pisac vratio na propadanje domaće trgovine pa je i imenovao tridesetak nekad uglednih poduzetnika koje je taj proces zahvatio, pridodana je gramzljivim nezalicama kategorija »proletarskih nadriučenjaka« kao još jedna moguća smetnja predložene akcije. Budući da Jesenski o njima ništa drugo ne kaže, može se samo po upotrebljenom atributu pretpostaviti da je valjda mislio na ljude sklone socijalizmu koji su mu bili zazorni. U posljednjim nastavcima feljtona izložio je kako bi cijelu akciju trebalo popularizirati po svim krajevima Hrvatske i tko bi sve ušao u veliki odbor koji bi je, na čelu s banom i poglavarom modruško-riječke županije, vodio.⁹³

Turn-Taxis nije prodao svoje posjede i *Novi list* je poslije prikazanih članaka napustio tu temu. Bez obzira na opravdanost uzbune do koje je došlo, ona je pokazala određen stupanj svijesti o općim interesima u Gorskom kotaru a i spremnosti na otpor. Veličina i složenost pitanja nije zaplašila aktivniji dio građanske javnosti tog područja, već se u njemu rodila inicijativa s planom odgovarajućih razmjera. Iako teško ostvarivu, zamisao je dobro dočekala vodeća grupa hrvatskih banaka, što svjedoči da su njihove uprave imale tada izvjestan smisao za šire nacionalno-društvene interese i da se nisu plašile velikih pothvata. Dakako, odatle još ne slijedi da bi faktori koji su ispoljili zanimanje za sudbinu ogromnih posjeda kneza Turn-Taxisa zaista uspješno proveli predloženu akciju kakva još nijednom u Hrvatskoj nije bila ostvarena. Zanimljiv je svakako i sam pristup pitanju. Mada mu je *Novi list* poklonio dosta prostora, ni u jednom od desetak napisa nema ni aluzije da je Turn-Taxis također tuđinac. Isto tako ne primjećuje se ikakav trag sumnji u društvenu pravdu po kojoj jedan aristokrat u kraju čije je stanovništvo osiromašilo i brzo se iseljava drži u svojim rukama vrlo prostrane komplekse šuma odličnog kvaliteta. Nepovredivost privatnog vlasništva bila je svima koji su se zbog Turn-Taxisovih imanja javili u Supilovu glasilu, aksiom, iako se u tom slučaju radilo ne samo o tuđincu već i o ogromnom imetku koji je sprečavao dinamičnije, za stanovništvo povoljnije iskorištavanje velikog dijela prirodnih bogatstava Gorskog kotara od onog koje se na tim posjedima ostvarivalo. Sam pisac feljtona naznačuje neke važne mogućnosti za privredni preporod područja koje se kriju u kneževim imanjima, ali njegovu sudu o »proleterskim nadriučenicima« nije pristajala pomisao o bilo kakvom diranju u Turn-Taxisove posjede, osim kupnjom po punoj cijeni. Odbor koji je poveo akciju na kraju svojeg obraćanja širokoj hrvatskoj javnosti čak je izrazio nadu u uviđavnost »prejasnog kneza« i smjerno ga podsjetio da se dosada štovalo i podupiralo sve njegove želje i mjere u šumarskoj upravi posjeda koji su mu pripadali.⁹⁴ U dopisu anonimnog Goranina moglo se pročitati da je

⁹² Isto, *NL* 25. VI/173, 1906.

⁹³ Isto, *NL* 28. VI/176, i 29. VI/177, 1906.

⁹⁴ Kao u bilj. 88.

narod zadovoljan s načinom kako se upravlja kneževim imanjima.⁹⁵ Pisac feljtona pak predlaže da se Turn-Taxis zamoli da za jednu godinu odgodi prodaju dok se Gorski kotar pripremi za veliku kupnju.⁹⁶ U *Novom listu* ni prije ovih napisa, ni u razdoblju od 1903—05. ne susrećemo bilo kakvu primjedu o upravi tim posjedima, ali se nju nijednom prilikom naročito ne hvali. Možda je pažljiv odnos prema knezu milioneru ipak bio više motiviran željom da ga se u ozbiljnom trenutku ne izaziva, nego stvarnim zadovoljstvom vođenjem njegovih imanja. Apeliranje na bansku vlast i njezinu ekspozituru bez ijedne oštre riječi vjerojatno je imalo iste razloge. No pritom valja imati na umu da se na čelu zemaljske uprave nalazio T. Pejačević koji će uskoro podijeliti vlast s Hrvatsko-srpskom koalicijom. U drugačijoj situaciji Supilo bi po svoj prilici prigovorio smjernom nagovaranju banske vlasti da se ne samo priključi već i stavi na čelo velike narodne akcije. Opisani odnos prema vlasništvu Turn-Taxisa nije ga morao smetati, jer je i za nj privatno vlasništvo, bez obzira na veličinu, bilo nepovredivo, pa ga nije napadao ni u člancima koji su se bavili budućnošću imanja visokog plemstva, iako mu je ono bilo posve strano.

Tek poslije tri godine *Novi list* se ponovo dotakao pitanja šuma u Gorskome kotaru, ali na posve drugačiji način. U jednom napisu neki Goranin, o čijoj poodmakloj dobi govori starinski stil, podsjeća da su šume Zrinskih i Frankopana dospjele u austrijske a zatim u ugarske ruke. Prema tuđinskim interesima provedena je segregacija koja je teško oštetila domaće stanovništvo. Sada šumama upravljaju ugarski činovnici što bi moglo završiti isto tako negativnim posljedicama kakve su pogodile krajišnike. Ne objašnjavajući što se ovima desilo, stari Goranin se zalaže da upravu šumskih površina u njegovu kraju po primjeru Cislajtanije preuzmu lokalni elementi,⁹⁷ vjerojatno mjesne općine. Turn-Taxis, najveći posjednik šuma u cijelom području, nije ni riječju spomenut, iako je opći nepovoljni sud o postupanju s glavnim prirodnim bogatstvom Gorskog kotara upravo tražio da se potkrijepi odgovarajućom kvalifikacijom upravljanja velikim kneževim imanjima. Ova su tek indirektno uključena u kritiku stanja navodom o lošoj sudbini posjeda Zrinskih i Frankopana. Međutim, mali ekskurs u daleku prošlost zaustavio se na prelasku tih posjeda u ugarske ruke, pri čemu je kritičar vjerojatno mislio na porodicu Batthyania koja je s njima raspolagala još od 1766. No, oni u tim rukama nisu ostali jer ih je 1872. kupio Turn-Taxis, koji nije pripadao krugu ugarskih magnata nego visokom austrijskom plemstvu. Nezadovoljan i zabrinut, sastavljač dopisa oborio se na mračnu, protunarodnu silu čije pomoćnike na gorskokotarskom terenu nije definirao. Moglo se pretpostaviti da su to šumari, dobrim dijelom pridošlice iz uže Ugarske, ili lokalni organi šumske uprave a možda i nespomenuti knez veleposjednik. Redakcija *Novog lista* nije našla za shodno da tu nejasnoću ukloni makar kratkom objašnjavajućom primjedbom.

Konačni efekti iskorištavanja šuma Gorskog kotara nisu ovisili samo o državnoj šumarskoj službi i posjednicima već i o uvjetima poslovanja u trgo-

⁹⁵ Kao u bilj. 89.

⁹⁶ NL 28. VI/176, 1906.

⁹⁷ NL 25. V/122, 1909.

vini drvom. Domaći poduzetnici koji su djelovali u toj privrednoj grani trpjeli su i prije i poslije 1906. od jake konkurencije. O tom priča u svom dopisu neki stariji goranski trgovac drvom. Prije tridesetak godina živjelo se, po njegovu uvjerenju, svagdje u Hrvatskoj pa i u Gorskom kotaru bolje nego po dolasku Khuena Hédervárya s kojim je započelo ekonomsko propadanje. Uz potporu vlasti ojačali su tuđinski konkurenti — nepoštedni pljačkaši hrvatskih prirodnih bogatstava. Trgovci iz Gorskog kotara i susjednog Senja pokušali su 1886. potražiti zaštitu u ugarskom ministarstvu trgovine, ali je ta akcija završila bez ikakva pozitivnog rezultata, štaviše prilike su se zatim pogoršale. Jednom tuđincu — njegovo se ime u dopisu ne spominje — ogulinska imovna općina omogućila je veliki posao s drvom i on se postupno pretvorio u pravog gospodara cijelog kraja.⁹⁸ Podupiranje pohlepni došljaka nastavilo se do suvremenih dana. Tako su nedavno, tvrdi ogorčeni trgovac, jednom tuđincu uz bagatelnu cijenu prodani veliki šumski kompleksi. Držeći široko i trajno otvorena vrata stranom izrabljivanju, vlast postupa s Gorskim kotarom kao sa Slavonijom. Spas vidi taj trgovac u zabrani tuđinskim elementima da kupuju šume, odnosno drvo u njima određeno za sječu pa predlaže veliku skupštinu na kojoj bi se utvrdilo što sve treba poduzeti da bi se to postiglo.⁹⁹ Prijedlog je bio naivan, točnije posve nerealan. Skupština se, dakako, mogla održati, ali legalno blokiranje šuma u Gorskom kotaru ili bilo gdje drugdje u Hrvatskoj kao isključive domene za domaće poduzetnike nije bilo moguće. Najvjerojatnije se prijedlog takvog zakonskog zahvata ne bi ni pojavio da se u Hrvatskoj nije nalazila na vlasti Hrvatsko-srpska koalicija. Međutim, ni ona ni bilo koja druga snaga nije ga uz postojeće političko-pravne odnose mogla provesti. Tuđinski kapital i dalje će poslovati u šumama Gorskog kotara, ostvarujući velike koristi od sječe, primarne obrade i trgovine drvom.

Domaće poduzetništvo, povezano s glavnim prirodnim bogatstvom toga kraja nije mučila samo strana konkurencija na njegovu vlastitom terenu u borbi za sirovinu, njezinu preradu i transport, već i tuđinsko suparništvo izvan Gorskog kotara, u sferi prodaje o kojoj je ovisila konačna visina profita. O tome je *Novi list* pisao i prije 1906, ali bez velikog uzbuđenja.¹⁰⁰ Do prave uzbune došlo je tek potkraj 1909. U Erdelju je milanska tvrtka Feltrinelli kupila veliki šumski kompleks i ugarska vlada joj je spremno izašla u susret odobrivši vrlo nisku prevoznu cijenu za transport drvne građe do Rijeke. Trgovci drvom iz Gorskog kotara koji su plasirali svoju robu na talijanskom tržištu suočili su se iznenada s novom opasnom konkurencijom. Izvijestivši o tome, *Supilov list* otkriva i konkretni razlog nove povrede hrvatskih privrednih interesa: talijanska je kompanija bila član jednog mađarsko-rumunjskog akcionarskog društva u čijoj se upravi nalazio brat F. Kossutha, ministra trgovine, koji je upravo i dao milanskoj tvrtci izvanrednu prometnu povlasticu. Protiv takvog postupka ugarske vlade, smatra izvjestilac lista, morala bi istupiti banska vlada u Zagrebu, ali dok se na njezinu čelu nalazi Rauch, to se

⁹⁸ Taj je došljak bio veletrgovac Neuberger. Zbog eksploatacije ogromnih šumskih kompleksa koje je on kupio čak se pomišljalo na izgradnju uskotračne željeznice Ogulin—Bihać (*Pokret* 29. V/7, 1904).

⁹⁹ *NL* 28. III/77, 1907.

¹⁰⁰ Lovrenčić, 105.

neće dogoditi. Zato bi se morali pokrenuti trgovci i sve trgovačko-obrtne komore u banskoj Hrvatskoj kao i ona na Rijeci.¹⁰¹ Uskoro su Supilove novine prenijele informaciju iz bečkog »Holzzeitunga«, stručnog lista za poslove s drvom, prema kojoj je tvrtci Feltrinelli odobrena prevoznina manja čak od režijskih troškova željeznice po jedinici tovara.¹⁰² U novom članku o toj aferi ističe se da će drvo iz dalekog Erdelja biti na Rijeci i drugdje jeftinije od onog koje stiže iz Gorskog kotara. Veliko pogoršanje poslovnih izgleda domaćih trgovaca drvom snosit će oni tim teže što ih ometa jedna druga jaka konkurencija. Tarife su na bosanskim željeznicama za polovicu niže od redovnih ako se roba izvozi preko jadranskih luka. Zahvaljujući tome drvo iz Bosne uspješno se takmiči s onim iz Gorskog kotara. U članku se osuđuju komore što usprkos upozorenju nisu ništa poduzele a i direktno zainteresirane trgovce za koje pisac pretpostavlja da se također nisu pokrenuli u protuakciju. Napokon se poziva i jedne i druge da se trgnu dok još nije kasno.¹⁰³ Čini se da ni prijekor ni poziv nisu imali odjeka pa je list o tom slučaju prestao pisati.

Uz tuđinsku konkurenciju domaćoj trgovini drvom u listu se razmatraju i druge smetnje te privredne grane. Iako hrvatske poduzetnike koji u Gorskom kotaru posluju s drvom, napominje se u jednom članku, sve odreda ugrožava bezobzirno postupanje ugarskih i bosanskih vlasti, koje favoriziraju izvoznike drva sa svog terena propisujući im neznatne prevoznine, oni oštećuju sami sebe nabijanjem otkupnih cijena na licitacijama od čega imaju koristi samo Turn-Taxis i druga šumska gospodarstva. Nerazumno ponašanje domaćih trgovaca plaćaju na kraju potrošači, a i poslovi zbog toga zapinju. Kritičar te štetne prakse predlaže da se domaći trgovci udruže u zajedničku organizaciju koja bi regulirala otkupne cijene ili da barem sklope privremeni dogovor.¹⁰⁴ Taj prijedlog, kojim se zapravo propagirala potreba i korist stvaranja kartela u trgovini drvom, nije imao većeg efekta. Uskoro se u *Novom listu* priznaje da kritika nije urodila nekim praktičnim rezultatom. Možda više radi utjehe tome se dodaje tvrdnja da su se duhovi, barem među sekundarnim kupcima drva, uzbudili. Redakcija, ili neki suradnik lista u njezino ime, bodro najavljuje da će pratiti trgovinu drvom, dalje napadati nabijanje cijena i tražiti da se trgovci urazume dogovorom o otkupu i podjeli građe.¹⁰⁵ Usprkos svom odlučnom upozorenju Supilovo glasilo više ne dotiče tu temu, vjerojatno zato što je konjunktura poslova s drvom 1911. i 1912. podigla ne samo otkupne već i prodajne cijene, pa je međusobna borba trgovaca za šumsko blago uzrokovala podnošljivije gubitke njezinih učesnika. Za izvjesno vrijeme list je prebacio pažnju na drugo pitanje koje je opteretilo trgovce drvom u Gorskom kotaru: povećanim obavezama za lokalne putove. Naime, mjesne su vlasti, pozivajući se na sve veće oštećivanje cesta transportom drva, posebice od kada su se počeli upotrebljavati teretni automobili, zatražile da trgovačke tvrtke mnogo više pridonose troškovima održavanja prometnica, što je dovelo do dugotrajnog

¹⁰¹ Velika pogibelj domaćim trgovcima liesom, *NL* 6. XI/264, 1909.

¹⁰² *NL* 21. XI/277, 1909.

¹⁰³ Uzrujanost među eksporterima liesa, *NL* 25. XI/280, 1909.

¹⁰⁴ Trgovcem liesom gorskog kotara, *Domaće vesti*, *NL* 1. V/104, 1910.

¹⁰⁵ Trgovina liesom u gorskom kotaru, *NL* 15. V/116, 1910.

spora među zainteresiranim stranama. *Novi list* je dao dosta prostora tom sukobu podupirajući trgovce.¹⁰⁶

Mada je u ekonomici Gorskog kotara glavno mjesto imalo iskorištavanje velikog šumskog blaga, njezin je napredak u znatnoj mjeri ovisio o lokalnoj poljoprivredi. Zato se *Novi list* njome često bavi, propagirajući kao i ranije zadružni put. To nastojanje nije bilo uzaludno. Sredinom 1906. započela je radom prva zadružna mljekara i sirana u Gorskom kotaru. Pri osvrtnu na pojavu ove specijalizirane privredne asocijacije napominje se da nijedna takva organizacija dotad nije osnovana u cijeloj modruško-riječkoj županiji, iako ih već dosta djeluje u Kranjskoj i Istri. Vrlo povoljne mogućnosti za prođu poljoprivrednih proizvoda u Rijeci i Trstu ostaju stoga neiskorišćene. Za takvo stanje pisac članka okrivljuje seosku inteligenciju, koja je, po njegovu sudu, slijepa i bahata, sastavljena od farizeja i lihvara. Rijetki su učitelji i svećenici stekli zasluženi ugled na osnovu stvarne pomoći narodu. Naročito su za njegovu zapuštenost odgovorni baš pripadnici lokalnog klera koje obilježava neoprostivi nemar prema dobrobiti stanovnika.¹⁰⁷ Ta mračna slika seoskih prilika u Gorskom kotaru nije se u Supilovu listu održala. Već u slijedećem broju ona je kraćim uvodnikom korigirana. Opća razina znanja potrebna za napredno privređivanje još je niska, žali se pisac, velikim dijelom zbog pomanjkanja stručnih škola. No obrazovani ljudi i pravi rodoljubi ipak djeluju u pravcu ekonomskog preporoda. Njihovom zaslugom nikle su dvije štedionice, delničko-čabarska i fužinska, seljačke zadruge u Čabru, Brodu na Kupi i Skradu te mljekara-sirana u Lokvama. Koliko je time prokrčen put prema blagostanju lokalnog stanovništva, u uvodniku se ne precizira, već se žigošu oni koji smetaju: lažni mudraci, farizeji i lihvari. Suzdržavši se od ikakva općeg suda o seoskoj inteligenciji, pisac ponavlja nedavnu tvrdnju lista o rijetkim svećenicima koje se s pravom smatra uzornima. Mnogo je više, po njegovu mišljenju, onih koji se ne brinu o materijalnom napretku stanovništva i takvih koji žele da sve o njima ovisi. Pravi patrioti rade nenametljivo za narod, izbjegavajući lihvare, Židove, tuđince i kapitaliste koji su tuđom mukom stekli svoj imetak. U spisku negativnih, sastavljenom po sitnoburžoaskom kriteriju, nisu se našli i veleposjednici, iako je svaka pretpostavka da je najveći od njih knez Turn-Taxis svojom »mukom« stekao svoje ogromno bogatstvo bila isključena. Pisac uvodnika je samo od svećenika tražio da se poprave jer to narod od njih očekuje.¹⁰⁸ Međutim, iz Čabra je uskoro stigao djelomični demanti njegovih tvrdnji. U jednom se dopisu iz tog mjesta naglašava da svi svećenici pomažu mjesnoj zadruzi, dok joj lažni rodoljubi iz egoističkih razloga prave razne smetnje.¹⁰⁹ Da li su čabarski svećenici bili iznimka ili su ranije spomenute tvrdnje o nemarnom odnosu klera u Gorskom kotaru prema seoskoj privredi neosnovane, ne može se iz lista doznati.

Poslije nekoliko mjeseci pojavio se novi članak o prvoj zadružnoj ljekari i sirani u Gorskom kotaru. Njegov autor, koji se kao i pod nekim drugim osvrtnima na ekonomska pitanja toga kraja potpisao imenom Goran, odaje

¹⁰⁶ NL 2. VII/156, 8. VII/161, 11. VII/163, 1911.

¹⁰⁷ NL 14. VII/192, 1906.

¹⁰⁸ Zašto se Gorani bolje ne udružuju, NL 15. VII/193, 1906.

¹⁰⁹ NL 21. VII/199, 1906.

priznanje Supilovu glasilu, zastupniku u Hrvatskom saboru A. Harambašiću i banskoj vladi za pomoć koju su pružili Lokvaranima u njihovu nastojanju da osnuju zadružno poduzeće za otkup, proizvodnju i prodaju poljoprivrednih proizvoda. Zahvaljujući prikladnoj klimi i pravoj alpskoj krmi oni su odličnog kvaliteta pa su lokvarski sir, maslac i mlijeko u Rijeci vrlo traženi. Zato će mljekara otvoriti ondje svoje prodavaonice. Uspjeh Lokvarana pobudio je ozbiljan interes u Skradu, pa će se i ondje osnovati istovrsno poduzeće. Pisac dopisa vidi u tom početak pokreta iz kojeg će izrasti opsežna mreža poljoprivrednih zadruga u Gorskom kotaru.¹¹⁰ Njegovo se očekivanje tek djelomice ispunilo. Lokvarski primjer doista je djelovao, ali u skromnim razmjerima. Zadružni pokret morao se ondje boriti ne samo protiv općeg konzervativizma u privređivanju već i s vlastitim dječjim bolestima. U lokvarskoj mljekari i sirani zakazala je uprava, poslovi su nazadovali pa je napokon provedena reorganizacija kojom je zadruga predala svoje proizvodne pogone u privatni zakup. Istovrsni kooperativ koji je nikao u Skradu dugo su rastrojavali sporovi između uprave i zakupaca kojima je ona povjerila sakupljanje mlijeka od seljaka. Izvještavajući o slabostima prvijenaca proizvodnog zadrugarstva u Gorskom kotaru *Novi list* se, međutim, ne upušta u turbodne prognoze, već izražava čvrstu vjeru u njihovo sređenje. Dobru je sudbinu predskazao i trećoj zadružnoj mljekari i sirani — u Ravnoj Gori, dok je uspjeh četvrte, osnovane u Fužinama, ocijenio ovisnim o vladinoj pomoći članovima-zadrugarima da uz niske cijene pribave krave visoke kvalitete.¹¹¹ Potkraj 1912. list javlja da ravnogorska zadruga dobro radi pa se sprema otvoriti vlastitu prodavaonicu u Rijeci,¹¹² a sredinom 1913. konstatira u jednom dopisu da mljekara u Lokvama poslije sedam godina postojanja uspješno posluje.¹¹³ Iste je godine vijest o skorom završetku izgradnje nove zadružne mljekare u Fužinama popraćena zagovorom prijedloga *Gospodarskog lista* da se udruže sve mljekare u Gorskom kotaru i zajednički organiziraju opskrbu Rijeke mliječnim proizvodima.¹¹⁴ Zadružna inicijativa u Gorskom kotaru, koju je Supilo od početka podupirao, dala je skromne ali trajne rezultate. Ako dostignuća zadružne akcije do I. svjetskog rata nisu preporodila ovaj kraj, njima su probijeni putevi prema modernijoj poljoprivredi i materijalnom oporavku stanovništva.

Stvarne mogućnosti privrednog uspona Gorskog kotara naglo su se povećale u predratnim godinama zbog pravog turističkog booma koji je zahvatio obližnji Kvarner, a zatim, i Supilovom nesumnjivom zaslugom, počeo uvlačiti u svoj snažni vrtlog i brdsko zaleđe Rijeke. Još sredinom 1906. neki Goranin žali se u dopisu *Novom listu* što u prekrasnim predjelima Gorskog kotara nema hotela nego tek po koja mala gostionica. Po njegovu sudu, samo bi iz Rijeke bilo dovoljno posjetilaca za četiri hotela, ali bi ovi mogli dobro poslovati samo ako se uredi lokalne komunikacije.¹¹⁵ Iako je Supilovo glasilo već i ranije povremeno upozoravalo da bi turizam mogao postati važna privredna

¹¹⁰ NL 10. II/38, 1907.

¹¹¹ Za narodni privred u Gorskom kotaru, uvodnik, NL 3. X/235, 1911.

¹¹² NL 6. X/239, 1912.

¹¹³ NL 9. VII/163, 1913.

¹¹⁴ NL 1. X/235, 1913.

¹¹⁵ NL 22. VII/210, 1906.

grana u Gorskom kotaru,¹¹⁶ dopis nije potakao redakciju da to pitanje u listu pokuša popularizirati.

Slijedećih godina ekonomske prilike u Gorskom kotaru nisu se bitno poboljšale, dok je duž kvarnerskih obala turistička privreda napredovala velikim koracima. Oboje je napokon pokrenulo Supila u neposrednu akciju. U proljeće 1911, raspolažući s mnogo više slobodnog vremena nego u doba kad je vodio Hrvatsko-srpsku koaliciju, on je upotrijebio svoj još uvijek veliki politički utjecaj i zastupnički mandat u nastojanju da oduševi Gorane za turizam. Na sastanku u Delnicama izložio im je svoje poglede o stanju njihova kraja i o perspektivi koja bi se pred njim mogla otvoriti. Zbog opće zapuštenosti i nebrige Gorski se kotar, po njegovu sudu, srozao na posljednje mjesto među hrvatskim predjelima, što je prouzročilo veliko iseljavanje, koje je u nekim općinama, kao u fužinskoj, doseglo katastrofalne razmjere. Opasnost depopulacije područja gdje živi najmarljiviji i politički najsvjesniji dio hrvatskog naroda traži hitne i opsežne zahvate. Ovi nisu samo nužni već i posve mogućí, jer je na Kvarneru, jednom od najljepših zaliva svijeta, kroz posljednjih dvadesetpet godina procvao turizam, pretvarajući obalu od Mošćeničke Drage do Selca u veliko ljetovalište koje se takmiči s talijanskom i francuskom rivijerom. Ondje je, navodi Supilo, u toku 1910. preko 120.000 gostiju provelo barem jednu noć, od toga samo u Opatiji oko 40.000.¹¹⁷ Gorski kotar sa svojom prirodom omogućava mnogobrojnim turistima da začas s mora dospiju u kraj sličan okolici Davosa i St. Moritza. U tome se krije izvanredna prilika za unosne poslove. Ako je ne iskoriste domaći, otkrit će je i poslužiti se njome tuđinci, kao što se to već dogodilo u Hrvatskom Primorju. Stoga Supilo poziva Gorane da podižu hotele, ali i da razviju stočarstvo čije bi proizvode lako plasirali i u Rijeci i u turističkim mjestima duž Kvarnera.¹¹⁸ Njegov je nastup odmah izazvao reakciju. U Delnicama je osnovan odbor za promet stranaca s tim da djeluje po svojim sekcijama u Fužinama, Lokvama i Skradu te da se poveže s istoimenim tijelom u Zagrebu. Uviđajući da su Supilove sugestije djelomice ipak preuranjene, pristalice akcije su zaključili da se u prvo vrijeme ne forsira otvaranje hotela već da se privatne kuće osposobe za prijem domaćih gostiju koji traže manje udobnosti nego razmaženi stranci.¹¹⁹ Supilo se nije zadovoljio delničkim sastankom već je nekoliko dana kasnije istupio na javnoj skupštini u Fužinama naglasivši da je izlaz Gorskog kotara »u obrtu prometa stranaca i paralelno s time u stočarstvu i mljekarstvu« (spacionirano u *Novom listu*). Uvaživši zaključke delničkog skupa, sam je preporučio da se za početak privatne kuće i gostionice pretpostave hotelima.¹²⁰ I u Fužinama je odmah izabran turistički odbor koji je izradio konkretni program svojih akcija za blisku sezonu. Zatim se Supilo uputio u Skrad gdje je njegovo izlaganje o velikim koristima koje će razvoj turizma,

¹¹⁶ Lovrenčić, 105.

¹¹⁷ Supilo je obje brojke zaokružio. U Opatiji je 1910. boravilo više gostiju, točno 42.740 (v. V. Antić, Turizam Istre, Hrvatskog Primorja i Gorskoga kotara, *Riječka revija* 1—2, Rijeka 1953, 7).

¹¹⁸ Za napredak Gorskog kotara, uvodnik, *NL* 27. V/125, 1911.

¹¹⁹ Isto.

¹²⁰ Za ljetovališta u Gorskom kotaru, *NL* 30. V/127, 1911.

stočarstva, mljekarstva i peradarstva donijeti također potaklo neposrednu akciju.¹²¹ Osnivanjem turističkog odbora završio je i sastanak u Lokvama.¹²² Tako su u vrlo kratko vrijeme, izravnim Supilovim zalaganjem, ostvarene odluke delničkog skupa. U Gorskom kotaru se pojavila turistička organizacija sa četiri uporišta u kojima se bez odlaganja pristupilo potrebnim pripremama za prijem gostiju.

Ova Supilova energična akcija potakla je konkretnije razmatranje o mogućnosti veze goranske poljoprivrede s primorskim turizmom. U pismu koje je listu uputio neki gorljiv zagovornik ekonomskih interesa Gorskog kotara prvo se oštro napada gospodarski odsjek banske vlade što zbog unapređenja stočarstva u Hrvatskoj nabavlja po visokim cijenama goveda u Tirolu i Koruškoj, umjesto da je u planiskom zaleđu Rijeke određenim investicijama stvorila veliko rasadište alpske stoke za cijelu zemlju. Ondje bi se, nastavlja anonimni Goranin, moglo izvanredno razviti mljekarstvo jer susjednom Primorju s njegovim gradovima, mnogobrojnim brodovima na kraćem ili duljem zadržavanju u lukama i stranim gostima u ljetovalištima treba možda i preko 50.000 lit. dnevno, dok sada Gorski kotar isporučuje vrlo mali dio od te količine. S najvećom lakoćom mogao bi davati obalnom pojasu 6.000 lit. dnevno, što bi donijelo seljacima preko 300.000 kr. godišnje. Uredništvo *Novog lista*, najvjerojatnije sam Supilo, dodaje da Gorskom kotaru sigurno ne bi bilo teško snabdijevati Hrvatsko primorje i s tri puta većom količinom mlijeka, potrebnom napose zbog velikog turističkog prometa koji uz to traži i velike količine jaja i peradi. Preporučujući prijedloge iz pisma, redakcija još napominje da se valja što prije prihvatiti novih poslova koji nude mnogo više od sječe drva i torbarenja.¹²³ U zanosu svoje akcije u prilog turizma i povezivanja te grane s poljoprivredom Gorskog kotara Supilo je potcijenio mogućnosti za privredni uspon ovog kraja koje su sadržavale njegove šume. Vjerojatno je pritom djelovala i činjenica da se to blago najvećim dijelom nalazilo u rukama veleposjednika i države — faktora kojih su se vrlo malo ticali njegova nastojanja i žar, dok se, potičući razvoj turizma i stočarstva, obraćao malom vlasniku zemlje, kuće, gostionice, kojega je mogao pokrenuti. Radeći u tom pravcu našao je jedno pravo, mada uže polje za praktičnu akciju koju je godinama propovijedao, pokušavajući uvjeriti javnost da se, bez obzira na nepovoljne političke uvjete, mora i može ojačati ekonomska snaga Hrvatske iskorištavanjem postojećih potencija.

Supilova borbena poduzetnost nije urodila samo kratkotrajnim odjekom. Gorski kotar je pod njegovim utjecajem ušao u turističko doba. Novoosnovani odbori razvili su gorljivu djelatnost, uz ostalo i propagirajući što sve njihova mjesta mogu ponuditi gostima. I u tome ih je *Novi list* stalno pomagao objavljujući njihove obavijesti i oglase. Rezultati nisu izostali. Već u ljetu 1911. Supilove novine pišu da se zadovoljni prijatelji lista iz Gorskog kotara hvale mnogo većim posjetom turista nego ranije; među gostima bilo je, po tim glasovima, dosta posjetilaca i iz udaljenijih krajeva, naročito iz Srbije.¹²⁴ Sigurno

¹²¹ Za napredak Gorskoga kotara, uvodnik, *NL* 6. VI/133, 1911.

¹²² *NL* 8. VI/135, 1911.

¹²³ Za napredak Gorskoga kotara, *NL* 9. VI/136, 1911.

¹²⁴ *NL* 18. VII/169, 1911.

bi uspjeh ove prve prave turističke sezone u tom području bio i veći da iste godine nije kolera s Istoka prodrila i u Austro-Ugarsku, zahvativši i nekoliko mjesta u Hrvatskom primorju. Nakon što je bolest poslije više mjeseci općeg straha prestala, u Gorskom kotaru je uz pomoć zagrebačkog odbora za promet stranaca i hrvatskih sportskih društava započela nova akcija s ciljem da se u tom kraju razvije i zimski turizam koji se ondje dotada ograničio na manji broj posjetilaca na osnovu isključivo vlastite inicijative. *Novi list* je odmah otvorio svoje stupce propagandi tog pothvata.¹²⁵ Međutim, nepovoljne vremenske prilike zimi 1911/1912. omele su akciju; najavljena sportska takmičenja koja su trebala privući brojne goste nisu se mogla održati te su otkazana.¹²⁶

S neuspjehom akcije da se u Gorskom kotaru organizira veći posjet gostiju kroz zimske mjesece započela je oseka tek nedavno naglo poraslog turističkog privređivanja u tom kraju. Ljetna sezona 1912. bila je loša; po jednoj vijesti, mali prtok gostiju skrivio je nepovoljni red vožnje na željezničkoj pruzi Rijeka—Delnice uprava koje nije slijedila primjer Južne željeznice koja se odavna prilagodila potrebama turističkog prometa.¹²⁷ Ni u ljetnoj sezoni 1913. nisu zabilježeni bolji rezultati, dobrim dijelom zbog loših vremenskih prilika. Čak se u dopisu iz Fužina koji o tom izvještava tvrdi da je posjet gostiju bio mnogo bolji prošlih godina kad nije bilo velike reklame. Ipak se glavni razlog za opadanje turističkog prometa nalazi, po sudu dopisnika, u nedostatku pravog rodoljublja. Parola »svoj svome« važi samo na papiru, pa mnogi, kao npr. Riječani, odlaze ljetovati u inozemstvo umjesto da se odmaraju u vlastitoj zemlji.¹²⁸ Slijedeća ljetna turistička sezona nije mogla donijeti nikakvu pozitivnu promjenu jer se već na njezinu početku međunarodna situacija, napose na Balkanu, toliko zaoštrila da se svakog časa mogla očekivati objava oružanog obračuna među svjetskim velesilama. Prije nego što je sezona završila, veliki rat je započeo, umjesto u ljetovališta valjalo je putovati u vojne jedinice i zatim na frontove. Da se evropski mir produžio, turizam bi se u Gorskom kotaru vjerojatno uskoro izvukao iz početnih teškoća već zato što je Supilova akcija ostavila ondje trajne tragove, a u susjedstvu, na obalama Hrvatskog primorja, ta se privredna grana već afirmirala kao nigdje drugdje na istočnom Jadranu. Taj bliski primjer djelovao bi stimulativno i dalje, tim više što je njegov avers bila opasna mogućnost da tuđinci svoju turističku aktivnost većim pothvatima ne prošire i na planinsko zaleđe Kvarnera.

Privreda Gorskog kotara mogla se unaprijediti i oživljavanjem nekada dosta razvijenog iskorištavanja rudnih bogatstava. To je *Novi list* i prije predlagao, ali se ograničavao na ekstrakciju.¹²⁹ Poslije 1905. u njegovu pristupu problemu rudnih rezervi toga kraja javljaju se i neke nove, modernije crte. Pažnji dopisnika koji se služio pseudonimom Goran nije izmaklo da je jedan berlinski stručnjak po nalogu riječke tvornice (u članku se ne navodi njezin naziv, ali je sigurno da se radilo o *Fabricca prodotti chimici fosfati*), povezane s velikim kemijskim poduzećima u Vicenzi, izvršio geološka istraživanja u

¹²⁵ NL 28. X/257, 1911; 16. I/13, 17. I/14, 21. I/18, 1912.

¹²⁶ NL 4. II/30, 1912.

¹²⁷ NL 21. VIII/199, 1912.

¹²⁸ NL 1. X/235, 1913.

¹²⁹ Lovrenčić, 104—105.

Gorskom kotaru i otkrio znatne količine piritita i limonita. Te bi zalihe, smatra dopisnik, mogle poslužiti kao sirovinske baze kemijskim tvornicama u Rijeci i Zagrebu. Ako se one ne bi htjele njima poslužiti, trebalo bi podići takvo poduzeće u Gorskom kotaru. Ondje postoje i određene zalihe kamenog ugljena i bakra koje su sada također mrtvo blago. Kad bi se sve te mogućnosti iskoristile, prestale bi kronične nevolje Gorskog kotara — siromaštvo i iseljavanje.¹³⁰

Povoljni rezultati spomenutog i drugih geoloških istraživanja inspirirali su opsežnije razmatranje nekog anonimnog autora koga je privukao privlačni spoj ruda, kemije i poljoprivrede u tom dijelu Hrvatske. On najprije ističe potrebu i veliku korist podizanja tvornice umjetnih gnojiva u Zagrebu ili Koprivnici. Narod na selu, zarobljen konzervativnom obradom tla, trebalo bi postupno privikavati na upotrebu sintetskih gnojiva, koja je u nekim evropskim zemljama već općenita i intenzivna. Pojedini napredni gospodari u Gorskom kotaru i Lici već su sami ispitali njihovu vrijednost i postigli vrlo dobre prinose. Zbog specifičnih okolnosti (škrtosti tla, obilnih oborina, divlje paše) u oba ova kraja primjena umjetnih gnojiva imala bi spasonosne efekte. Pisac misli da je modruško-riječkoj i ličko-krbavskoj županiji potrebna kemijska tvornica za proizvodnju tog gnojiva nego okolici Zagreba ili Koprivnice, ali smatra važnijim od njezine lokacije drugo pitanje: umjesto da se snabdijeva uvozom sirovine iz inozemstva, trebala bi se služiti rudom koje ima u izobilju kod Mrzle Vodice u Gorskom kotaru i kod Karlobaga. Jedan bečki poduzetnik već je odlučio da se opskrbljuje željeznom rudačom iz prvog mjesta jer ona po svom sastavu najbolje odgovara potrebama proizvodnje Thomasove drozge — važnog mineralnog gnojiva. Na istom se mjestu nalazi i izvrtni pirit — sirovina za proizvodnju sumporne kiseline. Dakle, pisac članka upozorava i na rezerve one rude koje se u prije spomenutom dopisu ističu kao potencijalna sirovinska podloga za kemijsku tvornicu u Gorskom kotaru. Pisac završava članak svjetlom vizijom: polet rudarstva, marvogojstva i prerade štočnih proizvoda pretvorit će Gorski kotar u napredan kraj sličan Švicarskoj.¹³¹ Nade u taj preobražaj nisu se opravdale. Kapital na licu mjesta bio je daleko od snage potrebne za podizanje kemijskih tvornica na osnovu lokalnih rudnih rezervi. Poduzetnici iz Zagreba i Rijeke nisu se požurili da ih iskoriste, možda i zato što te zalihe nisu bile tako velike da bi obećale dugotrajnu eksploataciju zamašnih razmjera. Tvrdnja nekog Goranina, koji je još u proljeće 1906. poslao dopis *Novom listu*, da je njegov kraj prepušten sam sebi te da zato postiže tek spori napredak, odgovarajući vlastitim skromnim snagama,¹³² pokazala se uglavnom ispravnom i poslije prikazanih članaka. Četiri godine kasnije ponovo se upozorava na rudna bogatstva kod Mrzle Vodice koja su pronašli francuski i austrijski stručnjaci.¹³³ No i ta je injekcija domaćem poduzetništvu ostala bez željenog efekta.

Još prije prijedloga za podizanje kemijske tvornice u Gorskom kotaru Supilov je dnevnik objavio jedan drugi članak čiji se pisac odlikovao teme-

¹³⁰ Pirit i sumporna kiselina u Gorskom kotaru, *NL* 8. III/67, 1906.

¹³¹ Kemijska tvornica, *NL* 16. II/43, 1907.

¹³² *NL* 24. IV/113, 1906.

¹³³ *NL* 4. V/108, 1910.

ljitijom vidovitošću. Ako su rudne rezerve toga kraja bile raznolike, ali ne i naročito primamljivih razmjera, energetske zalihe su zaista bile obilne. Iako piscu njihov pravi potencijal nije mogao biti poznat, on je već na osnovu postojećeg znanja o njima skicirao smjeli projekt čije bi ostvarenje imalo mnogostrane i dalekosežne posljedice. Osvrćući se najprije na eksploataciju velikih drvnih kompleksâ Gorskog kotara, s pravom tvrdi da ih se tako nedovoljno iskorištava da dio najljepše građe ostaje netaknut pa i istrune. Glavnim razlogom za to smatra nedostatak pogonske energije pilana kapacitet kojih tada na cijelom području, po njegovu sudu, ne prelazi 400 KS. Pravi izlaz bio bi u podizanju niza električnih centrala na gornjoj Kupi i Čabranki. Nova, obilna energija, lako prenosiva i manje zavisna od nestalnosti voda nego što su postojeće vodene pilane, omogućila bi prelazak od primarne obrade drva na pravu industriju — proizvodnju tanina, žeste, šibica i pokućstva, a dobro bi došla i rudarstvu, izradi cigala i produkciji cementa. Njom bi se mogao služiti i željeznički promet, koji na teškoj pruži od Srpskih Moravica do Rijeke sada traži mnogo ugljena. Serijom od desetak centrala podigla bi se površina Kupe pa bi do Čabra mogli ploviti brodovi čime bi se ostvario znatan dio poželjne vodene veze između Karlovca i Rijeke. Ma koliko zamašni, ti se pothvati mogu realizirati ako se za njih zagriju novčani zavodi i domaća inteligencija. Sredstava ima, napominje anonimni pisac, ali se troše na gradnju palača dok Gorani bez pomoći većih gradova izvan svog područja propadaju. Kako bi potkrijepio svoje prijedloge, on navodi da se za njih zainteresirao jedan bečki inženjer, akcionar velikog brodogradilišta u Kopenhagenu, koji je nedavno boravio u Lokvama i najavio mu mogućnost da se ta tvrtka prihvati realizacije projekta. Ako ga zbog velikih troškova sama ne bi mogla provesti, trebao bi joj pomoći čitav narod u Hrvatskoj.¹³⁴ Tako je članak završen s dvije varijacije o mogućem izvođaču velikog plana elektrifikacije Gorskog kotara i pretvaranja glavnog vodenog toka područja u prometnu arteriju: pothvat bi mogao ostvariti strani kapital, sam ili u suradnji s domaćim snagama. Jak poticaj izradi ovog prijedloga koji pokazuje ispravno shvaćanje uloge električne energije za privredu jedne cijele regije bio je najvjerojatnije projekt o izgradnji hidrocentrale kod Ozlja što ga i sam pisac spominje. Njegovi su se pogledi, po svoj prilici, oblikovali i pod dojmom vijesti o podizanju istovrsnih objekata u Dalmaciji koje je objavljivao i *Novi list*.¹³⁵ No Supilo nije dočekao da se išta od toga velikog plana ispuni. Tek poslije I. svjetskog rata, 1920, proradila je prva hidrocentrala u Gorskom kotaru — ona u Zelenom viru kod Skrada.

Služeći se i dalje uobičajenim pogonskim sredstvima — vodom i ugljenom — slaba industrija Gorskog kotara samo je životarila. Štaviše, tvornica štapova u Vratima, jedno od njezinih najstarijih i u lokalnim razmjerima najvećih poduzeća, obustavila je rad. To je inspiriralo nekog Goranina da se javi *Novom listu* člankom o vrijednosti stranih ulaganja. Kroz tridesetak godina postojanja tvornice, konstatira dopisnik, narod se u mjestu i okolici naučio bolje živjeti, trgovci okretnije poslovali a općina je na osnovu poreza koje je od nje ubirala

¹³⁴ Gorske šume i Kupa, *NL* 28. I/28, 1906.

¹³⁵ *NL* 5. III/52, 1903, 17. VI/166, 1904. i dr.

uredila mjesnu rasvjetu, podigla vodovod, školu, most i druge objekte. No sve su te blagodati tuđinskom voljom naglo prestale. Nakon što je poduzeće u Vratima obuhvaćeno velikim ugarskim kartelom, njegova je centrala zaključila da je ta tvornica zbog loše uprave nerentabilna pa je zato valja zatvoriti. Nitko se nije sjetio da intervenira, ni općina ni senjska komora. I tako, dok se domaći kapital vrti po štedionicama, tuđinski upropaštava stanovništvo. Iako uvjeren u negativnu ulogu posljednjeg, anonimni kritičar se pita nije li bolje o svemu tome šutjeti, jer bi se inače narod, upozoren i uzbuđen, mogao preplašiti stranog kapitala i radije emigrirati nego čekati neugodna iznenađenja poput ovog u Vratima.¹³⁶ Možda je izvjestilac došao na tu misao iz bojazni koju su ostavili iza sebe glasovi o prodaji ogromnih Turn-Taxisovih imanja a ne zbog zatvaranja jedne osrednje tvornice. U svakom slučaju njegovo je stanovište o stranom kapitalu odudaralo od uobičajene puke negacije. Ne odvrćući pogled od koristi, čak i one dugotrajne koju tuđinske investicije donose, on ih je ipak osudio. Za nj su one plod volje činioca kojeg se ne tiču trajni interesi stanovništva i kraja gdje djeluje, faktora koji bez obzira na njih i daje i uzima, i nastupa i odlazi, te svojom privrednom aktivnošću zapravo stvara i održava opasnu ovisnost.

Ni *Novi list*, a ni Gorani koji su se u njem javljali, nisu bili protivnici svakog stranog ulaganja. To se, uz ostalo, može vidjeti u priložima o podizanju industrijskog pogona u Vrbovskom, malom mjestu koje je nedavno teško pogodilo zatvaranje parne pilane koja je ondje radila niz godina. Uz učešće jedne tvrtke iz Brna stara je pilana 1911. pregrađena u tvornicu šibica. Dopisnik iz Vrbovskog javio je sa zadovoljstvom tu novost dodajući da se pronose glasovi o podizanju tvornica cipela i umjetnog gnojiva u istom mjestu.¹³⁷ Ni u tom ni u jednom kasnijem dopisu o obnovi industrijskog rada u Vrbovskom nije bilo nikakve kritičke primjedbe, čak ni aluzije.¹³⁸ Ni izvjestioca ni *Novi list* nije nimalo smetalo pritjecanje stranog kapitala na hrvatski teritorij ako je taj kapital bio slavenski. Nade u podizanje industrijskih poduzeća uz novu tvornicu šibica nisu se ispunile, pa se vjerojatno zato Supilov dnevnik nije više pozabavio ovim fenomenom proširenja poslovne akcije češkog kapitala u Hrvatskoj, koju je inače u raznim prilikama pozdravljao i preporučao.

Znatno manje prostora nego Gorskom kotaru pripalo je u *Novom listu* susjednoj Istri, vjerojatno zato što su njezine probleme pratila i obrađivala dva ugledna lista — hrvatska *Naša sloga* i slovenska *Edinost*. Tek su vijesti o vladinom programu ekonomske obnove tog područja pobudile Supila da u svom glasilu objavi osvrte na opće privredno stanje Istre i njegove uzroke. Glas o konferenciji koja je prvih dana ožujka 1908. održana u bečkom ministarstvu financija zbog utvrđivanja osnovnih potreba ove austrijske pokrajine primio je *Novi list* prilično hladno. Sažetu informaciju o njezinu toku popratio je skeptičnim komentaram: »Sudeći po onom, kako se radi u Dalmaciji, ići će i u Istri sve poveć fiskalno i presporo.«¹³⁹ Dok se tom zgodom sumnja u stvarnu perspektivu najavljene vladine akcije temelji na vanjskom, podaljem

¹³⁶ Zatvaranje tvornice u Vratima, *NL* 12. XII/295, 1909.

¹³⁷ *NL* 12. VII/164, 1911.

¹³⁸ *NL* 17. X/247, 1911.

¹³⁹ Konferencija za podporu Istre, *NL* 11. III/61, 1908.

negativnom primjeru, uskoro je list argumentira unutrašnjim istarskim prilikama. Po mnijenju autora koji se potpisao pseudonimom Opančić, te su prilike porazne: puk je zapušten i neuk, u zdvojnomo položaju iz kojeg ga je vrlo teško izvući. Općim pitanjima istarske privrede bavili su se do suvremenih dana većinom neupućeni funkcionari. Ako austrijska vlada ima ozbiljne namjere, uspjeh bi se mogao postići tek složnim radom svijua.¹⁴⁰ Pisac je time vjerojatno želio reći, a da se nikom ne zamjeri, kako bi se sve narodne skupine pokrajine, potisnuvši stare i duboke protivnosti i animozitete, morale uključiti u zajedničku akciju. Kad je vladin program za Istru postao poznat u svojim osnovnim elementima, list je o njemu izvijestio čitaoce bez ikakva komentara,¹⁴¹ ali je zato nekoliko dana kasnije objavio članak s oštrom kritikom istarskih prilika koja nije nikoga štedjela. Feudalizam je dokinut na takav način, konstatira anonimni pisac, da su na leđa seljaka natovarene nove dužnosti. Istarski je seljak, jako opterećen — kritičar je vjerojatno mislio na poreze —, bez pomoći koja mu je bila neophodna, s vremenom nužno došao do sadašnjeg očajnog položaja. Vodeći gospodarstvo najprimitivnije, bez računice, prepustio se svojim izrabljivačima — lihvarima i trgovcima. Iako je od 1890. izvezeno vina i stoke u vrijednosti od nekoliko milijuna kruna, poljoprivreda ne napreduje, nego čak nazaduje, što dokazuje kretanje seljačkih hipoteka. Vlasti su, međutim, potpuno ravnodušne, a i faktori pozvani da narod upućuju kako se dobro gospodari uglavnom su pasivni, zaokupljeni ličnom korišću i svojim užicima.¹⁴² Na toj previše mračnoj slici nije bilo ni tračka nade, nikakva uporišta za bolju budućnost.

Jedva se povoljniji utisak o istarskim prilikama mogao steći na osnovu članka koji je pobijao klerikalnu uzbunu zbog navodne ozbiljne opasnosti za vjeru u Istri. I u njemu se ističe velika bijeda istarskog puka. Stvarni utjecaj klera smatra pisac nepobitnim i ničim ugroženim: »Napokon je istina, da širom Istre svećenstvo većim dielom ima u rukama vodstvo seoskih posujilnica i nabavu živeža i poljodjelskih potrebština narodu, a nekoji svećenici čak trguju vinom, tako da imadu narod sasma u svojim rukama.«¹⁴³ O koristi od privredne djelatnosti seoskih svećenika izravno se ništa ne kaže, ali formulacija u kojoj je spomenuta, i to poslije tvrdnje o krajnje nepovoljnom stanju puka, opravdava pretpostavku da je pisac ocjenjuje negativno ili, u najboljem slučaju, da joj ne pridaje nikakvu važnost u pogledu poboljšanja ekonomsko-socijalnih uvjeta seljaštva.

Slijedećim člankom, ponovo potpisanim pseudonimom Opančić, Supilov list je pomakao žarište kritike tako da su se u njemu našli pokrajinska uprava i talijanski elementi. Birokracija u Istri, tvrdi autor, sastoji se od bivših austrijskih izmečara u lombardsko-mletačkom području. Pod njihovom upravom mogli su ekonomski napredovati samo potalijančeni Iliri, koji sad tvrde da su sav obrt, trgovina i promet talijanski a da se poljoprivredom bave potomci Ilira — Hrvati i Slovenci. Svojom etničkom kvalifikacijom Talijana

¹⁴⁰ Iz srednje Istre, *NL* 22. VII/172, 1908.

¹⁴¹ *NL* 6. VIII/185, 1908.

¹⁴² Iz srednje Istre, *Domaće viesti*, *NL* 22. VII'172, 1908.

¹⁴³ Iz srednje Istre, *NL* 21. VIII/198, 1908.

i onih koji su se njima smatrali ljutiti pisac je na falsifikat odgovorio tek nešto manjim falsifikatom — ilirsku komponentu u etnogenezi istarskog stanovništva, malo jaču u njegovu talijanskom dijelu nego u slavenskom, odavno su prekrili drugi, mnogo brojniji i važniji slojevi. Što se tiče obrta i trgovine, u nastavku članka se s pravom tvrdi da je napredak tih grana malo zahvatio netalijanski dio stanovništva, pa i to tek u posljednje vrijeme. Poljoprivreda, međutim, stagnira, a stočarstvo se čak kreće nizbrdice. Glavnom zaprekom privrednog razvoja u Hrvata i Slovenaca pisac smatra talijanski monopol u političkoj upravi. I u tom se članku ističe neznaštvo funkcionara kojima je povjerena briga za ekonomsko unapređivanje pokrajine, ali ih se pritom ne okrivljuje za ravnodušnost nego im se predbacuje negativni interes: njihova je osnovna preokupacija jačanje talijanstva u Istri. Zbog toga njezina privreda nazaduje a emigracija napreduje. No ni talijanske pozicije u privrednom životu nisu stabilne — sposobniji, njemački i židovski poduzetnici ih potiskuju a vlasti pritom ovima pomažu. Ta primjedba o službenoj politici nije usklađena s osudom njezinih organa zbog pristranosti u prilog talijanskih elemenata; čitalac se morao domišljati da li se zapravo radi o proturječnom djelovanju unutar pokrajinske uprave, u kojoj jedni služe talijanskom nacionalizmu a drugi po volji njemačkog Beča tuđinskim uljezima, ili o dvije tvrdnje od kojih jedna, jer su nepodudarne, nije opravdana. Stvarno su vlasti u Istri, kao i na Rijeci i u Trstu, podupirale talijansko poduzetništvo s jedne a uvezeni kapital iz središta Monarhije s druge strane, ali to kritički promatrač istarskih prilika nije povezao u jednu cjelinu od dva elementa koji su, iako donekle kontradiktorni, ipak bili čvrsto spojeni općim nepovoljnim odnosom prema domaćem stanovništvu hrvatske i slovenske narodnosti. Što se najavljenog programa ekonomskog preporoda pokrajine tiče dopisnik ne sumnja u nemogućnost njegove realizacije, jer ga bez trunke obzira krsti starom komedijom. Za nj je spas Istre samo u nastavku odlučne narodne borbe za slobodu,¹⁴⁴ ali njezin sadržaj i vezu s privrednim životom ne tumači.

Slika Istre kakva se pojavila u *Novom listu* učinila se *Našoj slozi* previše crna pa se u jednom dopisu kaže da u njoj ima dosta pretjeravanja. Supilovo glasilo je odmah odgovorilo savjetujući onome koji je stavio zamjerku da pođe u narod i sam se uvjeri u opravdanost mračnog prikaza istarskih prilika. Zaista je pretjeravanja u člancima Supilovih novina o Istri ipak bilo. Hrvatsko i slovensko stanovništvo više participira u privrednom napretku pokrajine nego što to iz njegovih priloga slijedi, iako znatno manje nego talijansko, a i nebriga o seljaštvu nije bila totalna što pokazuju rezultati zadružnog pokreta.¹⁴⁵ Sumnja u veliki plan privredne obnove pa i gledišta da austrijske vlasti novim obećanjima zavaravaju javnost bili su bliže istini. Potkraj 1908. *Novi list* je kritičko stanovište o tome mogao potkrijepiti izjavom V. Spinčića koji je upozorio na veliki raskorak između najavljenog globalnog zahvata u istarsku privredu i stvarnih izdataka države, posebice u pogledu lučkih radova. Uz to

¹⁴⁴ Iz srednje Istre, *NL* 27. VIII/203, 1908.

¹⁴⁵ U predvečerje I. svjetskog rata u Istri je djelovalo 68 posujilnica, 54 nabavljačko-potrošačkih zadruga i 15 proizvodnih kooperativa (v. D. Foretić, *Zadugarstvo Istre*, Zagreb 1951, 19—22).

je popularni vođa istarskih Hrvata tvrdio da su i ona skromna sredstva koja se kroz budžet podaruju pokrajini za tu svrhu zapravo namijenjena njezinu talijanskom dijelu.¹⁴⁶ Negativan sud o vrijednosti tog razglašenog programa kao ni Spinčićeve tvrdnje austrijske vlasti nisu demantirale izdašnjim financijskim mjerama. U proljeće 1909. Supilov je list opravdano nazvao državnu pomoć istarskoj privredi u iznosu od 350.000 kr. milostinjom.¹⁴⁷

Nakon što je stvarnost dokazala koliko je doista malo smisla imala bilo čija nada u ekonomski preporod Istre na temelju bečke pomoći, Supilov je dnevnik napustio tu temu a s njom zajedno za duže i Istru. Iz dugotrajne šutnje trgnula ga je tek rasprava o istarskoj izložbi koja se imala održati u Kopru. Kako su njezini organizatori znatno prije otvaranja odali namjeru da joj nametnu gotovo isključivo talijansko obilježje, hrvatski i slovenski politički vođe pozvali su svoje sljedbenike na apstinenciju. Tome se niži kler pod utjecajem biskupa nije priklonio. Podržavši odluku o nesudjelovanju i zamjerivši svećenicima što se ponašaju po volji episkopata koji podržava talijanstvo, *Novi list* je ipak zaključio da će izložba biti zanimljiva i savjetovao istarskim Hrvatima da je razgledaju kako bi se sami uvjerali koliko su zaostali ili pretekli Talijane u ekonomskom i kulturnom radu. Uz to se još jednom priznaje da je »naš narod« neuk i dodaje da, udaljen od slavenskih središta kao što su Zagreb i Prag, nema ni prilike da vidi veća dostignuća od svojih.¹⁴⁸ Utjecaj, mogući i stvarni, blizog Trsta i Rijeke je prešućen, vjerojatno zbog nacionalnih obilježja koja je privredni i kulturni život u oba ova središta tada pretežno nosio. Ako *Novi list* nije preporučio da se apstinencija dopuni bojkotom izložbe, odlučno je istupio protiv toga da se njezini troškovi u bilo kojoj formi prenesu na leđa netalijanskog dijela Istrana, tj. da ih se pokrije iz neke stavke pokrajinskog bužeta.¹⁴⁹ Kad je izložba otvorena, slovenska *Edinost* proglasila ju je dokazom mizerije talijanstva jer se na njoj uz skupe ulaznice malo što može vidjeti, ali je navijestila velik deficit i odmah se protivila prinudnom sudjelovanju slavenskog stanovništva u njegovu gašenju na osnovu pokrajinskih dotacija.¹⁵⁰ Supilov list je prepričao taj osvrt na koparsku izložbu bez komentara, iako je ranije savjetovao da se ona posjeti. No, ako se možda nije posve slagao s *Edinosti* u pogledu kvalitete izložbe, nema sumnje da je dijelio mišljenje slovenskih novina o njezinu financiranju. Predviđanje o deficitu pokazalo se posve opravdanim, njegov iznos od 150.000 kr. bio je za istarske prilike čak vrlo velik. Kad je na hrvatskom i slovenskom otporu propalo očekivano nastojanje talijanskih političkih krugova da se manjak pokrije pokrajinskim sredstvima, prebačen je nastali gubitak na teret onog dijela općina koje su ti krugovi smatrali posve talijanskim iako je u njima živjelo mnogo Hrvata i Slovenaca. Takav ishod ponovo je izazvao oštro reagiranje u netalijanskoj javnosti. *Novi list* ga je samo registrirao u posuđenu članku iz *Slavischer Tagblatta*, smatrajući, vjerojatno, da se pravednije rješenje ne

¹⁴⁶ *NL* 22. XII/302, 1908.

¹⁴⁷ *NL* 8. IV/84, 1909.

¹⁴⁸ Izložba u Kopru, uvodnik, *NL* 8. IV/84, 1910.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ *NL* 10. V/111, 1910.

može postići.¹⁵¹ Ni onim što je pokazala, ni svojim krnjim karakterom izložba u Kopru nije poslužila Supilu kao povod za ponovno šire razmatranje ekonomskog stanja Istre uopće i položaja hrvatskog i slovenskog dijela stanovništva posebice. Međutim, takvim je rezultatom urodio jedan neobičan posjet u jesen 1911.

Talijanski članovi zemaljskog odbora pokrajine pozvali su dvojicu stručnjaka iz Italije da se upoznaju sa stanjem poljoprivrede u Istri i na temelju neposrednog uvida predlože sanacione mjere. Glasovi o njihovim utiscima pobudili su Supilove novine da u opširnijem uvodniku pretresu djelovanje pokrajinskih organa zaduženih za unapređenje poljoprivrede. Talijanski su gosti navodno izrazili veliko čuđenje zbog krajnje zapuštenosti istarskog agrara usprkos vrlo povoljnih prirodnih uvjeta za razvoj poljoprivredne proizvodnje. To uvodničar ocjenjuje kao najoštriju osudu dotadašnje privredne politike talijanske stranke te je zatim šiba nepoštednom kritikom. Iako je još od 60-ih godina XIX. st. na vlasti, gotovo ništa nije učinila za napredak istarskog sela. Svakom nasušnom problemu u poljoprivrednim rajonima, bilo da se radilo o školi, cesti ili opskrbi vodom, pristupala je na politikantski način, potpuno je zanemarila stručno obrazovanje stanovništva i uz to tvrdokorno čuvala kmet-ske odnose.¹⁵² Dok se u ranije prikazanom članku u kojem se konstatiralo da je feudalizam ukinut ali uz uvođenje novih teških tereta za seljake ni ne spominju jaki ostaci stare društvene strukture koji su kao razni oblici kolonata trajali u istarskom selu, ovim se člankom navodilo neupućene čitaoce na pogrešan sud da se u zgradu feudalnih odnosa na selu nije ni dirnulo. U žaru napada pisac je odabrao neprikladnu formulaciju za jedan stvarni stav vlasti u Istri: one nisu čuvala kmet-ske odnose, već ono što je od tih odnosa ostalo poslije zakonske likvidacije feudalizma u vidu kolonata. U ovoj pokrajini, podsjeća autor, za promicanje poljoprivrede odgovara pokrajinsko gospodarsko vijeće i kotarske gospodarske zadruge. Od osamnaest njih dvanaest se nalazi u talijanskim rukama. Iako im je javna dužnost da podupiru seljačku proizvodnju, one su ili potpuno pasivne ili jedva što rade, i to ne samo u kotarima gdje Talijani po očitoj nepravdi s njima upravljaju iako ondje ne čine većinu stanovništva nego njegov manji, ponegdje kao u pazinskom kraju čak neznatan dio, već i u kotarima s pretežno talijanskim življem. Dakle, od njih nemaju korist ni talijanski seljaci, ili je ona beznačajna. Specijalni zavodi za poljoprivredu, poput porečkog, također loše obavljaju svoje zadaće. Gdje nije bilo inicijative poduzetnih seljaka i mjesnih slovenskih gospodarskih zadruga, zemljoradnja i stočarstvo nalaze se na najnižoj razini. Koliko god nezadovoljan stanjem, uvodničar nije izgubio svaku nadu već je pozvao zemaljsku upravu da se pobrine za osnovno i stručno obrazovanje puka, što joj je i dužnost, i da onemogućí zlorabu položaja pristalica talijanske stranke, opsjednute samo težnjom za održanjem svog monopolnog položaja u organima koji se po pozitivnim zakonima imaju starati o poljoprivredi.¹⁵³ Koparska izložba kao ilustracija dostignuća raznih privrednih grana Istre, napose njezine poljo-

¹⁵¹ NL 25. III/72, 1911.

¹⁵² Za poljodjelstvo u Istri, uvodnik, NL 20. IX/224, 1911.

¹⁵³ Isto.

privrede, očito nije nimalo pokolebala Supila. Njegove su novine ponovile kritičke sudove o odgovornosti vlasti, odnosno talijanske politike za krajnje nepovoljno stanje istarskih seljaka, većinom hrvatskih i slovenskih, i još ih potkrijepile novim, konkretnim optužbama.

* * *

Ekonomski problemi cijelog sjeverozapada Hrvatske nisu u *Novom listu* previše zastupani jer se Supilo čvrsto držao stanovišta da ne uređuje ni neko lokalno ni regionalno glasilo, već novine šire, općehrvatske namjene. No, zato ipak nije zapustio potrebe prostora u kojem je Rijeka bila najvažnije privredno središte. Njezina specifična pitanja nisu ga osobito privlačila; svakako, s njima se bavio mnogo manje nego s istovrsnim problemima Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, područjima koje je smatrao zapuštenima, u znatnoj mjeri čak žrtvovanima Rijeci. Ekonomiku ovog grada mučila je, po pisanju *Novog lista*, ista bolest koja je priječila privredni uspon Hrvatskog primorja i Gorskog kotara — relativna zatvorenost, samo što je u Rijeci imala drugačiju podlogu, mjeru i posljedice nego u njezinoj obalnoj i planinskoj okolici. Široko otvorena svijetu brojnim pomorskim vezama i spojena dobrom, mada nedovoljnom prometnicom s daljim zaleđem — Ugarskom, Rijeka je živjela gotovo odsječena ne samo od neposrednog susjedstva već i od cijele Hrvatske, svoje bliže pozadine. Ta neobična zatvorenost bila je plod one iste političke volje na osnovu koje je Rijeka nabujala u važan privredni centar, obilat poslovima i kapitalom. Da se otvorio Hrvatskoj, njegov bi razvoj tekao još snažnije, od čega bi imala koristi i uža okolica grada, što je dokazivao brzi napredak Sušaka, kao i njegovo bliže zaleđe do Drave. No, do toga je moglo doći samo odlukom ugarskih vladajućih krugova, u što se 1906/7. Supilo ponadao. Kako ta promjena nije nastupila, izdavaču *Novog lista* preostalo je samo da pričeke kad će se Rijeka pretvoriti u očigledno usko grlo, u organizam osuđen na stagnaciju. Doduše, postojala je i mogućnost da se njezina odvojenost od Hrvatske počne prevladavati na posve nepoželjan način — ekspanzijom ondje nakupljenog tuđinskog kapitala u okolicu grada i ta se uglavnom negativna potencija u posljednjim godinama evropskog mira zaista započinje ostvarivati, što je Supila znatno više zabrinulo nego sve veće zaplitanje riječkog čvora.

Hrvatsko primorje i Gorski kotar pogađala je drugačija zatvorenost. Njihove privredne veze s Rijekom nisu bile zadovoljavajuće, kao ni s unutrašnjom Hrvatske; njihov je napredak ovisio gotovo isključivo o njima samima pa su trpjeli i od nedostatka sredstava. Tim područjima nije prijela stagnacija zbog brzog razvoja u skućenom prostoru, već nastavak sporog kretanja koje je već odavno obilježavalo njihov razvoj. Izoliranost im se mogla umanjiti pa i savladati uvozom tuđinskog kapitala, bilo s Rijeke ili iz drugih središta, tj. mogućnošću koja je već u vezi s prvom spomenuta, čime se, dakako, ne bi povećale njihove veze s nacionalnim težištem, već bi, vjerojatno, još oslabile. Jedno otvaranje isključilo bi ono drugo koje je za oba područja bilo svakako poželjnije i prirodnije. Obližnji primjeri Trsta, Pule, Rijeke i Opatije već su dugo pokazivali kako privredni polet u tuđoj režiji rađa spojene plodove ograni-

čenih materijalnih koristi domaćina i denacionalizatorske tendencije. U takvim prilikama Supilovi su savjeti svagdje smjerali istom cilju: okupiti nacionalni kapital i organizirati ga što bolje kako bi smjelo ušao u borbu s tuđincima i stvorio jake jezgre progressa, bilo u starim bilo u novim privrednim granama. Uz to, pišući o Rijeci i Hrvatskom primorju, njegov je list nastojao privući glavni dio ekonomskih snaga Hrvatske moru, i to ne samo zbog interesa sjevernih krajeva jadranskog pojasa već i u cilju općeg privrednog preporoda cijele zemlje. Kako je, međutim, u banskoj Hrvatskoj in ultima linea odlučivala do 1914. ona ista snaga koja je držala Rijeku u položaju političke i ekonomske enklave, tim se naporima moglo tek malo proširiti po koji od uskih tokova hrvatskog kapitala prema moru. Nešto boljim plodom urodilo je Supilovo nastojanje da se privrednici Gorskog kotara povežu s bliskim obalnim područjem zadružnom akcijom unapređenja tržišne poljoprivrede i razvojem lokalnog turizma.

EKONOMSKI PROBLEMI DALMACIJE

Dok se *Novi list* rijetko doticao Istre, pokrajine u neposrednom susjedstvu sjedišta svoje redakcije, mnogo je više pisao o znatno daljoj Dalmaciji. Glavni razlozi tog posebnog interesa dobro se razabiru u raznim člancima i dopisima, napose u prve dvije godine razmatranog perioda. Već posljednjih godina XIX. st. austrijski vladajući krugovi počeli su napuštati svoju dugotrajnu ravnodušnost prema ekonomskim interesima najjužnije pokrajine Monarhije.¹⁵⁴ Politički razvoj uoči 1903. a još više poslije te značajne godine u novijoj hrvatskoj povijesti tjerao ih je da se požure. Težnja bečkih vlasti da se življe podupire dalmatinska privreda naglo se pojačala poslije Riječke rezolucije, što je Supilo odmah registrirao a i ocijenio. Veća briga središta Monarhije za Dalmaciju bila je, po njegovu sudu, plod straha. Službenu Austriju zaplašila je mogućnost da se pri carinskoj rastavi Cis- i Translajtanije Dalmacija priključi drugoj te da, dobivši željezničke veze sa sjevernom Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom, Balkanom općenito, Crnim i Egejskim morem, odlično posluži Ugarskoj u konkurentskoj borbi protiv nje, u borbi o čijem je ishodu ovisilo tko će ubuduće gospodariti istočnim Jadranom. Stoga joj, osviješćenoj, nakon što je shvatila opasnost od pangermanskog Dranga, zbog čijih je interesa ostala bez prikladnih željezničkih veza sa svojom prirodnom pozadinom, sada dobacuju kosti u obliku ekonomske pomoći. Njih, savjetuje Supilovo glasilo, ne treba primati; Dalmacija mora potražiti vlastiti put privrednog procvata, u prvom redu uspostavom dobrih saobraćajnih veza s unutrašnjošću kako bi došla do spoja s osovinom Ljubljana—Zagreb—Beograd.¹⁵⁵ Drugim riječima, njezina je budućnost u povezivanju sa širokim jugoslavenskim prostorom.

Kad je Prodanova *Hrvatska kruna*, pobijajući »novi kurs« ustvrdila da Hrvatskoj nikakvo dobro neće donijeti savez s mađarskom koalicijom već će biti žrtvovana interesima egoističnog saveznika, kao što bi se i Austrija zbog svoje industrije pri regulaciji odnosa s Ugarskom lako odlučila da bezobzirno

¹⁵⁴ R. Lovrenčić, *Geneza politike »novog kursa«*, Zagreb 1972, 112—114.

¹⁵⁵ *Otkriće Dalmacije*, NL 26. VI/174, 1906.

ošteti privredu Dalmacije, *Novi list* je odbacio kao neosnovanu prvu prognozu, ali se suglasio s drugom. U uvodniku, koji je o tome napisao vjerojatno sam Supilo, kaže se da je austrijskom krivnjom Dalmacija stigla do prosjačkog štapa i kategorički tvrdi da je Beč nikad neće usrećiti privrednim napretkom. Ako bi se pri carinskoj rastavi slušala samo volja Austrije, Dalmacija bi se našla nemilosrdno odsječena od ostale Hrvatske. Međutim, upozorava se u listu, novi ljudi koji sada upravljaju Ugarskom i Hrvatskom neće se s time pomiriti. Pobornici Riječke rezolucije uvjetuju pristanak na carinski rascjep Monarhije reinkorporacijom Dalmacije svojoj matici. To će spajanje, zaključuje se u uvodniku, biti od najveće političke i ekonomske važnosti za cijelu Hrvatsku čija će se otporna moć združenjem njezinih dvaju glavnih dijelova znatno povećati.¹⁵⁶

Drugi poticaj za Supilovo izjašnjenje o obećanoj izdašnoj pomoći bečke vlade Dalmaciji na osnovu koje se ona trebala privredno oporaviti bio je članak baruna Chlumetskog u uplivnoj *Neue Freie Presse*. *Novi list* razuvjера toga političkog intriganta u službi velikoaustrijske ideje da bi se Dalmacija zakašnjelim darovima mogla kupiti i gurnuti u ždrijelo nezasiťnog »Drang nach Osten« — u sferu njemačkih interesa. Ona bi se morala odreći slavenstva uopće i interesa za bilo koje drugo »slavensko pleme« napose — Supilo je vjerojatno pod tim mislio na Srbe — i to »za ljubav njemačkoj kulturi, velevlasti na moru, kojekakvim praznim fantomima, austrijskim sumnjivim miljunima, te policajno birokratskom sistemu vladanja.« Kao što je Dalmacija i ranije znala izbjeći zamkama germanizacije, tako se ni ovaj put neće dati navesti na tanak led — poručuje se na kraju Chlumetskom.¹⁵⁷

Opće negativno stanovište *Novog lista* prema Beču, koji je jednom rukom nudio Dalmaciji ekonomsku pomoć, kako bi je drugom mogao što čvršće uhvatiti i spriječiti da se ne razide s Austrijom, doživjelo je poslije 1906. razne modifikacije. Već prvih dana slijedeće godine list ponovo razmatra odnos Beča prema Dalmaciji. Nakon što su austrijska i ugarska vlada, tvrdi Supilo ili neki njegov bliski suradnik, dugo namjerno zapuštale oba glavna dijela Hrvatske kako se slabi ne bi mogli uspješno boriti za svoje sjedinjenje, prva je poslije Riječke rezolucije počela mamiti Dalmaciju raznim mrvicama obećavajući joj bolje uvjete za parobrodarstvo i ribarstvo, potporu uzgoju cvijeća i voća kao i pomoć u razvoju turizma. No ovaj put se te ponude u *Novom listu* explicite ne odbacuju. Bez riječi odobravanja naglašava se da je dužnost vladajućih krugova Austrije da se, ispravljajući ranije grijehe, pobrinu za prosperitet pokrajine, ali ih se upozorava da time neće oslabiti njezinu težnju za sjedinjenjem s ostalom Hrvatskom jer uz materijalne interese postoje i drugi koji su joj važniji.¹⁵⁸ Supilo se vjerojatno nije obraćao samo Beču već i dalmatinskoj javnosti nastojeći odvratiti od kolebanja one koji su se, doduše, pridružili struji protuaustrijskog »novog kursa«, ali, bez čvrstog uvjerenja, ostali nesigurni, osjetljivi na obećanja vladinih krugova, skloni političko-ekonomskim pogodbama. On i kasnije opominje kolebljive da je stvarna

¹⁵⁶ Carinska razstava, uvodnik, *NL* 18. VII/196, 1906.

¹⁵⁷ Političko »osvajanje« Dalmacije, *NL* 15. VIII/224, 1906.

¹⁵⁸ Briga Austrije za Dalmaciju, uvodnik, *NL* 19. I/19, 1907.

svrha najavljenih austrijskih investicija u Dalmaciji razbijanje fronta »novog kursa«. ¹⁵⁹ Uprkos tom upozorenju ondje nisu izostale nove pojave oportunitizma. Čim je objavljeno da je austrijska vlada dovršila izradu opsežnog, desetgodišnjeg programa pomoći Dalmaciji, na osnovu koje bi se izgradile unutrašnje željezničke veze, modernizirale brojne luke i podigli razni drugi objekti, općinski načelnici su požurili sa zahvalama namjesniku N. Nardelliu. U dopisu iz Splita taj se postupak prosuđuje kao neumjesno priznanje tobožnjih zasluga austrijske vlade. Međutim, iako informator *Novog lista* napominje da tek dio dalmatinske javnosti vjeruje u austrijski program, da se neki prave da ga smatraju ozbiljnim, dok ga treći odbacuju kao varku, tj. da je većina pokrajinske javnosti poučena gorkim iskustvom stvarno indiferentna ili apatična, ipak taj blok razrađenih austrijskih obećanja ne kvalificira kao skup opsjena, ali zato zloslutno primjećuje da je nepotpun jer se u njemu uz nabranjanju velikog niza zadataka, od izgradnje cesta, molova i nasipa do crkvi i bolnica, prešućuje da će njegovo ostvarenje pratiti porast političkog pritiska koji se zapravo već u raznim oblicima pojačava. ¹⁶⁰

U jednom dopisu iz Paga tvrdi se da je Beč kroz dvanaest godina oštetio Dalmaciju vinskom klauzulom za 250 milijuna kr., što je redakcija dala otisnuti debelim slovima, i proglašava mizernim pokušaj da je se poslije toga uz veliku reklamu kupi poklonima potpuno neodgovarajućim pretrpjelim gubicima. Stvarnu zapuštenost te pokrajine dopisnik ilustrira usporedbom duljine njezine željezničke, cestovne i brzojavne mreže i one u banskoj Hrvatskoj, čime i potkrepljuje misao da je germanizacija pogubna dok je mađarizacija podnošljivija. ¹⁶¹ Objavljujući ovaj dopis kojim se stvarno branio »novi kurs«, Supilo je ponovo indirektno opominjao kolebljive da se ne daju austrijskom politikom forinjskih injekcija odvesti u bespuće na kojem će, kad se osvijeste, brzo shvatiti koliko su beznačajni naizgled bogati pokloni zavodnika. I prigodom izbora za Carevinsko vijeće u proljeće 1907. Supilov list upozorava da Austrija želi »uz acjenu kruha« skršiti Dalmaciju i definitivno je otrgnuti od težišta Hrvatske. ¹⁶²

Poslije raspada saveza Hrvatsko-srpske s mađarskom koalicijom u napisima *Novog lista* o odnosu Beča prema Dalmaciji javljaju se nove note. U novogodišnjem broju svojih novina Supilo je na pragu 1908. s očitim zadovoljstvom naglasio da se Austrija poslije stogodišnjeg nemara napokon odlučila da utroši velika sredstva za Dalmaciju. Upisujući to u zaslugu politici »novog kursa«, on ipak upozorava na oprez: milijunski darovi imaju određenu političku svrhu. ¹⁶³ Ona se u listu tom prilikom ne definira, ali svakom stalnom čitaocu moralo je na osnovu ranijih članaka biti jasno koji cilj pisac članka pretpostavlja. Nepunih pola godine kasnije Supilovo glasilo više ne opominje, niti bilo koga u Dalmaciji prisjeća na zasluge svog izdavača. S neprikrivenim negodovanjem u listu se konstatira da su milijunski mamci doveli do dezorijentacije među dalmatinskim zastupnicima u Carevinskom vijeću: privučeni

¹⁵⁹ NL 7. III/59, 1907.

¹⁶⁰ Što je izostavljeno?, NL 21. III/71, 1907.

¹⁶¹ Austrija — Ugarska, NL 13. IV/90, 1907.

¹⁶² 14. svibnja, uvodnik, NL 12. V/114, 1907.

¹⁶³ Na novu godinu, NL 1. I/1, 1908.

velikim obećanjima skloni su da austrijskoj vladi pri glasanju za proračun pruže protuusluge.¹⁶⁴ Svega tri dana kasnije prekori su dospjeli do bezrezervnog negativnog suda. U dopisu iz Splita, što ga je redakcija objavila na mjestu uvodnika odajući kakvu mu važnost pridaje, kaže se da su »naši« u Dalmaciji ostavili na cjedilu Hrvatsko-srpsku koaliciju u borbi s Budimpeštom. Ne shvaćajući da pokrajinu nikakvi pokloni ne mogu privredno oporaviti ako ostane odsječena od ostale Hrvatske i Bosne, što je prava namjera darovatelja, dalmatinski zastupnici glasali su u Beču za vladin prijedlog proračuna. Zavedeni ponudom ekonomske pomoći, oni ne uviđaju da podupiru politiku koja drži Dalmaciju u položaju austrijske kolonije, prelaze preko planova da se Bosna prometno poveže sa Solunom a ne s Jadranom kako bi se time anulirala »svaka važnost naših luka.« Tek kad se to ostvari, pesimistički proriče dopisnik, oni će se uvjeriti da Beč ako jednom rukom daje, s dvije uzima.¹⁶⁵ Supilo se najvjerojatnije zgražao koliko i splitski promatrač, ali se ipak suzdržao da svoje negodovanje direktno izrazi. Bez komentara primio je u jesen 1908. vijest da je carskom sankcijom Dalmaciji odobren zajam od milijun kruna za razne ekonomske svrhe,¹⁶⁶ iako je ta pomoć bila vrlo skromni dio od one najavljene koja je pojačala oportunističke tendencije u djelovanju političkog predstavništva pokrajine. Mršavo ostvarenje gromkih obećanja ipak je postupno odvrćalo dalmatinske zastupnike od popuštanja bečkim vladajućim krugovima. Potkraj 1909. *Novi list* ih poslije dugog vremena ponovo hvali. Njihovu opoziciju vladi Bienerta protumačio je kao čvrst dokaz da se hrvatski narod radi privrednih koncesija neće odreći borbe za samostalnost i slobodu.¹⁶⁷ Pritom je prešutio da se malo što realiziralo od velikih obećanja vlastodržaca, iako je u istom listu nekoliko mjeseci ranije objavljen cjelokupni govor A. Tresić-Pavičića u Carevinskom vijeću u kojem je austrijski ekonomski program za Dalmaciju nazvan komedijom. Optuživši Austriju da je privredno upropastila ovu pokrajinu vinskom klauzulom i željezničkom politikom po volji Mađara, ovaj se ustrajni i borbeni kritičar bečke politike napose zadržao na ribarstvu. Kako Dalmacija još uvijek nema mogućnosti za brzi transport ribe, malu joj korist donosi i velik ulov. Vlada je uz to dopustila da tuđinski kartel, oslonjen na moćnu Anglo-austrijsku banku uništi proizvodnju ribljih konzervi domaćih poduzetnika. Ništa nije pomogla ni njihova deputacija koja je stigla do austrijskog ministra trgovine. Tresić-Pavičić je napao bečku vladu i zbog nebrige za luke i komunikacije na otocima kao i za njezinu ulogu u kartelizaciji dalmatinskog parobrodarstva na štetu domaće trgovine i prometa. Iako nezadovoljan i ogorčen odnosom Austrije prema privredi pokrajine, ipak nije odbacio svaku nadu. To slijedi iz njegov zahtjeva da se u pogledu ekonomskog programa za Dalmaciju napokon prijeđe s riječi na djela.¹⁶⁸ Supilo, koji je njegov govor objavio na mjestu uvodnika, sigurno je bio suglasan s najvećim dijelom ove oštre kritike. Koliko se još nadao da se Beč može prinuditi na veću brigu o Dalmaciji, teško je reći, jer se uzdržao od ikakve

¹⁶⁴ NL 18. VI/143, 1908.

¹⁶⁵ Iz srednje Dalmacije, NL 21. VI/146, 1908.

¹⁶⁶ NL 21. X/250, 1908.

¹⁶⁷ Rauch izvršuje svoj gospodarski program, uvodnik, NL 12. XI/269, 1909.

¹⁶⁸ Gospodarski interesi Dalmacije, NL 24. VI/148. i 25. VI/149, 1909.

primjedbe na taj govor. Ni riječju komentara nije popratio niti vijest o konferenciji predstavnika nekoliko ministarstava koja je potkraj siječnja 1910. u Beču pretresala sanacione mjere za oživljavanje i modernizaciju dalmatinske privrede.¹⁶⁹

Poslije duge šutnje o austrijskom programu pomoći Dalmaciji, *Novi list* se vratio toj temi posluživši se ponovo jednim govorom u Carevinskom vijeću. Taj put je objavio osnovne misli Biankinijeve interpelacije upravljene ministru poljoprivrede. Podsjećajući ga na ekonomske interese Dalmacije, Biankini se založio u prvom redu za melioracione radove i podupiranje stočarstva. Kako bi se ti zahvati u ustajaloj privredi pokrajine mogli zaista provesti, predložio je da centralna vlada odobri Dalmaciji veći zajam. Inače, opomenuo je bečke vlastodršce, program ekonomskog oporavka te pokrajine neće uspjeti zbog pomanjkanja sredstava. On nije ni jednom riječi nagovijestio da sumnja u ozbiljnost programa, niti je njegovim sastavljačima predbacio bilo kakve podmukle namjere. Štaviše, naglasio je da je akcija za privredno podizanje Dalmacije već postigla određene rezultate i zahvalio se za učinjeno namjesniku N. Nardelliu.¹⁷⁰ Iako se pristup Biankinija vladinom programu oživljavanja dalmatinske privrede u znatnoj mjeri razlikovao od onog koji je bio očit u izlaganju Tresić-Pavičića, što je razumljivo s obzirom na nepodudarne odnose tih dvaju političara prema Austriji i Beču još od 1903, Supilo nije ništa prigovorio toj interpelaciji. Možda je motiv njegove šutnje bio obzir prema Biankiniju kao dugogodišnjem zastupniku samostalne hrvatske politike, koji se nije mogao do kraja osloboditi iluzija o Austriji, Beču i vladaru, ali je ipak ustrajao u umjerenj opoziciji, koja se, mada često vrlo glasna i oštra, kloni stvarnog radikalizma. Možda je ta suzdržljivost proizašla i iz Supilove spoznaje da zbog tadašnjeg nesređenog i rastrovanog stanja dalmatinske politike¹⁷¹ nikakve sugestije pa ni oštri prijekori nemaju smisla. No, vrlo je vjerojatno da je Supilo tom prilikom šutio i zbog još jednog razloga: iz uvjerenja da je Dalmacija od 1903. ipak imala određenu, ne baš značajnu korist od nove bečke brige za njezin prosperitet. To slijedi ne samo iz naprijed spomenutih napisa u njegovu listu već i iz kratkog komentara jedne informacije koju je donijela službena *Smotra dalmatinska* nekoliko tjedana poslije Biankinijeva govora. U toj se obavijesti navodi da je od 1907—11. samo za uređenje bujica, melioracije i opskrbu naselja pitkom vodom vlada utrošila u Dalmaciji oko 4 mil. kr. Redakcija *Novog lista* dodaje da se i time pokazala ispravnost politike Riječke rezolucije čiji su tvorci i predviđali takve korisne efekte svog odlučnog nastupanja. Svim »zanemarenim i zapostavljenim« Supilo preporuča da se ugledaju na »rezolucionaše«.¹⁷² Smisao savjeta bio je u tome da nemarnim vlastodršcima treba prirediti ozbiljne političke neprilike da bi se oni trgnuli i napokon shvatili svoje dužnosti. Najborbeniji zagovornik »novog kursa« ipak je u jednom griješio: graditelj tog pravca hrvatske politike pola-

¹⁶⁹ *NL* 8. II 33, 1910.

¹⁷⁰ *NL* 17. III '65, 1911.

¹⁷¹ M. Gross, Uloga šibenskog pravaštva u dalmatinskoj i općehrvatskoj pravaškoj politici uoči prvog svjetskog rata, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 1, Zagreb 1971, 265—266. i d.

¹⁷² *NL* 3. V/104, 1911.

zili su s gledišta da je njemački Beč nepopravljiv, da od njega Hrvati nemaju što očekivati ni u kojem pogledu. Ne postoje indicije da su inaugurirajući »novi kurs« pomišljali na ikakve značajnije ekonomske koncesije u prilog Dalmacije. Kad je do njih zaista došlo, doduše više u verbalnom nego u stvarnom smislu, bile su sekundarni plodovi politike čiji su protagonisti imali posve drugačije ciljeve. Tek poslije raspada fronta »novog kursa« poraslo je značenje bečkih koncesija koje je njegova pojava izazvala.

Već smo i prije mogli vidjeti da izdavač *Novog lista* i onda kad izražava zadovoljstvo većom brigom službene Austrije za Dalmaciju ne pokazuje sklonost iluziji da je ta pažnja u prvom redu plod iskrenog pokajanja prestupnika koji s velikim zakašnjenjem priznaje svoje dugogodišnje grijehove i sad ih želi što prije izbrisati. Supilovo gledište o nacionalno štetnom naumu Beča pri pomaganju dalmatinske privrede razrađuje se u oveličanom uvodniku svega nekoliko dana poslije spomenute informacije oficijelne *Smotre*. Očito su njezini navodi potakli Supila da pitanje podrobnije razmotri. Kao i u susjednoj Bosni, tvrdi se u članku, Austrija i u Dalmaciji teži posve određenom cilju čije bi dostignuće još pogoršalo opći položaj obiju pokrajina: njihovom što širem otvaranju stranom kapitalu. Nakon što je Riječka rezolucija izazvala strah austrijskih upravljača da bi se udruženom akcijom banske Hrvatske, Dalmacije i Ugarske mogla stvoriti posve drugačija politička i ekonomska konstelacija u Monarhiji od postojeće, očito nepogodna za Beč, započela je i u njemačkoj štampi oštra kritika zapuštanja ove pokrajine za koju dotad ni sama nije marila. Neka od bečkih glasila, prisjeća se uvodničar, čak su otvoreno upozoravala Dalmaciju da pomoć centralnih vlasti njezinoj privredi ovisi o tome hoće li se odreći svojih nacionalno-političkih težnji. To ucjenjivanje još traje i, priznaje se u listu, nije bez efekta: u Dalmaciji ima takvih koji su prihvatili »trgovinu«. Uvodničar ih izričito ne osuđuje, ali iz konteksta članka slijedi da su za nj vrlo štetni oportunisti. Umjesto da se popušta ucjeni koja i ne skriva svoje ciljeve protivne bitnim interesima Dalmacije, valja se što bolje pripremiti za veliku borbu s njemačkim »Drangom« koja duž Jadrana predstoji.¹⁷³

Poslije ovog uvodnika *Novi list* je ponovo prestao pisati o austrijskom programu podizanja dalmatinske privrede. Sve do 1914. ta se šutnja ne prekida. Vjerojatno je Supila odvrćao od zadiranja u tu temu nastavak oportunističkih postupaka nemalog dijela dalmatinskih političara u predratnim godinama. Međutim, praksa koju je osuđivao tekla je usporedo sa sve očitijim udaljavanjem široke javnosti ove pokrajine od Beča i Austro-Ugarske uopće u doba balkanskih ratova. Simpatije za Srbiju i Crnu Goru buknule su ondje takvom snagom¹⁷⁴ da je svaki pažljiviji promatrač dalmatinskih prilika morao doći do zaključka o promašaju austrijske politike velikih obećanja, otvorenih ili prozirnih ucjena i skromnih darova, odnosno do suda o stvarno ograničenom značenju oportunističkog ponašanja političkih predstavnika pokrajine i u njoj

¹⁷³ Jedna pogibao, uvodnik, *NL* 11. V/111, 1911.

¹⁷⁴ V. Lj. Jurković — K. Milutinović, Jugoslavenski nacionalno-revolucionarni pokret u Zadru (1910—1914), *Zadarska revija* 1, Zadar 1965, 18—19; M. Gross, n. dj., 275—276.

samoj i u Beču. Po svoj prilici, u tome leži glavni razlog da se Supilo prestao baviti ekonomskim mjerama i planovima bečkih vlada u Dalmaciji, iako se njihova realizacija u predvečerje svjetskog rata intenzivira.¹⁷⁵

Razvoj dalmatinske privrede ovisio je i poslije 1905. u prvom redu o prometnom kompleksu koji ju je odavno teretio. Njegovi glavni sastavni dijelovi bili su željezničko i parobrodarsko pitanje. O prvom *Novi list* je pisao češće i opširnije, poklanjajući mu veću pažnju nego ranije, za što su postojali određeni razlozi. U g. 1906. kopnene veze Dalmacije sa zaleđem spominju se tek u okviru nekih osvrti na obećani program ekonomskog podizanja pokrajine. Slijedeće godine to se pitanje naglo pomaklo u središte Supilova interesa pa i konkretne akcije. Prvih dana ožujka 1907. *Novi list* je pri jednom od spomenutih napada na austrijsku politiku zbog njezina odnosa prema privrednim potrebama Dalmacije objavio da se nova ugarska vlada bavi s nekoliko važnih prometnih projekata među kojima je i željeznica Knin—Bihać.¹⁷⁶ Nepunih tjedan dana kasnije list donosi izjavu utjecajnog J. Szterényia u ugarskoj kući magnata o dalmatinskoj željeznici. Po njegovim riječima, ta komunikacija nema nikakvo značenje za Ugarsku, ima izvjesno za Hrvatsku a veliko za Dalmaciju kao i za Austriju. Gajeći tople simpatije prema Dalmaciji, ugarska vlada suglasna je s time da financira izgradnju prikladnog željezničkog spoja Dalmacije s unutrašnjošću, ali očekuje od Austrije kompenzaciju kako bi i sama nešto dobila realizacijom pothvata čije će troškove podmiriti. Prešavši šutke preko neodržive Szterényieve tvrdnje da je dalmatinska željeznica za Ugarsku beznačajna, Supilo je izjavi dodao kratku informaciju: zahvaljujući energičnoj akciji banske vlade i hrvatskih zastupnika u Budimpešti cijelo je pitanje gotovo do kraja riješeno.¹⁷⁷ Odmah zatim njegov je list ne samo bez ikakve primjedbe izvijestio o govoru V. Nikolića u saboru, kojim je ovaj predstavnik tadašnje banske vlade nastojao opravdati zahtjev da Ugarska dobije kompenzaciju i uvjeravao opozicione kritičare da konačno utanačenje o dalmatinskoj željeznici neposredno predstoji,¹⁷⁸ već je i donio vijest da je klub Hrvatsko-srpske koalicije pretresao aktualna ekonomska pitanja, saslušao Supilov referat o tome što je dotad postignuto u pogledu ove željeznice i uputio odbor trojice u Budimpeštu, u koji su uz Supila ušli B. Medaković i M. Kulmer, sa zadatkom da ondje poradi na definitivnom sporazumu o njezinoj izgradnji.¹⁷⁹ Još u istom broju javlja se da su Supilo i Medaković stigli u ugarsku prijestolnicu i ondje razgovarali s vodećim političkim ličnostima o ekonomskim potrebama Hrvatske, ponajviše baš o dalmatinskoj željeznici, da je to pitanje razmotreno i na sastanku vlade te da su odmah zatim hrvatski predstavnici utvrdili sa Szterényiem konkretni plan akcije kojom bi se osigurala realizacija objekta.¹⁸⁰ Kako su se u hrvatskoj javnosti pojavile sumnje u uspješan ishod ove akcije Hrvatsko-srpske koalicije, pa i tvrdnja da će

¹⁷⁵ V. D. Foretić, *Ekonomske i društvene prilike u Dalmaciji (1860—1914)*, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 35.

¹⁷⁶ *NL* 7. III/59, 1907.

¹⁷⁷ *NL* 12. III/64, 1907.

¹⁷⁸ Izjava vlade o željezničkom spoju Hrvatske i Dalmacije, *NL* 14. III/65, 1907.

¹⁷⁹ Koalicija i gospodarska pitanja, *NL* 14. III/65, 1907.

¹⁸⁰ Željezničko pitanje hrvatsko-dalmatinsko i Hrvatska, *NL* 14. III/65, 1907.

Dalmacija ostati bez željezničkog spoja sa svojom maticom zbog mađarske sebičnosti, Supilo se nije zadovoljio navedenim informacijama, već im je dodao više manjih priloga. U prvom, nepotpisanom članku pobija se taj nepovoljni sud o Mađarima, hvali se ugarska vlada zbog iskazane spremnosti na veliku žrtvu u interesu Hrvatske i također opravdava njezin zahtjev za naknadom.¹⁸¹ U istom broju objavljeno je pismo T. Batthyanya, pripadnika užeg vodstva mađarske koalicije, P. Čingriji, predsjedniku dalmatinske Hrvatske stranke, upornom zastupniku »novog kursa«. Ugledni mađarski političar oborio se na vladajuće krugove Austrije kao glavnu smetnju uspostavi željezničke veze Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom proglašivši tvrdnju namjesnika Nardellia o krivnji Ugarske za odugovlačenje s tim važnim prometnim objektom kao prozirni protumađarski manevar.¹⁸² U trećem dodatku navedenim informacijama, u dopisu iz Budimpešte, ističe se da je Ugarska voljna osigurati 74 mil. od ukupno 80 mil. kr. koliko će dalmatinska željeznica stajati i čak se uz malu korekciju preuzima Szterenyieva tvrdnja o beznačajnosti te komunikacije za Ugarsku. Naime, u dopisu, koji je najvjerojatnije napisao sam Supilo, naglašava se da Ugarska od nje »sve dotle, dok postoji u pogledu Dalmacije današnje faktično stanje, nema tako rekuć nikakove koristi.« Urednik *Novog lista* taktički je i ovom prilikom zaobišao pitanje da li će dalmatinska željeznica uz već uobičajenu tarifnu politiku ugarske vlade, čija se zona njezinom izgradnjom mogla protegnuti do otprilike 100 km od središta Dalmacije, poslužiti kao čvrsto i široko korito za prtok mađarske robe i kapitala pa i za uspostavu političkog utjecaja Translajtanije na južnom Jadranu. Svjestan toga da bi i aluzija na tu mogućnost, a kamoli njezino razmatranje, bila izazovna za Budimpeštu, Supilo je nastojao usmjeriti pažnju hrvatske javnosti u drugom pravcu, ističući uvidavnost ugarskih vladajućih krugova spremnih da izađu »u susret opravdanim željama Hrvatske i Dalmacije«. Uz to, opominju se dobranamjerni u Austriji da je nastupio trenutak kad treba da ispune svoju dužnost u pogledu dalmatinske željeznice. Ne navodi se tko su ti u središtu Monarhije kojima ovo pitanje nije samo na jeziku već i »u srcu«. Pri kraju dopisa izriče se čvrsti opći sud: »Riešenje željezničkog spoja Dalmacije i Hrvatske došlo je tako u najakutniji stadij. Ono će se i bez daljnega sigurno riešiti...« Tome se pridaje kratka poruka dalmatinskim političkim faktorima da se u Beču odlučno založe za uklanjanje posljednjih smetnji koje priječe definitivni sporazum.¹⁸³

Nekoliko tjedana nije se znalo što zapravo Ugarska traži kao kompenzaciju za pokriće najvećeg dijela troškova željezničkog spoja između banske Hrvatske i Dalmacije. Napokon je zadarski *Narodni list* objavio da se radi o poboljšanju ugarske saobraćajne veze s Njemačkom, na pruži Košice—Oderberg. Pisac članka nije propustio napomenuti da Austrija stoji na putu toj nužnoj prometnoj promjeni, iako bi za nju bila potrebna mala sredstva.¹⁸⁴

¹⁸¹ NL 14. III/65, 1907.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ *Narodni list* 4. IV/27, 1907.

Novi list, koji je odmah preuzeo vijest, dodaje bez objašnjenja da je pitanje dalmatinske željeznice u vrlo povoljnom stanju.¹⁸⁵

Usprkos Supilovoj samopouzdanj prognozi još je proteklo pola godine dok se u jesen 1907. austrijska i ugarska vlada nisu sporazumjele o tom pitanju.¹⁸⁶ No, Dalmacija se ipak nije imala čemu radovati. U međuvremenu političke okolnosti su se promijenile pretvorivši sporazum u formalnu pogodbu do koje ni jednom od faktora koji su je sklopili nije bilo mnogo stalo. Vladajuća mađarska koalicija pomirila se s novom odgodom raspleta velikog carinskog spora između Ugarske i Austrije, pa je njezin interes za dalmatinsku željeznicu splasnio isto onako kao i težnja za pojačanjem ugarskih pozicija na sjevernom Jadranu izgradnjom druge željezničke pruge do Rijeke. Kako se još prije spomenutog sporazuma raspao do kraja hrvatsko-mađarski politički savez, to su otpali stvarni ili tobožnji obziri službene Ugarske prema Hrvatskoj i napose prema njezinu južnom dijelu koji je tu suradnju inicirao i dosta dugo uporno zastupao. U onim bečkim krugovima o kojima je ovisilo da li će Austrija odlučnije zahtijevati da se Dalmacija napokon spoji željeznicom sa sjevernom Hrvatskom nije prevladalo shvaćanje da se ta pokrajina daljnjim odugovlačenjem toga pitanja može samo još više otuđiti od dijela Monarhije kojem pravno pripada. Umjesto da izvuku pouku iz proteklog razvoja u odnosima Dalmacije prema Beču, osobito poslije 1905, oni su se prepuštali zadovoljstvu što je nestalo političke tvorevine koje su slom od početka željeli — hrvatsko-mađarskog saveza. Uglavnom zbog istog razloga malo se što provelo i od najavljenog programa ozdravljenja dalmatinske privrede. Pitanje željezničkog spoja dvaju glavnih dijelova hrvatskog teritorija odgurnuto je s praga stvarnog rješenja i ponovo vraćeno u kolotečinu beskrajnog pogađanja austrijske i ugarske vlade.¹⁸⁷

Razočarani Supilo morao se pomiriti s time da je konačni rezultat jedne od njegovih akcija, i to one do koje mu je bilo mnogo stalo, samo papirnat rješenje, pogodba neizvjesne budućnosti. Kakva je njezina prava vrijednost pokazalo se već 1908, kad je po sporazumu izgradnja ugovorenih željeznica imala započeti. U stvari, samo su se tromo nastavili pripremni radovi. Dalmacija je morala dalje čekati na obećane i čak zagarantirane pruge bez kojih je njezin privredni oporavak bio nemoguć.

Razočaranje koje je Supilo doživio u pogledu dalmatinske željeznice odrazilo se u pisanju njegova glasila tako da se tim pitanjem nekoliko godina bavi tek registrirajući tuđa, bliska gledišta. U proljeće 1908. upozorava na člana A. Tresić-Pavičića u listu *Večbit* u kome je taj Supilov stari politički prijatelj odlučno ustao protiv planova da se Metković poveže novom prugom s Klekom i na njezinu kraju izgradi veća trgovačka luka. Ocijenivši te zamisli kao plodove straha austrijske politike od carinske rastave i sjedinjenja Dalmacije sa svojom nacionalnom maticom, kao osnove čija bi realizacija pogodila važne ekonomske i političke interese Hrvatske, Tresić-Pavičić se založio za prugu Sarajevo—Rama—Split, predočujući je najpogodnijom sponom Bosne s jad-

¹⁸⁵ NL 6. IV/84, 1907.

¹⁸⁶ Z. Jelinović, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi*, Zagreb 1957, 118—119.

¹⁸⁷ Isto, 119—121, 182—184. i dr.

ranskom obalom, odnosno Dalmacije s većim dijelom njezina neposrednog zaleđa.¹⁸⁸ *Novi list* se dotakao tog željezničkog pitanja i jednom drugom, vrlo sličnom prilikom upoznavši čitaoce sa člankom u *Crvenoj Hrvatskoj*, koja je napala planove o gradnji luke u Neumu i željezničkom spoju tog malog mjesta pokraj Kleka s uskotračnom prugom Metković-Gruž. Dubrovačke novine osudile su one koji su u pokrajini pozitivno reagirali na glasove o tim planovima koreći ih što, dezorijentirani »traljavim« rješavanjem željezničkog pitanja, pristaju i na takvu soluciju koja bi svakako nanijela štetu i Metkoviću i Gružu a malo bi koristila Bosni, sigurno znatno manje nego li da se prometno poveže sa Splitom.¹⁸⁹ Iako uredništvo *Novog lista* nije ni članak Tresić-Pavičića ni ovaj iz *Crvene Hrvatske* popratilo komentarom, najvjerojatnije je dijelilo gledišta koja su u njima izložena jer su odgovarala općem pristupu lista željezničkom problemu u Dalmaciji.

Kad je u nezadovoljnoj pa i revoltiranoj dalmatinskoj javnosti iskrsnula inicijativa da se pokrene velika, općepokrajinska akcija za konačno rješenje željezničkog pitanja, *Novi list* ju je odmah podupro objavivši cijeli nacrt rezolucije predviđene za javnu skupštinu u Splitu, zakazanu za 16. I. 1910. U njemu se napominje da Dalmacija već desetak godina traži izlaz iz »ubitačne prometne osamljenosti«, ali, iako su čak doneseni zakoni o prugama Split—Bugojno, Knin—Ogulin i Knin—Zadar, vladajući faktori nisu ništa učinili da njihova izgradnja stvarno i započne. Ukoliko Dalmacija želi izbjeći ekonomsku smrt, kaže se u nacrtu rezolucije, potrebno je da se prodube i sažmu sve »uspavane energije« u žilavoj, nepokolebivoj borbi za postignuće prikladnog prometnog spoja s Balkanom preko Bosne i sa srednjom Evropom preko Hrvatske. Ujedinjena u toj sudbonosnoj akciji pokrajina će vršiti stalni pritisak na austrijske vlasti da napokon realiziraju svoja obećanja o dalmatinskim željeznicama; njezino političko predstavništvo odnosit će se prema bečkoj vladi onako kako će to ova po svom budućem držanju u željezničkom pitanju zaslužiti. Ne objašnjavajući da li ta prijetnja predstavlja najavu trajne, dosljedne opozicije i u pokrajini i u središtu Monarhije ako austrijske vlasti ne poduzmu odlučne korake da se željezničko pitanje izvede na čistac, potpisnici nacrta rezolucije, predstavnici većine dalmatinskih stranaka, predlažu osnivanje pokrajinskog željezničkog vijeća i nabrajaju njegove zadatke. U to tijelo, zamišljeno kao najširi izraz raspoloženja, težnji i interesa Dalmacije, imali su ući svi njezini zastupnici u zadarskom saboru i Carevinskom vijeću, svi načelnici dalmatinskih općina i trgovačko-obrtnih komora kao i predstavnici banaka, parobrodarskih društava, stranaka i raznih društvenih organizacija.¹⁹⁰ Supilo se, bilo zbog pretrpjelog razočaranja ili radi sumnje u upornost velikog dijela dalmatinskih političara, zadovoljio samo publiciranjem nacrta rezolucije i šturom informacijom o skupštini na kojoj je ona usvojena. Njegova suzdržljivost pokazala se posve opravdanom. U dalmatinskom je saboru, doduše, uskoro održana burna rasprava o željezničkom pitanju,¹⁹¹ ali, kad ni

¹⁸⁸ O Kleku kao trgovačkoj luci, *NL* 27. III/75, 1908.

¹⁸⁹ *NL* 4. V/106, 1910.

¹⁹⁰ *NL* 16. I/14, 1910.

¹⁹¹ Brzopisna izvješća zasjedanja pokrajinskog sabora dalmatinskog XXXXII, Zadar 1911.

optužbe ni prijetnje nisu pomogle, političko predstavništvo pokrajine ipak se nije odlučilo na energične korake koji bi bečke krugove podsjetili na doba rađanja »novog kursa« ili na vrijeme Riječke i Zadarske rezolucije. Najvjerojatnije zato *Novi list* je ponovo zašutio o željezničkom pitanju u Dalmaciji. Tek poslije dvije godine, u jesen 1911, ono se još jednom aktualizira, ali u izrazito nepovoljnom smislu: pronijeli su se glasovi da je austrijska vlada sklona novoj pogodbi s Ugarskom po kojoj bi posljednja, ukoliko se suglasi s uvozom mesa uz nisku carinu, bila riješena junctima kojim je u sporazumu 1907. pitanje promjena na košičko-oderberškoj liniji bilo povezano s rješanjem problema ličko-dalmatinske pruge. Drugim riječima, kompenzacija koju je Ugarska tražila i koja joj je načelno priznata kao naknada za pristanak na financiranje izgradnje posljednje pruge pretvorila bi se u koncesiju za ustupak u sferi vanjske trgovine, a projekt o željeznici kroz Liku do granice Dalmacije bio bi prepušten isključivo njezinoj volji. Te su glasine uzbudile hrvatsku javnost, pogotovu dalmatinsku; pokrenulo se pokrajinsko željezničko vijeće. Biankini i Smodlaka zatražili su u Beču objašnjenje, a odmah zatim akciji su se pridružili i drugi dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću. Odlučna intervencija predstavnika pokrajine dovela je do njihova sastanka s predsjednikom vlade P. Gautschem, koji ih je nastojao uvjeriti da Dalmacija novom austrougarskom pogodbom neće biti oštećena te im je nagovijestio da će Ugarska umjesto na pruzi Košice—Oderberg drugdje dobiti razne željezničke koncesije zbog kojih će izgubiti interes za svoj raniji zahtjev. To dalmatinske zastupnike nikako nije moglo zadovoljiti, naprotiv, oni su ogorčeni još jednom konstatirali da Beč u osnovnom prometnom pitanju pokrajine prepušta inicijativu vladajućim faktorima Ugarske, dijela Monarhije u čijem se sastavu Dalmacija nije nalazila pa su i zato a i zbog svojih političkih težnji u banskoj Hrvatskoj ti činioци slijedili različite interese od dalmatinskih. Takvo »umirivanje« Dalmacije nije moglo biti uspješno. Uzrujana javnost pokrajine nastavila je akciju. U nju su se uključili splitska trgovačko-obrtnička komora i gradsko općinsko vijeće a zatim i sve druge općine, šaljući vladaru, bečkoj vladi i namjesništvu predstavke sa zahtjevom da se željezničko pitanje napokon riješi onako kako to traže bitne potrebe Dalmacije. *Novi list* je o svemu tome revno izvještavao,¹⁹² ali se dugo sustezao od iskazivanja ikakva vlastitog suda.

Uglavnom zbog vanjskopolitičkih razloga a dijelom i pod dojmom pojačanog pritiska svoje nezadovoljne najjužnije provincije, austrijska vlada je ubrzala pogađanje s ugarskom i prvih dana studenog 1911. njihova je zajednička sjednica donijela zaključke o cijelom bloku prometnih pitanja u kojem su se našle i dalmatinske pruge. Tek tada *Novi list* je napustio sferu neutralne informacije poprativši vijesti o novom sporazumu poduljim komentarom. U njemu se prvo ističe da su Dalmatinci za razliku od Ličana pristalice trase Split—Bosanski Novi, a ne pruge Knin—Gospić—Ogulin, jer bi ih prva izravnije spojila s plodnim krajevima sjeverne Hrvatske. No, kako su se tada pronijele vijesti da se namjerava graditi željeznica od Knina preko Gospića do Bosanskog Novog, komentator se ne izjašnjava ni za unsku ni za ličku

¹⁹² NL 10. X/241, 14. X/245, 19. X/249, 21. X/251, 24. X/253, 1911.

prugu, već je tu novu, neočekivanu verziju doveo u vezu s gradom u kojem je *Novi list* izlazio i čijim se interesima, uz ostalo, više bavio. Po njegovu mišljenju, takav željeznički spoj Dalmacije s banskom Hrvatskom morao bi prije ili kasnije dovesti do novih pruga koje bi Rijeku povezale s Gospićem i Bihaćem. Prva od njih trebala bi se saviti na Hrvatsko primorje, tamošnje luke spojiti s Rijekom i preko nje sa sjevernim dijelom Hrvatske.¹⁹³ Tako je Supilovo glasilo ponovo stiglo do već stare ideje o primorskoj željeznici, samo s drugačijim istočnim odvojkom, odnosno priključkom, koju je žustro propagirala u doba velikih nada poslije uspostave hrvatsko-mađarskog saveza. Dogovor o normalizaciji pruge od Banjaluke do Sarajeva zbog brze veze Beča sa središtem Bosne i ponovnu potvrdu stare odluke o željezničkom spoju Sinja s Bugojnom komentator je proglasio pravom saobraćajnom revolucijom. Međutim, te ga novosti nisu ni najmanje obradovala. Cijeli sklop željezničkog pitanja na jugoistoku Monarhije rješava se, po njegovu sudu, u korist Austrije i moćnog »Drang nach Osten« kojem ona kao i ranije vjerno služi. Protumačivši iznenadnu žurbu vladajućih krugova Habsburške monarhije da se dovrši dugogodišnje pogađanje Austrije i Ugarske oko dalmatinskih i bosanskih željeznica povezanošću balkanskog i tripolitanskog pitanja — u Libiji su već započele talijanske operacije protiv turskih snaga — komentator *Novog lista* uputio je čitaoce zaključku da se Monarhija svojim odlukama o tom prometnom kompleksu sprema da iskoristi novi oružani sukob na Sredozemlju za daljnji prodor prema jugoistoku. Svoj temeljni sud o pravom značenju spomenutih pruga još je podvukao riječima da će ih vodeći faktori Austro-Ugarske sagraditi zbog sebe, a ne za »nas«. Supilov list zapravo poručuje Dalmaciji da se ne zavarava iluzijom kao da će napokon dobiti prikladne željezničke veze s unutrašnjošću zato što je burnim protestima i oživjelom, energičnijom akcijom prinudila Beč da uvaži njezine interese. Tako kasno rješenje njezinog glavnog prometnog pitanja, koje ju je desetljećima mučilo, ostvareno u posebnoj međunarodnoj konstelaciji kad se voljom velesila mogao preko noći započeti rasplitati veliki čvor Istočnog pitanja, za nj je dokaz da se upravljači Dvojne monarhije nisu požurili zbog Dalmacije, da ih se kao i ranije malo tiču njezine nasušne potrebe. U tome je gledištu bilo mnogo istine, ali je jedan aspekt nepravedno zapostavljen: daljnjem prodiranju Austro-Ugarske na Balkan odgovaralo je barem djelomično smirenje Dalmacije. Njezin revolt i pritisak ipak nisu bili posve sporedni činioci pri austrijsko-ugarskim dogovorima o novim željeznicama. Komentator lista, koji je nepoštedno upozorio Dalmaciju na pravu svrhu tih prometnica, nije se htio ni tješiti nadom da će njihova eksploatacija ipak sama po sebi donijeti barem neke koristi krajevima koje su trebale spojiti. Naime, on predviđa da će domaći pri zapošljavanju na novim željeznicama biti zapostavljeni kao što će tuđinci prigrabiti prijhode od njihova iskorištavanja, ako se ne provede odlučna akcija koja bi te nove nepravde spriječila. No još važnijim pitanjem komentator smatra prevoznine i refakcije (posebne popuste). Ukoliko se ne spriječi proširenje uobičajene mađarske tarifalne politike i na ove komunikacije, roba iz Potisja i Erdelja bit će u Splitu jeftinija od proizvoda iz sjeverne Hrvatske. Ono što je ranije, 1907, *Novi list* mimoišao, sada nije prešutio jer ga nikakvi obziri

¹⁹³ Željezničko pitanje riješeno?, *NL* 2. XI/261, 1911.

nisu upućivali da izbjegne razmatranje opasnosti da dalmatinske željeznice posluže mađarskim interesima a oštete hrvatsku privredu. To se moglo onemogućiti, prema Supilovu mišljenju koje je on i u drugim prilikama tada zastupao, samo ukidanjem Nagodbe po kojoj se o velikim ekonomskim pitanjima Hrvatske odlučivalo u Budimpešti. Ako se ne postigne taj cilj, Hrvatska će, završava komentator, imati vrlo malu korist od odobrenih željeznica.¹⁹⁴

Poslije novog austrijsko-ugarskog dogovora o komunikacijama na jugoistoku Monarhije *Novi list* objavljuje razne vijesti o dalmatinskim željeznicama, odnosno o akcijama koje su sa ciljem da se one što prije izgrade poduzimali pokrajinski faktori, pa uz ostalo piše i o njihovu nastojanju da s političkim i privrednim krugovima Bosne i Hercegovine utvrde zajedničke interese u željezničkom pitanju i usklade svoje djelovanje.¹⁹⁵ Međutim, glavnom brigom Supila ostali su nacionalno-ekonomski aspekti novih pruga. Stoga se te vijesti ne komentiraju, ali se sredinom 1912. ponovo razmatraju moguće negativne posljedice uspostave novih željezničkih veza Dalmacije s unutrašnjošću. Lička je pruga, naglašava se u jednom uvodniku, napokon usvojena iz strateških razloga, drugim riječima, zbog vanjskopolitičkih interesa Dvojne monarhije. Pitanje tarifa, iako važno, nije sada najvažnije, upozorava list korigirajući spomenuto ranije gledište; veću pažnju valja pokloniti kobnoj mogućnosti da se nove komunikacije iskoriste za stvaranje zona mađarizacije i kao široki kanal za pritjecanje mađarskog kapitala u Split i Šibenik, uz koji će se uskoro pojaviti njegov njemački sudrug. Ako Dalmacija ne razvije potrebnu otpornu snagu, ukoliko hrvatski privrednici ne zauzmu pozicije duž novih željeznica i u njihovu susjedstvu, od gostionica do tvornica, ova će pokrajina postati »plienom stranih, nacionalno neprijateljskih spekulnata.«¹⁹⁶ Supilov list sada ne ističe jednu opasnost koju smatra ozbiljnom ali ipak ne utvrđuje njezin dublji smisao, već objekt svoje zabrinutosti i ocjenjuje, i to kao sudbonosan za onaj dio hrvatskog teritorija gdje dotad zbog pomanjkanja dobrih veza s Ugarskom mađarizatorskih uporišta nije bilo. U skladu s ranijom tvrdnjom lista o prvenstvenim interesima za dalmatinske i bosanske željeznice kojih je volja preteгла pri novom austrijsko-ugarskom dogovoru o tom prometnom kompleksu, predviđa se i dodatna njemačka penetracija. Uvodničar nije odabrao formulaciju odgovarajuću stvarnim prilikama. Ova je penetracija već godinama u Dalmaciji postojala te se zapravo radilo o mogućnosti njezina pojačanja na osnovu novih saobraćajnih kanala.¹⁹⁷ U članku se ne razrađuje samo njihov potencijalni negativni aspekt, nego se razvija i misao o neophodnoj obrambenoj akciji o kojoj je, po sudu pisca, ovisilo da li će te komunikacije »ojačati Dalmaciju nacionalno i gospodarski ili će ona podleći tuđem poduzetnom duhu.« Uvodničar se, naime, nije zaustavio na spomenutom imperativnom savjetu o osvajanju privrednih pozicija, već naglašava da se domaći kapital mora organizirano suprotstaviti stranoj penetraciji,

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ *NL* 10. XI/268. i 5. XII/289, 1911.

¹⁹⁶ Lička željeznica i njezine eventualnosti, uvodnik, *NL* 25. VI/150, 1912.

¹⁹⁷ O njemačkom kapitalu iz Austrije i Reicha u dalmatinskoj privredi v. D. Foretić, *Ekonomске i društvene prilike*, n. dj., 22–23; I. Karaman, *Uloga Šibenika u dalmatinskoj privredi potkraj 19. i na početku 20. st.*, *Mogućnosti* 12, Split 1966, 1138; Lovrenčić, *Geneza*, n. dj., 115.

a, ako to bude nužno, treba privući u protuakciju slavensko poduzetništvo, i to »poglavito česki kapital«. S tim bi se, traže Supilove novine, morala baviti cijela dalmatinska štampa, trgovci i inteligencija.¹⁹⁸ Tako velika promjena na hrvatskom tlu kao što je saobraćajno povezivanje Dalmacije sa svojom nacionalnom maticom, koja se doduše nalazi u čvrstom »zagrljaju« Ugarske i njezine denacionalizatorske politike, promjena koju je *Novi list* dugo zagovarao polazeći od prvog momenta i elementarnih potreba privrednog oporavka te pokrajine, pobudila je Supila na gorljivi apel njezinoj javnosti da u središtu svog interesa i akcije zadrži nove komunikacije, ali s drugačijim ciljem nego dotad. Nakon što je njihova izgradnja poslije desetljeća zahtjeva, protesta, molbi i prijetnji napokon osigurana, Dalmacija se, po njegovu mnijenju, morala sistematski, sveobuhvatno pripremiti kako da ih sama iskoristi i time spriječi da je tuđinci ponovo ne izigraju i konačno preplave. Apel je odgovarao općem pristupu urednika i izdavača riječkog lista ključnim ekonomskim problemima Hrvatske: njime se, kao i u drugim prilikama, pozivalo na složno, organizirano nastupanje domaće buržoazije uz potporu slavenskog kapitala. Supilo nije dirnuo u osjetljivo pitanje, koje je u vezi s Rijekom više puta potezao — koliko je težište Hrvatske voljno, sposobno i spremno da podupre hrvatski kapital na Jadranu. Ovaj propust djelomice opravdava tadašnje političko stanje u banskoj Hrvatskoj. Njome kao kraljev komesar upravlja S. Cuvaj, pa su uvjeti za bilo kakvu značajniju akciju domaćeg kapitala, i internu i eksternu, bili nepovoljni. Uz veće zanimanje i angažman njegovih vlasnika u privredi Dalmacije, to ipak ne bi bila preteška zapreka. Kako je, međutim, interes hrvatskih poduzetnika sa sjevera za poslovne mogućnosti u toj pokrajini bio skroman a stvarni udio u njezinom ekonomskom životu još slabiji, dijelom i zbog nepogodnih, zaobilaznih saobraćajnih veza, krajnje loši politički uvjeti u većem dijelu zemlje unaprijed su obezvređivali svaki nagovor da se privredno znatno više nego dotad povežu dva glavna dijela hrvatskog teritorija. Kao i mnogi drugi opravdani apeli *Novog lista* ni ovaj nije ostavio vidljiva traga; u Dalmaciji nije započelo neko veće gibanje sa ciljem da se širokom akcijom spremno dočekaju opasnosti i ponude novih komunikacija. To se, vjerojatno, smije pripisati i sporom toku radova na ličkoj pruzi a i novom otezanju s početkom izgradnje drugih željezničkih linija. Prije nego što je bilo koja željeznica iz banske Hrvatske i zapadne Bosne doprla do dalmatinske granice, buknuo je prvi balkanski rat i javnost pokrajine se ponovo toliko uzбудila politikom da se naglo smanjio interes za sva druga, pa i važna ekonomska pitanja.

Kad je u proljeće 1907. izgledalo da će se voljom Ugarske željezničko pitanje Dalmacije napokon riješiti, neki utjecajni bečki krugovi počeli su forsirati tzv. transinsularnu željeznicu koja je, prelazeći preko sjeverno-jadranskih otoka, trebala spojiti Istru s najjužnijom austrijskom pokrajinom.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Kao u bilj. 196.

¹⁹⁹ Jelinović smatra da su austrijski krugovi projektom o transinsularnoj željeznici zapravo vršili pritisak na Ugarsku da se napokon pomiri s prometnim povezivanjem banske Hrvatske i Dalmacije (v. Borba za jadranske pruge, n. dj., 107). Međutim, predkoncesija za tu željeznicu izdana je baš u vrijeme kad je uz živu akciju Supila koaliciona vlada u Budimpešti pokazivala sklonost da prihvati hrvat-

Dalmatinska javnost je istupila protiv tog projekta, što je *Novi list* odmah registrirao. U razgovoru s H. Graffom, koji je dobio predkoncesiju za željeznicu preko otoka, J. Biankini je odbacio projekt kao fantastičnu konstrukciju onih kojima su nepoznati geografski uvjeti na sjevernom Jadranu. No i kad bi se sagradila, ona bi, po njegovu mišljenju, nanijela veliku štetu dalmatinskom brodarstvu jer bi mu konkurirala u poslovima s Trstom; samim forsiranjem te prometnice odvlači se pažnja od glavnog problema pokrajine — njezina prikladnog povezivanja s bližim i daljim zaleđem.²⁰⁰ Biankini se sustegao od suda o pravim namjerama zastupnika transinsularne željeznice, što je učinio i *Novi list* objavivši njegovo gledište bez ikakve primjedbe.

Ako Supilo i nije odmah sam napao taj projekt, njegov stav nije teško utvrditi. U već spomenutom članku kojim je optužena Austrija za golemu materijalnu štetu nanесenu Dalmaciji vinskom klauzulom naziva se transinsularna željeznica fantomom,²⁰¹ a u istom broju se još izvještava o predavanju poznatog mađarskog publicista R. Havassa u Budimpešti. Govoreći o željezničkom problemu Dalmacije, on je napomenuo da se i vojni krugovi Monarhije protive komunikaciji preko otoka zbog njezine nesigurnosti u slučaju rata.²⁰² Međutim, oni faktori u Beču koji su je forsirali, nisu se dali smesti te su 1908. odobrene predradnje. *Novi list* je o tom javio u kraćoj bilješci s karakterističnim naslovom: Fantastička željeznica; u skladu s njime vijest je popraćena sudom da će ogromna sredstva biti upotrijebljena uludo.²⁰³ No, kako se Ugarska nije žurila s ostvarenjem sporazuma o dalmatinskim željeznicama iz 1907, interes Austrije za što direktniju prometnu vezu Dalmacije s Bečom, i to pod njezinom potpunom kontrolom, slabi i projekt je uskoro napušten. U proljeće 1910. pojava nove verzije plana o željeznici preko sjevernojadranskih otoka navela je list da se još jednim uvodnikom obori na austrijsku nebrigu prema Dalmaciji, naročito u pogledu njezinih prometnih potreba. Dok je ranije Biankini upozoravao da bi takva željeznica pogodila dalmatinske brodare koji posluju s Trstom, sada se u članku predviđa velika opasnost za njihove veze s Rijekom: ova bi im neobična komunikacija mogla oteti ne samo dio robnog prometa između glavne luke Hrvatskog primorja i Dalmacije već i dio turističkog prometa čija je korist sve očitija. Kao i inače sklone šutnji o konkretnim interesima Ungaro-Croate i drugih društava obalne plovidbe utemeljenih na sjevernom Jadranu pretežno ili isključivo hrvatskim kapitalom, Supilove novine nisu ni spomenule da bi ovima pruga preko otoka

ske zahtjeve zbog vlastitih planova i interesa. Spor koji je nastao između Austrije i Ugarske u vezi s pitanjem kompenzacija bečka je vlada mogla lako ukloniti popuštanjem zahtjevu da se manjim promjenama na pruži Košice—Oderberg olakša ugarski promet s Njemačkom. Da je dalmatinsko željezničko pitanje ocijenila vrlo važnim iz bilo kojeg razloga, požurila bi se s ustupkom, tim prije što njegova vrijednost nije bila naročito visoka. Stoga se Jelinovičeva tvrdnja može prihvatiti samo za kasnije razdoblje u kojem je projekt o otočnoj željeznici zaista poslužio kao sredstvo pritiska na Ugarsku jer je u promijenjenoj situaciji na Balkanu poslije Aneksione krize stvarni interes odlučujućih krugova Austrije za željeznički spoj Dalmacije sa zaleđem znatno porastao.

²⁰⁰ NL 3. IV/ 81, 1907.

²⁰¹ Kao u bilj. 161.

²⁰² NL 13. IV/90, 1907.

²⁰³ NL 16. IV/92, 1908.

štetila barem koliko dalmatinskom parobrodarstvu. Pisanje bečke štampe, napose *Neue freie Presse* o velikim prednostima te prometnice uvodničar odlučno pobija dokazujući da bi transport njome bio i dulji i skuplji nego brodom, i još, uz to, za vrijeme bura često ugrožen, pa poziva Dalmaciju da se energično odupre projektu čija bi realizacija bila za nju štetna i u privrednom i u nacionalnom pogledu. Ako joj Beč zaista želi pomoći, poručuje se austrijskim upravljačima, neka isposluje izgradnju željeznica kakve njezine stvarne potrebe i interesi traže.²⁰⁴ U članku nema ni traga aluziji da se baukom insularne željeznice zapravo vrši pritisak na Ugarsku; Supilov list je primio projekt kao još jedan štetan korak Austrije, isključivo nepovoljan za Dalmaciju. Možda samo iz nevjerice u ostvarenje zamisli nije joj posvetio veću pažnju. Sljedeće godine samo je kraćom bilješkom javio da je austrijsko ministarstvo željeznica dodijelilo predkoncesiju za novu verziju ove komunikacije.²⁰⁵ U stvari, projekt nije nikad izašao iz okvira grube skice; uskoro poslije početka izgradnje ličke željeznice na nj su svi zaboravili.

Drugi važni prometni problem Dalmacije — parobrodarski, dobio je u *Novom listu* nešto manje prostora nego željezničko pitanje. Još sredinom 1906. Supilovo glasilo bilo je očito zadovoljno tokom pregovora o fuziji dalmatinskih brodarskih društava. Izvješćujući o njima, ono spominje zahtjev zastupnika Dalmacije u Carevinskom vijeću da sjedište nove kompanije bude u pokrajini a uredovni jezik hrvatski te da se njegov akcionarski kapital sabere uz pomoć velikih slavenskih banaka. Iz navoda da su se zastupnici sastali ne samo s dalmatinskim brodarima već i s direktorom Jadranske banke, slijedi da su uz hrvatski računali na slovenski i češki kapital čije je djelo ta novčarska ustanova i bila. Opći dojam izvjestioca, koji redakcija nikakvom primjedbom nije dovela u pitanje, bio je izrazito povoljan. Informaciju je završio riječima da se očekuje skorí pozitivni rezultat pregovora.²⁰⁶ No, kad se u proljeće 1907. pronijela vijest da predstoji konačni sporazum o plovidbi na Jadranu između parobrodarskih društava Trsta, Rijeke i Dalmacije, *Novi list* je jednim uvodnikom upozorio na opasnost i zatražio brzu protuakciju. Naime, iz krugova bečke vlade potekla je inicijativa da se Medulin uredi kao trgovačka luka koja bi privukla promet između Dalmacije i Kvarnera. To je uzbudilo riječku trgovačko-obrtnu komoru pa je povjerila jednom odboru da ispita što smjera austrijska vlada na krajnjem jugu Istre i zatim se, primivši odborov izvještaj koji je potvrdio njezine bojazni, obratila ugarskoj vladi tražeći da pripremi i poduzme odlučne protumjere. Iako je Supilo tada kao stvarni vođa Hrvatsko-srpske koalicije uporni zagovornik i provodnik politike saveza s Mađarima, njegov list ipak u vezi s tom akcijom riječke komore ističe da je ugarska vlada »dosta konzervativna i ako hoćemo dosta neupućena i nespretna u riešavanju pomorskih pitanja«. Tom nepovoljnom, mada ipak obzirom sudu, dodana je napomena da je list često pisao o pomorskim problemima ali uzalud: »... naše opaske kao i rekriminacije riečkih trgovačkih krugova, ostadoše uvijek bezuspješne.« Dok ugarska vlada samo obećava da će

²⁰⁴ Još jedna osnova željezničke sveze sa Dalmacijom, uvodnik, *NL* 23. IV 97, 1910.

²⁰⁵ *NL* 6. VI/133, 1911.

²⁰⁶ *NL* 21. VI/169, 1906.

ukloniti slabosti riečkog prometnog čvora i njegove šire okolice, dotle austrijski krugovi poduzimaju konkretne korake. Jedna visoka delegacija na čelu s ministrom trgovine već je stigla u Pulu sa ciljem da ispita mogućnosti uspostave brzih linija između južne Istre i Dalmacije kako bi se neutraliziralo nove komunikacije koje su trebale povezati Bosanski Novi s Kninom te Banjaluku s Jajcem. Medulin će se po austrijskim planovima, predviđa uvodničar, pretvoriti u važno uporište intenziviranog prometa duž Jadrana na štetu Rijeke, i posebice Ungaro-Croate koja dosada drži oko 70—80% robnog i putničkog saobraćaja između te luke i Dalmacije. Nastojanju da se posljednja što jače poveže sa središtem Monarhije poslužit će i novo veliko poduzeće koje će nastati fuzijom dalmatinskih parobrodarskih društava; ono će dobiti obilne subvencije za brze pruge prema sjeveru još prije nego što se pokraj Pule otvori nova trgovačka luka. List poziva riječko brodarstvo da na te austrijske poteze odgovori uspostavom brzih linija i niskom vozarinom, ali zagovara i odlučnu akciju ugarske vlade.²⁰⁷ Ne objašnjava se što bi bilo dužno učiniti dalmatinsko brodarstvo da ne postane tuđinsko oruđe, instrument politike usmjerene i protiv interesa riječke privrede i nacionalno-političke težnje Hrvata. Poslije duge borbe koja se u Dalmaciji vodila oko fuzije parobrodarskih društava i općeg rješavanja problema plovidbe na Jadranu pretegnula je volja vladajućih krugova Austrije, čemu je većina tih društava znatno pripomogla. Zbog toga je Supilo, vjerojatno, zaključio da su bilo kakvi apeli koji bi ih pozivali da uvažavaju šire hrvatske interese bespredmetni. Uskoro je njegov list samo kratkom bilješkom javio da se bliži kraj dugim pregovorima između austrijske vlade i parobrodarskih društava te da se prva ipak opredijelila za Pulu kao završnu, odnosno ishodišnu točku brzih pruga između Istre i Dalmacije, a ne za Medulin ili Volosko.²⁰⁸

Najavljeni definitivni sporazum je doista ubrzo poslije ove vijesti sklopljen. Fuzija dalmatinskog parobrodarstva je provedena spajanjem četiriju kompanija u jednu s nazivom »Dalmatia«. Prvih dana 1908. neki dalmatinski zastupnik, možda Tresić-Pavičić, podvrgao je u *Novom listu* oštroj kritici i to novo društvo i njegove tvorce. Predstavnici Dalmacije u Carevinskom vijeću angažirali su se u radu na fuziji tražeći da se nova parobrodarska kompanija utemelji kao dioničko društvo pristupačno svakome tko zaželi kupiti njezine akcije, u prvom redu domaćim malim trgovcima koji će s njime najviše poslovati, tj. da, kako misli anonimni zastupnik, postane »narodno poduzeće«, da joj sjedište bude u Splitu a službeni jezik hrvatski. Međutim, parobrodari te zahtjeve nisu uvažili, pokazavši prema zastupnicima »bezobzirnost i neharmonost«, iako su se ovi zalagali za njihove interese kod vlade. Budući da dubrovačko i bokeljsko društvo nisu obuhvaćeni fuzijom kao ni nova splitska kompanija, što zastupnik smatra velikom greškom ali ne imenuje krivce, združila su se svega četiri parobrodarska društva, od kojih su »Zaratina« i »P. Negri« izrazito talijanaška, jedno vode pohrvaćeni Talijani — braća Rismoondo, dok se posljednje — Topičevo, posve hrvatsko, želi pod svaku cijenu izvući iz financijskih nepravilnosti. Uz takav sastav u »Dalmatii« je stekao glavnu riječ

²⁰⁷ Utakmica na jadranskom moru, uvodnik, NL 14. V/115, 1907.

²⁰⁸ NL 24. V/123, 1907.

jedan zagriženi talijanaš. Kritičar ne daje nacionalnu kvalifikaciju društva, ali čitaocima ovim navodima upućuje zaključku da je nova kompanija a s njom i glavina dalmatinskog parobrodarstva dobila nenarodno, nehrvatsko pa i protuhrvatsko obilježje. Osnivačima poduzeća, tvrdi pisac članka u skladu s ovom sugestijom, nije bilo stalo do nastojanja političkih predstavnika pokrajine da se austro-njemački Lloyd istisne iz srednjeg Jadrana, pa su čak odbili vladine prijedloge da preuzmu neke brze pruge i uz vrlo povoljne cijene kupe nove parobrode kojima bi ih održavali. Na kraju, predstavnici četiriju društava sklopili su definitivni dogovor suprotan zahtjevima dalmatinskih zastupnika i iza njihovih leđa; nije pomogao ni brzi dolazak zastupnika zajedno s gradonačelnikom Splita i predstavnikom splitske »Dalmatinske plovidbe« u Beč. Prije nego što su oni stigli, mada se znalo da žurno dolaze, ugovor je potpisan. Po njemu sjedišta su društva imala biti u Zadru i Trstu, a ne u Splitu, hrvatski nije utvrđen kao službeni jezik, neke su pruge prepuštene Lloydu a splitska kompanija nije uključena u fuziju. Revoltirani zastupnik optužuje za takav ishod višegodišnje borbe za sređenje dalmatinskog brodarstva i ministra Forsta, koji je, iako Slaven, popustio nečijem neslavenskom utjecaju suglasivši se sa solucijom koja očito ne odgovara narodnim interesima Dalmacije. U nastavku članka napominje se da novo poduzeće ima zaštitnike u političkim vrhovima Beča i u samoj vladi čiji je predsjednik Beck sklon Talijanima dok prema Hrvatima ne krije antipatije. Uz te okolnosti, intrige u austrijskom ministarstvu trgovine i neslogu dalmatinskih zastupnika ništa se više, smatra zastupnik, ne može popraviti. Pisac članka se, dakle, opredijelio za pesimističko gledište i zbog svojih sudrugova u Carevinskom vijeću. Ne obrazloživši u čemu je njihovo neslaganje, on izvještava da neki od njih ne žele više sudjelovati u akciji, dok su ostali izabrali četvoricu da je nastave: Biankinija, Tresić-Pavičića, A. Vukovića i F. Ivaniševića. Iz konteksta članka proizlazi da i ovi jedva što mogu postići te da njihov protest opravdava samo dužnost da izraze svoje nezadovoljstvo. »Dalmatia« pak, kaže se dalje u članku, nastavlja bezobzirnim ponašanjem svojih osnivača, kojima su narodni interesi strani, tražeći potpuni monopol u dalmatinskoj plovidbi. Topić i Rismondo, koji još ne uviđaju svoju krivicu, mogli bi bitno promijeniti situaciju napuštanjem »Dalmatie« i prilaskom splitskoj »Dalmatinskoj plovidbi«, što bi pozdravili i poduprli svi zastupnici pokrajine. Uz tu poruku odmah slijedi i prijetnja: ako tako ne postupe neka se ne čude bojkotu koji će njihovo novo društvo doživjeti duž dalmatinskih obala. Poslije deset godina, kad istekne koncesija koja je sporazumom društvu odobrena, ono će se susresti s takmacem — zastupnik je vjerojatno računao s održanjem i rastom »Dalmatinske plovidbe«, uz kojeg će biti sva javnost pokrajine, i privredna i politička. Na kraju članka se ipak dopušta da spomenuti brodarski poduzetnici možda ne mogu raskinuti svoje veze s »Dalmatiom«, ali se traži od njih da barem u društvu neposlujnu provedbu glavnih zahtjeva dalmatinskih zastupnika.²⁰⁹ Kolikogod nezadovoljna i razočarana, dobro upućena osoba koja je izabrala Supilove novine da u njima osudi faktore odgovorne za rješenje parobrodarskog pitanja u Dalmaciji suprotno težnjama njezinih tadašnjih političkih pred-

²⁰⁹ Parobrodarsko pitanje u Dalmaciji, *NL* 4. I/4, 1908.

stavnika, ipak se nije mogla odreći svake nade u drugačiju soluciju. Međutim, stvarnih izgleda za nju nije bilo. Poduzetnici kojima je *Novi list* prijetio nisu istupili iz »Dalmatie« a niti su u društvu ishodili ono što je ogorčeni zastupnik tražio. Koristi koje su pri njegovom osnutku postigli i one koje su im sporazumom s austrijskim ministarstvom trgovine za niz godina osigurane bile su za njih važnije od bilo čijih političkih ciljeva. Definitivnim ugovorom o plovidbi na većem dijelu istočnog Jadrana dalmatinskim društvima, »Dalmatii« u prvom redu, pripale su uglavnom teretne i pobočne pruge a Lloyd u brzom uzdužnoj liniji.²¹⁰

Osuda dalmatinskih parobrodara zbog odnosa prema akciji kojom se domaća plovidba imala srediti, ojačati i dobiti hrvatsko obilježje nije se u *Novom listu* ograničila na oveći članak anonimnog zastupnika. Poslije nešto više od godine dana, u ljeto 1909, Supilo je namjesto uvodnika objavio osvrt Tresić-Pavičića na parobrodarsko pitanje u Dalmaciji. Ovaj ustrajni zagovornik hrvatskih interesa u pomorskoj politici Monarhije najprije napominje da je iz fuzije dalmatinskih društava trebala niknuti nasljednica domaće mornarice na jedra, koju je Austrija podupiranjem tršćanskog Lloyda uništila. Tresić-Pavičić priznaje da se protivio pokušaju J. Hribara da ujedini dalmatinsko parobrodarstvo, što obrazlaže svojim strahom od uspostave monopola novog društva, koji bi popratilo podizanje prevoznina. No, budući da je ovaj poznati slovenski političar i društveni radnik bio stvarno odan narodnim interesima, nastavlja pisac članka, austrijska vlada se suprotstavila njegovoj akciji i uspjela je omesti. Dalmatinski zastupnici borili su se za što veću subvenciju novom društvu kao i za to da mu pripadne što više linija. Tresić-Pavičić ne spominje njihove druge zahtjeve, navedene u članku koji je ranije prikazan, ali ponavlja da su parobrodari sklopili krišom sporazum s vladom, izigravši zastupnike. Ovi su zatim zahtijevali od novog austrijskog ministra trgovine da prisili »Dalmatiu« na prijem splitskih brodarskih poduzetnika nadajući se da će time u društvu prevagnuti narodni elementi. Njihovo su priključenje i postigli, ali željene posljedice te promjene sastava akcionara nisu dočekali jer se dioničari iz Splita nisu izborili za odgovarajući upliv u upravi »Dalmatie«. Umjesto toga, talijanaši su u društvo uvukli Lloyd i njegovim glasovima osigurali svoju prevlast. Domaći akcionari iz Splita, Šibenika, Visa i Makarske, negoduje dalje Tresić-Pavičić, čak su se složili s izborom jednog »hrvatoždera« za direktora društva pokazavši time i slabo rodoljublje i nesposobnost da brane narodne interese. S tako oblikovanom »Dalmatiom« valja obračunati, pripremiti osnutak novog velikog društva i čim istekne sporazum o subvenciji oteti joj državnu pripomoć. Tresić-Pavičić dakle najavljuje »parobrodarski rat« u Dalmaciji kako bi se ipak postigli prvobitni ciljevi zastupnika pokrajine.²¹¹ Nedostaju indicije o tome da li se njegov stav ublažio poslije uspješne akcije hrvatskih i slovenskih zastupnika u Beču koji su isposlovali da se ne potvrdi izbor spomenute ličnosti za upravitelja društva »Dalmatia«, već je ta funkcija povjerena M. Šariću iz Makarske, što je Supilovo glasilo pozdravilo.²¹² U svakom slučaju, njegov izdavač nije zato postao zadovoljniji

²¹⁰ NL 20. III/69, 1908.

²¹¹ »Dalmatia«, uvodnik, NL 15. VII/166, 1909.

²¹² NL 23. X/252, 1909.

s većinom dalmatinskih parobrodara, jer promjenu nisu ishodili u prvom redu oni, već ispravljajući njihovu pogrešku zastupnici, među kojima je bio i Tresić-Pavičić. Ni njega ni Supila nije, vjerojatno, iznenadila daljnja sudbina »Dalmatie«. Već u godini kad je osnovano društvo je zapalo u financijske teškoće zabilježivši znatan gubitak. Kako je poslovanje i 1910. bilo deficitarno, država je preuzela da provede njegovu sanaciju. Povećana mu je subvencija, ali je moralo pristati ne samo na smanjenje dioničkog kapitala i administrativne promjene nego i na povećanje vladine ingerencije u pogledu sastava uprave a i u poslovanju.²¹³ Takva »Dalmatia« bila je Supilu i znatnom dijelu dalmatinske javnosti gotovo isto toliko odbojna kao i u trenutku kad se pojavila. Predodžba o tom društvu kao plodu zlonamjerne austrijske politike, talijanaškog spletkarenja i sebičnog oportunitizma hrvatskih pomorskih poduzetnika nije posve odgovarala stvarnosti. U njezinu osnivanju sudjelovala je i Jadranska banka iz Trsta, novčarska ustanova koju je *Novi list* hvalio kao koncentraciju slavenskog kapitala. Poslije sanacije društvo se izvuklo iz početnih teškoća te je 1911. moglo podijeliti dividendu od 5%.²¹⁴ Priključenjem splitske »Dalmatinske plovidbe« u njemu je prevagnuo udio hrvatskih poduzetnika a sama fuzija obuhvatila je većinu dalmatinskog brodarstva male i velike kabotaže. Izvan »Dalmatie« ostala je »Dubrovačka parobrodarska plovidba« i »Bokeška plovidba«. Dok je posljednja bila malo poduzeće, prva je posjedovala osam brodova; njezin dionički kapital od 2 mil. kr. iznosio je 1912. dvije trećine glavnice »Dalmatie« nakon što je ova u okviru sanacije smanjena od 4 na 2,8 mil. kr.²¹⁵ Duga plovidba, koncentrirana u Dubrovniku, nije imala što tražiti u »Dalmatii«, poduzeću obalne plovidbe. Vjerojatno bi se ovo društvo poslije sanacije s vremenom osposobilo da privuče i »Dubrovačku obalnu plovidbu«; hrvatska komponenta bi u njemu tada izrazito preteгла, postalo bi znatno jače i time spremnije da se oslobodi utjecaja »Austrijskog Lloyd« pa i da mu se uspješnom konkurencijom suprotstavi. No, svjetski rat je tu mogućnost poništio kao i mnoge druge koje su se u privrednom razvoju Dalmacije i cijele Hrvatske poslije 1900. pojavile.

Pišući o stanju dalmatinske poljoprivrede i ribarstva, *Novi list* se uglavnom drži starih tema jer se prilike u tim ekonomskim granama nisu bitno promijenile. Komentirajući vijest iz *Narodnog lista* da je molba jednog mladog poljoprivrednog stručnjaka iz Drniša odbijena usprkos kvalifikacijama koje je u Beču i Češkoj stekao, Supilovo glasilo konstatira da je obrada tla u Dalmaciji i dalje neracionalna a putujućih učitelja zemljoradnika malo, iako su potrebe za poljoprivrednim obrazovanjem očite. Komentator prijekorno podsjeća namjesnika Nardellija na njegova obećanja o većoj brizi za akutne potrebe Dalmacije.²¹⁶

Položaj glavne poljoprivredne grane — vinogradarstva — nije se poslije 1905. bitno popravio. Zato je Biankini u proračunskoj raspravi u Carevinskom vijeću sredinom 1908. podvrgao kritici austrijsku upravu, podsjetivši na vinsku

²¹³ NL 11. III/60, 1911.

²¹⁴ V. izvještaj uprave Jadranske banke u Hrvatski kompas, Financijski ljetopis za 1913/4, Zagreb 1913, 713.

²¹⁵ Usp. Hrvatski kompas, 716, 728, i NL 11. III/60, 1911.

²¹⁶ NL 10. IV/87, 1907.

klauzulu i na mršave mjere vlasti protiv filoksere koja je uništila velike komplekse dalmatinskih vinograda. Kao i obično obziran u svojim napadima na bečku vladu, on joj je priznao dobru volju, ali je njezine postupke proglasio »od vajkada« zagonetnim. Novi zakon o vinu koji je imao spriječiti patvorenje vina, po njegovoj je tvrdnji, usprkos brojnim nedostacima, u Dalmaciji dobro primljen. Osudivši pisanje bečkog *Weinzeitunga* protiv dalmatinskog vinarstva a u prilog mađarskog, pozvao je vladu da onemogući spekulacije glavnim proizvodom pokrajine koju je predstavljao, uz svoj stari refren da ona daje Monarhiji dobre vojnike i dosta poreza pa ima pravo tražiti nužnu zaštitu.²¹⁷ Iako je u Biankinijevu izlaganju bilo i nedorečenosti i pretjeranih obzira, *Novi list* ga se nije dotakao bilo kakvom uredničkom zamjerkom. Isto tako nije popratio nikakvom primjedbom vijest da je austrijsko ministarstvo poljoprivrede dodijelilo Dalmaciji iznos od 300.000 kr. za obnovu vinograda na temelju beskamatnih zajmova, što je i zemaljski odbor potpomogao manjim prilogom,²¹⁸ mada je ukupna pripomoć bila beznačajna u poredbi s onom sumom gubitaka dalmatinskih vinogradara prouzročenih klauzulom koju je kao vjerodostojnu redakcija lista istakla u naprijed spomenutom članku iz Paga.

Novi austrijski zakon o vinu dobio je u Supilovom dnevniku dosta mjesta. Ne upuštajući se u njegovu ocjenu, *Novi list* je otvorio svoje stupce polemici u kojoj su suprotstavili gledišta N. Marangunić, posjednik iz Milne na Braču, i S. Bulić, kojem su kao priznatom stručnjaku dalmatinske komore povjerile da u tom pitanju zastupa njihova gledišta u Beču. Po mišljenju prvog, rasprave zbog zakona o vinu što ga je imalo donijeti Carevinsko vijeće pošle su pod utjecajem predstavnika Dalmacije pogrešnim putem. Iako je svrha zakona da spriječi proizvodnju i prodaju umjetnih vina, projektom se dopušta upotreba raznih dodataka za podizanje kvaliteta vina, čime bi se zapravo legalizirala proizvodnja patvorina. Bolji kvalitet vina valja postići križanjima loze, a ne primjesama. Ukoliko se zaključí drugačije, dalmatinsko vinarstvo, već teško oštećeno višegodišnjim pogubnim djelovanjem klauzule, sasvim bi propalo.²¹⁹ Napadnuti Bulić pobija kritičara tvrdnjom da zakonska osnova dopušta dodatke vinu samo radi boljih svojstava a nikako radi veće proizvodnje, što se izričito zabranjuje nizom odredbi. On odlučno zagovara primjese kao sredstva za oplemenjivanje bez kojeg dalmatinska vina, na svoju veliku štetu, ne mogu postići više kvalitete kao ni trajnost, čime se odlikuju vina koja im konkuriraju.²²⁰ Marangunić se nije dao smesti, već je ustrajao u svom gledištu tvrdeći da će novi zakon, ako mu stvarnom osnovom ostane predloženi projekt, biti samo nova velika nesreća dalmatinskog vinogradarstva.²²¹ Nekoliko mjeseci kasnije uredništvo *Novog lista* uvrstilo je njegov dopis u kojem više nije bilo spomena o sintetskoj proizvodnji vina, ali su dalmatinski zastupnici u Beču pozvani na oprez zbog tajnovitih priprema za donošenje novog zakona o vinu, kao i zbog lakomislenosti odgovornih i ignoriranja općina.

²¹⁷ Dalmatinsko vinogradarstvo pred carevinskim viećem, *NL* 23. V/122, 1908.

²¹⁸ *NL* 28. XI/282, 1908.

²¹⁹ Otvorimo oči, *NL* 3. I/3, 1906.

²²⁰ *NL* 16. I/16, 1906.

²²¹ O novoj zakonskoj osnovi o vinu, *NL* 24. I/24, 1906.

Marangunić ih upozorava da se radi protiv interesa puka, ali to nije obrazložio.²²² Njegove zloslutne prognoze i apeli, čini se, nisu bili na mjestu. Zakon o vinu spominje *Novi list* samo još jednom, i to u spomenutoj informaciji o govoru Biankinija, koji ga je uz izvjesne ograde odobrio. Da je njime vinogradarstvu Dalmacije nanesena veća šteta, sigurno bi govorio drugačije, kao što bi i Supilov list prije ili kasnije optužio Austriju za još jedan teški grijeh.

Veću uzbunu od zakona o vinu izazvale su 1910. vijesti o povećanju poreza na vino. U jednom dopisu iz Dalmacije uvođenje tog dodatnog tereta ocijenjeno je kao posljednji, smrtni udarac domaćem vinogradarstvu. Postavivši pitanje zastupnicima što kane poduzeti u vezi s time, pisac dopisa odmah i odgovara: potrebno je podići narod u odlučnu protestnu akciju.²²³ Dva dana poslije tog alarma list je upoznao čitaoce sa člankom u šibenskoj *Hrvatskoj riječi*, koja je zauzela isto stanovište.²²⁴ Prvi pokušaj da se protiv povećanja poreza na vino organizira pučka akcija nije uspio: u Vodicama vlasti su zabranile javnu skupštinu o tom pitanju.²²⁵ Međutim, u Solinu je takav skup uskoro zatim održan. Ondje je sazivač M. Jankov podsjetio okupljene da je punih dvanaest godina klauzula oduzimala Dalmaciji po 6 mil. kr. godišnje, i to istodobno s pustošenjem filoksere. I uz nisku cijenu vino se teško prodavalo, što je mnoge otjeralo u emigraciju. Nepovoljni uvjeti privređivanja koji terete ruinirano dalmatinsko vinogradarstvo još će se uvođenjem dodatnog nameta pogoršati. To će osobito pogoditi izvoz vina iz Dalmacije, koja godišnje, po navodu govornika, otprema 120.000 hl u Trst, 60.000 u Beč, 40.000 u Prag i po 20.000 hl u Ljubljani i Brno. Rezolucija usvojena na skupu proglašava neophodnom oštru i široku borbu protiv povišenja poreza na vino; svoje stanovište skupština je telegramima saopćila namjesništvu, zemaljskom odboru, svim dalmatinskim zastupnicima i slavenskom klubu Carevinskog vijeća.²²⁶ Neki veći pokret u pokrajini ni ta skupština nije potakla, ali je uzbuna iz koje je proizašla vjerojatno pridonijela tome da se najavljeno povećanje poreza na vino nije provelo.

Važnom polugom napretka dalmatinske poljoprivrede Supilo je, kao i prije 1906, smatrao zadruge. O tom svjedoči potpora koju je njegov list na razne načine pružao kooperativnoj akciji na jugu Hrvatske. Potkraj 1906. upoznao je čitaoce s radom štedne i kreditne blagajne u Vrgorcu, čija je uprava odlučila osnovati ribarsku i pomorsku zadrugu, otvoriti knjižnicu i čitaonicu te podići pučki dom kao središte za svoju raznoliku djelatnost.²²⁷ U proljeće 1909. hvali se Poljička seljačka blagajna, koja je u toku svog desetgodišnjeg rada pod vodstvom F. Ivaniševića, ustrajnog zagovornika zadrugarstva u Dalmaciji, postala snažno uporište kooperativnog pokreta. Osim kreditnim poslovima bavila se nabavkom boljeg alata i drugih poljoprivrednih potrepština, širenjem znanja o ratarstvu, vinogradarstvu i stočarstvu, organizacijom seljačke trgovine, osobito vinom; podigla je vlastiti rasadnik američke loze, sudjelo-

²²² NL 8. VI/156, 1906.

²²³ NL 10. III/59, 1910.

²²⁴ NL 12. III/61, 1910.

²²⁵ NL 5. IV/81, 1910.

²²⁶ NL 20. IV/94, 1910.

²²⁷ NL 7. XII/337, 1906.

vala u osnivanju broderskog društva »Poljička plovidba« i podupirala zadružne inicijative u svom susjedstvu; najzad, prihvatila se izgradnje zadružnog podruma i društvenog doma.²²⁸ Supilove su novine popularizirale i poglede V. Belamarića o udruživanju ribara. Po njegovu sudu, jedino su zadruga mogle osigurati budućnost ribara, dotada izrabljivanih od raznih gulikoža, kojima se obraćaju bilo zbog lovne opreme bilo zbog prodaje ribe. Dok su se u osvrtima na položaj ribara kao njihovi eksploatatori obično žigosali trgovci, Belamarić napada i tvorničare ribne industrije. On tvrdi da je njihov ukupni prihod u pokrajini dvostruko veći od dohotka svih ribara pa ovima preporuča da nastave udruživanjem iz kojeg je već niklo 25—30 ribarskih zadruga.²²⁹ Iz zadarskog *Narodnog lista* Supilo je prenio pohvalni prikaz akcije za modernizaciju uljarstva, koju su uglavnom provodile uljarske zadruga mehanizirajući tu poljoprivrednu proizvodnju.²³⁰

Vjerojatno bi *Novi list* i više pisao o zadrugarstvu u Dalmaciji — ono je od 1905. postiglo znatan napredak —, da se tamošnje suparništvo dviju kooperativnih mreža brzo završilo pobjedom Zadružnog saveza, odnosno porazom njegova konkurenta — dalmatinskih ogranaka ljubljanske Zadružne sveze. Međutim, njihova se borba oteгла godinama, a 1910. još se razgorjela oko pitanja da li treba osnovati zasebni ribarski savez. Supilo se u tom sporu nije javno opredijelio već je bez komentara uvrstio u svoj list dva dopisa suprotne intonacije. U prvom se javlja da je osnovan Ribarski savez na sastanku u Splitu, kojem su prisustvovali mnogi zastupnici općina i predstavnici vlasti. Toj se obavijesti samo dodaje da su se okupljeni razišli s nadom da će novi savez »utrti suze« bijednim ribarima koje režim odavno muči nepravdom.²³¹ O kakvom se grijehu vlasti zapravo radi, list ne kaže ništa. U drugom, većem dopisu akcija se ocjenjuje negativno u svakom pogledu. Novi savez nije uopće potreban, tvrdi dopisnik iz Dalmacije, njegova je pojava plod prkosne reakcije raznih vječitih nezadovoljnika i dalmatinskih ogranaka Zadružne sveze na glas da je Zadružni savez nakanio utemeljiti posebni odjel za ribarske kooperative. Uz živu potporu slovenskih klerikalaca njihovi istomišljenici oko splitskog lista *Dan* prihvatili su se hitnog osnivanja ribarskih zadruga, tjerajući u njih ribare i neribare, kako bi, stvorivši što više takvih asocijacija, mogli formirati njihov posebni savez. Oni to većinom rade, optužuje ih dopisnik, u prilog mjesnih lihvara i spekulanta koji postaju glavni dioničari zadruga, dok ribari ostaju u jednako lošem položaju u kakvom su i prije bili. Stoga im savjetuje da se iz tih zadruga izvuku i priđu Zadružnom savezu, kooperativnoj organizaciji koju ne vodi inat i vjerski fanatizam kao Zadružnu svezu.²³²

Supilo se, doduše, tom prilikom nije izjasnio, iako su se ovi dopisi međusobno kosili, ali je sigurno da mu je bio bliži sud drugog izvjestioca. Tu pretpostavku ne opravdava samo raniji stav Supila prema spomenutim kooperativnim mrežama u Dalmaciji,²³³ već i opširan prikaz rada Zadružnog saveza,

²²⁸ Poljička seoska blagajna, *NL* 4. V/104, 1909.

²²⁹ O ribarskim zadrugama, *NL* 29. IX/231, 1909.

²³⁰ *NL* 26. III/73, 1912.

²³¹ Ribarski savez u Dalmaciji, Domaće viesti, *NL* 18. I/15, 1910.

²³² Između ribarskih polemika, Ekonomske bilješke, *NL* 12. IV/87, 1910.

²³³ Lovrenčić, Ekonomska problematika, n. dj., 109—110.

objavljen u listu sredinom 1911. Pisac članka, J. Grgašević, obasuo je hvalom I. Antičevića kao izvanrednog društvenog radnika na čijem se maru temelji uspješna djelatnost saveza. Njegovom je zaslugom, koju jedni ne priznaju a drugi ne zamjećuju, zapravo 1907. nastala i zatim dalje brzo rasla glavna kooperativna organizacija u Dalmaciji.²³⁴ Taj zadružni savez, tvrdi Grgašević u nastavku članka, usrećio je pokrajinu mnogostranim preporodom. Zahvaljujući njemu prestalo je pustošenje narodnih krvopija, lihvara kakve je Čipiko opisao u svojim »Paucima«, a Dalmacija je pošla prema blagostanju. Pisac je svakako pretjerao prikazujući izvjesno poboljšanje u položaju dijela seljaštva kojim je širenje zadrugarstva zaista urodilo, kao temeljitu promjenu općepokrajinskog karaktera, početak novog doba. Nastojeći da svoj sud potkrijepi uvjerljivim podacima, on navodi da je potkraj 1910. u savezu pod organizacionim vodstvom Antičevića bilo okupljeno 180 zadruga sa preko 30.000 članova. Iz posljednjeg broja izveo je zaključak da je otprilike polovina pućanstva već uključena u zadruge. Procjena je bila proizvoljna, zasnovana na neodrživoj pretpostavci da su svi članovi zadruga glave porodica s prosjekom od devet-deset članova.²³⁵ No, takva računica odgovarala je pretjeranom sudu o općem preokretu koji je na osnovu poleta zadrugarstva nastupio u pokrajini. Za umjereniju pohvalu bilo je, međutim, dosta razloga. Nju su mogle opravdati ne samo spomenute brojke već i razne druge kojima je Grgašević ocrtao dostignuća Zadružnog saveza. Ukupni depoziti njezinih 109 novčarskih kooperativa premašili su iznos od 8,5 mil. kr., dok je imovina 100 zadruga s neograničenim jamstvom dosegla zamašnu sumu od 150 mil. kr. Među članicama saveza bilo je 10 ribarskih, 13 uljarskih, 4 vinarske i 1 izvozna zadruga.²³⁶ Prodor zadružne misli i organizacije u dalmatinsko selo, a donekle i u gradove, bio je očevidan. Želeći upozoriti na uspjehe Zadružnog saveza i zasluge Antičevića, pisac članka se sustegao od bilo kakve zamjerke. Redakcija *Novog lista* nije tu odviše svijetlu sliku ublažila nijednom kritičkom primjedbom. Iznenadauje da se Supilovo glasilo nije obazrelo na definitivnu pobjedu protuklerikalnog smjera u dalmatinskom zadrugarstvu koji je u jesen 1913. triumfirao provedbom fuzije 88 zadruga, pripadnica Zadružne sveze, sa gotovo dvostruko jačim Zadružnim savezom.²³⁷ Možda se ova nepažnja smije pripisati tome što je Supilo baš tada bio zaokupljen pokušajem da potakne novi pokret za financijsku samostalnost, što je odvrćalo njegov pogled od južnih krajeva Hrvatske, iako je ondje zadrugarstvo brzo napredovalo, i to pravcem koji je za nj bio posve prihvatljiv. No, tim napretkom nije se moglo u većoj mjeri poboljšati materijalno stanje donjih slojeva, jer su privrednom oporavku pokrajine kao i prije smetale ozbiljne zapreke, od prometnih do društvenih.

²³⁴ Ivo Antičević i zadružni savez u Dalmaciji I, NL 14. VI/140, 1911.

²³⁵ Prema popisu iz 1910. u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu bilo je ukupno više od 93.000 vlasnika koji su uzdržavali 213.562 člana svojih porodica (v. Foretić, *Ekonomske i socijalne prilike*, n. dj., 11). Odatle slijedi da su na jedno domaćinstvo u prosjeku otpadala tri člana, a ne devet ili deset, kao što bi se prema Grgaševićevoj procjeni moglo zaključiti.

²³⁶ Ivo Antičević i zadružni savez u Dalmaciji II, NL 16. VI/142, 1911.

²³⁷ *Obzor* 24. VIII/231. i 8. XI/304, 1913: S. Ožanić, *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split 1955, 93.

Među posljednjima važno je mjesto i dalje imao kolonat. Odnos Supila prema tom pitanju nije se u razmatranom periodu promijenio — ostao je neutralan. Doduše, u jesen 1906. njegovo je glasilo izvijestilo s očitom simpatijom o radu Smodlakine stranke koju je pohvalilo da nastoji osvijestiti težake, izbaviti ih iz »duševnog i materijalnog robstva«,²³⁸ ali kolonat koji je predstavljao organizacioni oblik njihove podložnosti nije spomenut. Dvije godine kasnije *Novi list* je samo javio da je u privrednom odboru Carevinskog vijeća na osnovu referata F. Ivaniševića pretresen problem težačkih odnosa u Dalmaciji i izabran pododbor sa ciljem da izradi zakonski nacrt za njegovo rješenje.²³⁹ Nikakvim komentarom nije bila popraćena ni vijest da je u Dalmaciju po nalogu vlade stigao jedan visoki stručnjak, sveučilišni profesor H. Schullern, da na licu mjesta prouči težačko pitanje. On se najprije u zadarskom namjesništvu upoznao s gledištem veleposjednika,²⁴⁰ a zatim posjetio Kaštela gdje je razgovarao s težacima i primio jednu njihovu veću delegaciju iz okoline Trogira. Gledište težaka, piše ukratko list, bilo je posve u skladu s dobrim informacijama koje je prije tih susreta bečkom specijalisti pružio A. Trumbić.²⁴¹ Vjerojatno je obzira prema tom svom starom političkom i ličnom prijatelju Supilo je izbjegao primjedbu da bi za Schullerna, ako je njegov interes iskren a cijela akcija ozbiljna, bilo bolje da ga je o težačkom problemu obavijestio J. Smodlaka, koji se s njime godinama bavio više od bilo kojeg drugog dalmatinskog političara. No, pitanje kolonata nije doživjelo skoro sređenje pa je u jesen 1909. jedna delegacija težaka koju su vodili Smodlaka i I. Tartaglia stigla u Beč da za nj zainteresira predsjednika vlade Bienerta. Nakon što ju je taj utješio izjavom da priznaje važnost problema kolonata i želi da ga se svakako riješi, delegacija se uputila u Zagreb kako bi i u središtu Hrvatske ishodila moralnu potporu.²⁴² Ipak nije ni ta akcija dala rezultata. Već spomenuta interministarska konferencija o Dalmaciji, održana u Beču na početku 1910. čak je započela pretresom kolonata i utvrdila da je njegovo uklanjanje vrlo važno za unapređenje poljoprivrede u pokrajini,²⁴³ ali ni poslije toga težačko se pitanje nije maklo s mrtve točke, osim što su ponegdje, kao u splitskom polju, poduzeti koraci da se kolonima omogući otkup zemlje.²⁴⁴ Politički utjecaj veleposjednika priječio je kao gotovo neprobojna brana konačnu likvidaciju feudalnih ostataka u Dalmaciji.²⁴⁵ Iako su pojačana nastojanja u predratnim godinama da se ta zapreka savlada postigla vrlo malo stvarnih rezultata, što je moralo revoltirati Supila već kao seljačko dijete, *Novi list* ipak nije napustio neutralno stanovište. Vjerojatno su pritom kao i ranije Supilovo držanje odredili obziri prema dalmatinskim političarima koji su većinom zaobilazili kolonatsko pitanje kao i opća suzdržljivost koja je obilježavala njegov stav prema vlasničkim odnosima u hrvatskom društvu.

²³⁸ NL 3. XI/303, 1906.

²³⁹ NL 14. II/39, 1908.

²⁴⁰ NL 15. IV/91, 1908.

²⁴¹ NL 22. IV/96, 1908.

²⁴² NL 27. X/255, i 29. X/257, 1909.

²⁴³ Za gospodarsko unapređenje Dalmacije, Domaće viesti, NL 8. II/33, 1910.

²⁴⁴ NL 1. II/27, 1910.

²⁴⁵ Foretić, Ekonomske i socijalne prilike, 15.

Supilove novine nisu pokazale veće zanimanje ni za mogućnost razvoja turizma u Dalmaciji, iako su o toj grani na sjevernom Jadranu često pisale. Sredinom 1906. objavile su u dva broja oveći prikaz ljepota raznih dalmatinskih mjesta koji je navodno napisala neka engleska turistkinja. Uredništvo je završetku članka priključilo primjedbu da je turizam u Dalmaciji još negaženo polje, puno velikih čari.²⁴⁶ No, kasnije list samo kratko izvještava o inicijativama da se to »polje« uzore, po svoj prilici zato što su njihovi nosioci bili pretežno tuđinci. Tako sredinom 1908. samo obavještava da će se u Grazu održati Jadranska izložba koja će obići još Trst, München, Leipzig, Dresden i Berlin sa svrhom da se što više popularizira turistički posjet Dalmaciji. Idejni pokretač ove akcije bila je književnica N. B. Auffenberg, a u Njemačkoj ju je poduprlo austrougarsko diplomatsko predstavništvo; ni njezin aranžer nije bio domaći čovjek već dr. Gessmann, tajnik zemaljskog muzeja u Grazu.²⁴⁷ Tek u maloj notici list je javio da je posjet tajnika bečke trgovačko-obrtne komore Dalmaciji urodio prijedlogom o izgradnji nekoliko većih hotela na južnom Jadranu, u Kotoru, Tivtu, Hercegovnom, na Lopudu i u Orašcu. Informacija se završila skeptičnom rečenicom da ima izgleda samo za prvi objekt jer se za njegovu izgradnju zalaže kotorska općina.²⁴⁸ Nekoliko mjeseci kasnije Supilovo glasilo tek registrira da je u Zadru osnovano dioničko društvo za podizanje hotela, vila i kupališta.²⁴⁹ Uskoro zatim izvještava da je u Dalmaciju stigao G. Scherfatter kako bi se ondje kao zastupnik poslovnog sindikata za izgradnju hotela u Dalmaciji, osnovanog na poticaj grofa Harracha, predsjednika bečkog društva »Dalmatien«, porazgovorio sa zainteresiranim osobama o podizanju pet većih ugostiteljskih objekata na južnom i srednjem Jadranu čija je vrijednost po projektu sindikata imala iznositi čak 8 mil. kr. Jedina primjedba iz koje se nazirala izvjesna sklonost ovoj akciji glasila je da bi ostvarenjem projekta Dalmacija dorasla potrebama prometa stranih gostiju.²⁵⁰

Supilovu pažnju nije aktivirala ni interesantna rasprava o turizmu na ranije spomenutoj interministarskoj konferenciji o Dalmaciji. Skup je došao do zaključka da je perspektiva ove grane na srednjem i južnom Jadranu velika pa je stoga potrebno stalno poticati privatnu inicijativu u pogledu smještaja gostiju, ali i javnu brigu o kupalištima, lječilištima, mjesnom i međumjesnom saobraćaju kao i o drugim objektima i djelatnostima povezanim s tom poslovnom granom, shvaćajući stimulaciju turizma kao sastavni dio opće akcije za unapređenje dalmatinske privrede. Konferencija je preporučila da ministarstvo javnih radova što skorije izradi program svoje potpore razvoju turizma u najjužnijoj pokrajini Austrije.²⁵¹ *Novi list* je doduše ispričao što je sve konferencija zaključila, ali je čitaocima prepustio da sami procijene hoće li austrijske vlasti zaista pomoći dalmatinskom turizmu. Supilo je ostao podozriv promatrač koga su inicijative potekle iz Beča više zabrinjavale nego radovale, jer su ga podsjećale da je brzi napredak turizma na sjevernom Jadranu pratilo

²⁴⁶ Niz obale dalmatinske, *NL* 1. VIII/210. i 2. VIII/211, 1906.

²⁴⁷ Dalmacija na izložbama, *NL* 7. VI/135, 1908.

²⁴⁸ *NL* 8. XII/290, 1908.

²⁴⁹ *NL* 16. II/40, 1909.

²⁵⁰ Za izgradnju hotela u Dalmaciji, *NL* 2. III/52, 1909.

²⁵¹ Kao u bilj. 243.

jačanje tuđinske penetracije. Dalmaciji je predstojalo, moglo se lako zaključiti, to isto, što bi uz nastavak njezine slabe privredne povezanosti sa tržištem Hrvatske imalo još nepovoljnije nacionalne posljedice. Osim toga, poticanje ove ekonomske grane izazivalo je sumnju da li se zapravo ne radi o opasnom obliku zavodaženja Dalmacije, o pokušaju da se je materijalnim koristima što više privuče njemačkom središtu Monarhije. Prvih dana 1907. *Novi list* je otvoreno uključio bečka obećanja pomoći razvoju turizma u sklop novih mamaca austrijske politike kojom je ona reagirala na »novi kurs«.²⁵² Mišljenje Supila o tome vjerojatno se ni kasnijih godina nije bitno izmijenilo, što ga je također upućivalo na to da je najbolje zadržati rezerviran stav prema vanjskim impulsima koji su trebali ubrzati rast turističke privrede u Dalmaciji. Uostalom, neposrednih ozbiljnijih razloga nije imao ni za napad ni za podupiranje. I u jesen 1913. još uvijek se raspravljalo gdje da se u Dalmaciji sagrade hoteli. Konferenciji o posjećivanju stranaca istočnojadranske obale, koja se tada održala u Trstu, prisustvovao je i A. Frankfurter, direktor Austrijskog Lloyd. On je predložio da u Dalmaciju ode posebna komisija s ciljem da utvrdi najpogodnije lokalitete za podizanje većih ugostiteljskih objekata.²⁵³ Prisustvo i aktivna uloga u radu konferencije najvišeg funkcionera glavne prometne korporacije na istočnom Jadranu, koja se u hrvatskoj javnosti odavno smatrala ne samo suparnikom domaćeg brodarstva, uvelike odgovornim za propast jedrenjačke mornarice, već i snažnim nosiocem germanizacije navodila je na usporedbu s austrijskom Južnom željeznicom kao velikim promotorom napretka turizma na Hrvatskom Primorju, progressa praćenog pojačanim prodiranjem tuđinskog, u prvom redu njemačkog elementa.²⁵⁴ Ako Supilo i nije povukao tu paralelu, svakako mu je već samo sudjelovanje predstavnika uprave Lloyd u akciji za razvijanje hotelijerstva u Dalmaciji bilo zazorno kao što su ga odbijale istosmjerne inicijative koje su potekle iz visokih bečkih krugova. Na oprez je, uz to, upućivala činjenica da je na konferenciji Lloyd zastupala osoba koja je prije vršila dužnost jednog od direktora »Adrije«, najjačeg mađarskog uporišta u brodarstvu Rijeke.²⁵⁵

Mada su u desetak godina do svjetskog rata u Dalmaciji primjetno rasli energetske i industrijske kapacitete, Supilov list taj napredak nije pratio s većim zadovoljstvom, niti su ga razni projekti i pothvati pobudili na šire razmatranje o modernizaciji proizvodne baze dalmatinske privrede. Doduše, u proljeće 1906. pozdravlja namjeru stranih poduzetnika i domaćih kapitalista, dalmatinskih i zagrebačkih, da se osnuje društvo za rudarska istraživanja u Dalmaciji. Predradnje su, piše list, već započele u drniškoj i mučkoj općini, gdje je V. Mihaljević, budući predsjednik tog društva, nedavno kupio rudišta ugljena.²⁵⁶ Potkraj iste godine u jednom se dopisu iz Omiša objavljuje da je sretno riješeno pitanje izgradnje hidrocentrale na slapu Velika Gubavica koju su prvi propagirali A. Dešković i N. Marušić. Njemački koncesionari već su

²⁵² V. str. 177 ovog rada.

²⁵³ *NL* 28. I/24, 1913.

²⁵⁴ V. C a r E m i n, Opatija i njeni gosti, *Riječka revija* 6, Rijeka 1956, 280—281; I. Jeličić, Opatija, isto, 294—295.

²⁵⁵ V. *Annuario marittimo* 1903, 170.

²⁵⁶ *NL* 8. V/126, 1906.

našli financijere, među kojima i Jadransku banku iz Trsta. Koristi od tog pothvata, nada se dopisnik, imat će ne samo omiška općina kojoj će koncesionari plaćati godišnje 30.000 kr. prireza, već i cijela Dalmacija jer će obilje električne struje omogućiti podizanje tvornice umjetnog gnojiva, potrebnog pokrajinskoj poljoprivredi, a zatim i druge proizvodnje.²⁵⁷ No, koncesija za izgradnju velike hidrocentrale na Cetini nije ostala u rukama njemačkih poduzetnika već je dopala velikom talijanskom društvu SUFID (Società anonima per la utilizzazione delle forze idrauliche). To je Supilov list zabilježio u kraćoj bilješci primijetivši da je dotadašnja neiskorištenost vodene snage ove rijeke jasan dokaz ekonomske zapuštenosti Dalmacije, kao što činjenica »da se našao tuđi kapital za tako unosan posao dokazuje s druge strane nevjerojatni nemar, pomanjkanje poduzetničkog duha i znanja domaćih kapitalista.«²⁵⁸ Više nije bilo ni riječi o velikim koristima kojima će nova centrala obdariti Dalmaciju. Bez zamjerke, ali i bez pohvale, list bilježi da je A. Borelli iz Zadra kupio dio slapova na Krki kod Skradina s namjerom da ondje uz pomoć konzorcija s osnovnim kapitalom od 2 mil. kr. podigne hidrocentralu koja bi poslužila za električnu rasvjetu upravnog središta pokrajine kao i za pogon industrijskih poduzeća.²⁵⁹ Iako je u naslovu notice ovaj pothvat označen domaćim, odobravanje je izostalo. Sredinom 1913. *Novi list* prepričava jedan dopis objavljen u *Südslavische Rundschau*, koji je ovom bečkom listu stigao iz Dalmacije. U njemu se kritizira austrijski kapital zbog malog interesa za prirodna bogatstva ove pokrajine. Što ona ne leže posve neiskorištena, zasluga je inozemnih poduzetnika. Naročito zanimanje za dalmatinsku rudu pokazuje Njemačka. Dopisnik se pritom poziva na nedavni izvještaj njemačkog konzula u Splitu, u kojem se upozorava kapitaliste u Reichu na dalmatinske rezerve ugljena i asfalta. Istodobno njemački i drugi stručnjaci ispituju sastav dalmatinskog tla u potrazi za rudnim blagom. Dok u Vrgorcu već eksploatira asfaltno ležište jedno njemačko poduzeće, bogate naslage ugljena u Dubravici kod Skradina iskorištavat će korporacija Société des Charbonnages de Dubravica en Dalmatie, osnovana u Bruxellesu s kapitalom od 1,2 mil. kr. Dionice su plasirane u Francuskoj i Belgiji, osim akcija u vrijednosti od 100.000 kr. rezerviranih za dalmatinske poduzetnike. Kritičar na kraju još jednom zamjera austrijskom kapitalu što se prema Dalmaciji odnosi pasivno prepuštajući je stranoj inicijativi, uglavnom njemačkoj i francuskoj.²⁶⁰ Začuduje da se u dopisu ni ne spominju talijanske industrijske investicije, iako su one u Dalmaciji bile važnije i od njemačkih iz Reicha kao i od francuskih. Redakcija je preuzela taj osvrt bečkog lista vjerojatno samo zato da njime još jednom upozori na austrijsko zapuštanje Dalmacije. Supilo sigurno nije nimalo žalio što se austro-njemački kapital slabo zanima za tu pokrajinu, a niti su njegovoj općoj orijentaciji odgovarale investicije poduzetnika iz Reicha, koji su za nj tada, kao i ranije, svuda na jugoistoku Evrope bili nosioci »Dranga«, njegovo opasno oruđe.

²⁵⁷ Veliko industrijsko poduzeće u Dalmaciji, *NL* 30. X/299, 1906.

²⁵⁸ Velika hidroelektrična centrala u Dalmaciji, Domaće viesti, *NL* 22. IX/226, 1911.

²⁵⁹ *NL* 16. III/64, 1909.

²⁶⁰ Tuđi kapital u Dalmaciji, *NL* 5. VIII/186, 1913.

Od 1906. do svjetskog rata *Novi list* ne zapušta ekonomsku problematiku Dalmacije, ali se njome bavi na nešto drugačiji način nego do tada. U prvom je planu kroz najveći dio perioda odnos Beča prema toj pokrajini, koji se promatra iz općeg aspekta i jednog posebnog — prometnog, sastavljenog od dva elementa: željezničkog i parobrodarskog pitanja. Takav pristup u osnovi odgovara tadašnjem stanju i razvoju Dalmacije. Napredak pokrajine ovisio je u prvom redu o postupanju središta Monarhije, o spremnosti bečkih upravljača da dugogodišnje zapuštanje njezinih bitnih interesa napokon zamijene ozbiljnom i efikasnom brigom za dalmatinsku privredu. U većem dijelu razmatranog perioda Supilo nije vjerovao u temeljitu promjenu tog odnosa. Samo ponekad od 1906—1908. bio je blizak nadi da je službena Austrija, natjerana »novim kursom«, krenula prema razumnijem i pravednijem postupanju s Dalmacijom. Kako su stvarne promjene bile skromne, neusklađene s velikim potrebama pokrajine, on se brzo odrekao te krhke nade. Kasnije zanimanje vladajućih i njima bliskih krugova u Austriji za Dalmaciju, odnosno za neke od njezinih privrednih i društvenih problema, najava raznih planova i obećanja pomoći nisu ga više pomakli iz pozicije sumnje i nevjerice. Isti je stav očekivao i od dalmatinskih političara. Međutim, ne mali dio njih dao se zavoditi onim što je Supilo smatrao prepređenim potezima, više ili manje sjajnim mamcima koje postavlja nepopravljivo sebični faktor, neosjetljiv za bitne potrebe Hrvatske, vođen, štaviše, težnjom da joj naškodi u općenacionalnom pogledu.

Manje je mjesta u *Novom listu* pripalo unutrašnjim činiocima oživljavanja i progresa dalmatinske privrede, vjerojatno ne samo zato što je njihov kapacitet bio skroman i samo relativno nezavisan o postupanju Beča i njegove pokrajinske ekspoziature, već i zbog općedruštvene klime u predratnoj Dalmaciji. Sa slomom »novog kursa« ondje su opet porasla stranačka trvenja koja su zajedno s jačanjem oportunističkih tendencija trovala javnu djelatnost, rastrojavala je i slabila. Depresiju, izraslu iz takvih okolnosti, pothranjuje i negativan politički razvoj u banskoj Hrvatskoj. Režimi Raucha i Cuvaja pokopali su mogućnost da u nacionalnom težištu zemlje očvrstu politički i ekonomski faktori koji bi htjeli i mogli pomoći Dalmaciji. Umjesto nužne potpore sa sjevera je strujala studen nove tiranije. Otpor nove generacije buržoaske opozicije samo je donekle ublažio opću političku oseku, pogodnu za zadjevice i sukobe grupa i stranaka, što se neminovno reflektiralo i u ekonomskom životu, napose u sferi zajedničke aktivnosti privrednika. Stoga *Novi list* ni ne podvrgava češćoj kritici njihovo djelovanje, iako je ono usprkos općim nepovoljnim prilikama moglo biti življe i uspješnije nego što je pretežno bilo, što je najbolje pokazao znatan napredak zadružne akcije. Proces industrijalizacije koji je Dalmaciju zahvatio kretao se uskim kolotečinama tuđinskih interesa. Takav ulazak pokrajine u moderno doba mogao je Supila samo još više zabrinjavati podsjećajući ga na sudbinu njegove Rijeke, iz koje se, pretvorene uglavnom voljom i sredstvima Ugarske u važno privredno središte, širila jedna denacionalizatorska ekspanzija po Hrvatskom Primorju spajajući se ondje s drugom koja je sve snažnije prodirala s njemačkog sjevera.

OPĆI PROBLEMI PRIVREDE U HRVATSKOJ

Iako je Supilovo glasilo i od 1906—10. često pisalo o regionalnim problemima, opće potrebe i zadaci hrvatske privrede, u cjelini uzevši, nisu bili u listu zanemareni. Doduše, njihova obrada nije bila ravnomjerna; ponekad tjednima nema značajnijih članaka pa ni informacija o toj široj ekonomskoj tematici, ali je zato u određenim periodima Supilo i njegovi suradnici pretresaju zgusnuto — u kratkim razmacima ili čak iz broja u broj. Učestalost i opći ton tih priloga ovisili su uglavnom o političkom razvoju u Hrvatskoj, osobito u njezinu većem dijelu pod banskom upravom, kao i o kretanju opće krize u Monarhiji. Koliko su svjetla na hrvatskom političkom horizontu 1906/7. poticala Supila na traženje novih putova ekonomskog napretka, toliko su ga novi pseudoustavni i otvoreno represivni režimi u banskoj Hrvatskoj odvrćali od takva nastojanja. Dugotrajni loši izgledi da se njime postigne željeni cilj potkapali su stav koji je Supilo odavno zauzeo da se i u nepovoljnim političkim prilikama valja boriti za podizanje privredne snage Hrvatske. Na sličan je način djelovala i opća kriza Monarhije. Kad se činilo da se njezinim zaoštrenjem bliži trenutak velikog raspleta, *Novi list* se bacao u pronalaženje najboljeg izlaska za Hrvatsku, ne samo u političkom već i u ekonomskom smislu. Smirivanje krize, odnosno njezino nastavljanje u blažim oblicima, potiskivalo je Supilovo glasilo u poziciju promatrača koji se umoran i bez nade u skorbu pozitivnu promjenu datih uvjeta javne akcije zadovoljava ponekom porukom ili protestom. Dakako, ponekad bi planule iskre interesa za opće probleme hrvatske privrede ili bi se rasplamsali ugarci ranijih vatrenih raspravljanja i u momentima kad političke prilike u Hrvatskoj i u Monarhiji nisu budile nikakve nade. Ako su bilo kakvi konstruktivni prijedlozi imali tada malo ili nimalo smisla, kritički istupi su barem služili kao ventili prena-bijenog nezadovoljstva.

Od općih pitanja hrvatske privrede Supila su najviše privlačila ona koja su izvirala iz velikog sklopa odnosa između Ugarske i banske Hrvatske. Nakon što je na osnovu »novog kursa« uspostavljen hrvatsko-mađarski savez, njegov list nastavlja pretres o mjestu Hrvatske u okviru krize Monarhije, koja se još od početka 1905. ispoljava kao dramatično zaoštreni sukob Austrije i Ugarske. Na to ga potiču i određeni potezi ili nagovještaji mađarske koalicije. Stigavši poslije teške borbe do vlasti, ona je stvorila i zatim dugo održavala opći čojam o svojoj odlučnosti da do kraja rasplete veliki čvor austrijsko-ugarskih sporova. Trudeći se da što jače podupre hrvatsko-mađarski politički savez, Supilo sredinom 1906. poistovjećuje osnovne ekonomske težnje i interese novih saveznika, spajajući ih u zajedničko, prirodno stremljenje onih koje je ugrozila ista ozbiljna opasnost: »Gospodarska emancipacija ugarsko-hrvatske pole monarhije naravni je i opravdani zahtjev, jer je dosadašnja mjerodavna politika išla za tim, da čitav kompleks balkanskih zemalja stvori terenom za proširenje imperijalizma njemačkog naroda i njemačke kulture.« Ni ne spomenuvši bilo koje od spornih pitanja hrvatsko-mađarskih odnosa, *Novi list* ističe veliku korist koju bi Ugarskoj u borbi za potpunu privrednu samostalnost donijelo spajanje Dalmacije s njezinom nacionalnom maticom. Kad bi se taj južni dio Hrvatske i željeznicama povezao s bližim i daljim zaledem, Ugarska bi uz

Rijeku mogla steći još nekoliko odličnih izlazaka na more.²⁶¹ Vrlo važnim Supilo je istodobno označio jedan govor F. Kossutha. Najugledniji vođa mađarske koalicije i zajednički ministar trgovine nastupio je tada kao predsjednik anketne komisije za izgradnju kanala Dunav—Tisa. On je nagovijestio da će Ugarska, boreći se za svoju emancipaciju od Beča, nastojati svrnuti što više svoje vanjske trgovine na Rijeku i Dunavom na Galac. Zbog poboljšanja zapadnog izlaza Ugarske na more već se, po njegovim riječima, vrše ispitivanja kojima bi trebalo utvrditi novu, pogodniju trasu za željeznicu do Rijeke. Izvjestilac lista je dometnuo da Kossuth misli i na kanal Vukovar—Šamac kao i na regulaciju Save te Kupe do Karlovca.²⁶²

Pod utjecajem vijesti o takvoj prometnoj orijentaciji vođe mađarske koalicije *Novi list* se ponovo zagrijao za uspostavu ekonomske zajednice Podunavlja i balkanskih zemalja, koju je zagovarao još u proljeće 1905. kao moćnu barijeru njemačkom »Drang nach Osten«.²⁶³ No, tada se mađarska koalicija još nije nalazila na vlasti pa su izgledi da se ugarski dio Podunavlja pokrene u akciju koja bi urodila tom zajednicom bili minimalni. Prvih dana ljeta 1906, kad se Supilov dnevnik vratio toj temi, političke su prilike bile posve drugačije; uprava Ugarske nalazila se u rukama koalicije koja se popela do vlasti pod parolom što potpunije samostalnosti tog dijela Monarhije. Njegovo carinsko, financijsko i trgovačko otcjepljenje od Austrije postalo je pitanje dana o čijim se raznim aspektima naveliko raspravljalo u političkim i privrednim krugovima Ugarske a i Hrvatske. Većini mađarskih političara bila je ekonomska nezavisnost Ugarske vrlo privlačna već sama po sebi, bez obzira na ikakve saveznike. Što su ipak više govorili o tom velikom cilju nego što su se za nj odlučno borili, to se ima pripisati gustom isprepletanju austrijskih i ugarskih privrednih interesa unatoč brojnim razlikama težnji i stvarnom međusobnom trenju, kao i strahu da Ugarska zbog nedovoljne razvijenosti ne podlegne u nepoštednom ekonomskom ratu s Austrijom. Supilov pristup tom pitanju bio je nužno drugačiji. Kao sastavni dio istočne polovice Monarhije Hrvatska bi u slučaju njezina carinskog, vanjsko-trgovačkog i financijskog otcjepljenja zajedno s Ugarskom krenula putem emancipacije od njemačkog privrednog utjecaja, ali time ne bi eo ipso osigurala i vlastitu ekonomsku samostalnost. Riješila bi se uglavnom ili čak potpuno jednog snažnog pritiska, ali bi se najvjerojatnije suočila s pojačanom mađarskom privrednom penetracijom, što bi zbog izrazite nejednakosti snaga vrlo teško podnosila. U slučaju obnove hrvatsko-mađarskog političkog sukoba našla bi se pred još borbenijim i moćnijim protivnikom od Ugarske pod vlašću liberala. Zato je Supila živo zanimala mogućnost stvaranja znatno šire privredne zajednice od ugarsko-hrvatske, takve zajednice u kojoj bi Hrvatska, oslonjena na druge južno-

²⁶¹ Otkriće Dalmacije, NL 28. VI/174, 1906.

²⁶² Prometna politika zajedničkog ministra trgovine, isto. Kossuthovi planovi ujedinili su dvije zamisli: jednu o skraćenju i uređenju vodenih putova između Vojvodine i riječke regije, i drugu, o ugarskom trgovačkom prodoru donjim Dunavom na Crno more. Obje su u mađarskoj politici postale aktualne još pri kraju XIX. st., ali su nastojanja u pravcu ostvarenja druge smetala realizaciji prve (v. I. Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. st., Zagreb 1972, 144).

²⁶³ Lovrenčić, Ekonomska problematika, 117—119.

slavenske zemlje — Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Bugarsku i Crnu Goru, imala povoljniji položaj negoli udružena privredno samo s Ugarskom. Potreba njezinog osnutka i koristi koje bi svojim članicama donijela obrazlažu se u jednom uvodniku koji se pojavio svega dva dana nakon informacije o Kossuthovim prometnim planovima. Pisac, najvjerojatnije sam Supilo, prvo napominje da su sporovi oko jezika i grbova u sferi zajedničkih poslova sporedni; srž sukoba između Austrije i Ugarske nalazi se, po njegovu mnijenju, u ekonomskoj domeni. Polazeći od te osnovne postavke, on skicira posljedice koje bi Hrvatska imala od realizacije Kossuthovih saobraćajnih zamisli. Tada bi se hrvatska trgovina osamostalila od austrijskog tržišta okrenuvši se prema Balkanu. Zbog njezinih dotadašnjih izvoznih tokova, roba u Hrvatskoj poskupljuje jer se iz nje u Austriju otprema ono što je njoj samoj potrebno. Kad glavna struja izvozne trgovine poteče prema jugoistoku i jugozapadu, novim i pojačanim starim komunikacijama, tada će se tek u odnosima balkanskih naroda ukorijeniti »princip međusobne pomoći« te će »naš export« postati i »jači i unosniji«. U plodnoj, obostrano vrlo korisnoj suradnji povezat će se Balkan bogat rudama i Podunavlje koje obiluje poljoprivrednim proizvodima.²⁶⁴ U članku se ne objašnjava kako će Podunavlje iskoristavati balkanske rudače, da li će ih prerađivati ili izvoziti, a prelazi se šutke preko činjenice da samostalne države Balkana pokrivaju svoje poljoprivredne potrebe vlastitom proizvodnjom. Nerazjašnjenim je ostalo i pitanje kako bi ta dva područja, povezana novom trgovinskom politikom ugarskog dijela Habsburške monarhije, nadomjestila austrijsku robu kojom su dotad pretežno ili u znatnoj mjeri pokrivala svoju potražnju za industrijskim proizvodima. No, misao o uskoj privrednoj suradnji Podunavlja bez njegovog austrijskog područja s pretežno slavenskim Balkanom ipak nije bila beživotna konstrukcija. Ugarska i Hrvatska, raspolazući s većim dijelom istočnog Jadrana i pristupom donjem toku Dunava, mogle su pojačati izvoz svojih poljoprivrednih proizvoda a i onih s Balkana morskim putovima, a istovremeno i apsorbirati rude ovog područja za brži razvoj vlastite industrije čije bi proizvode prodavale i u balkanskim zemljama. Ove bi svakako od svega toga imale manju korist, jer bi u Ugarsku i Hrvatsku izvozile sirovine a uvezile prerađevine — takav položaj u suvremenoj razmjeni redovno donosi ekstraprofit industrijskom eksporteru — ali bi se veliko područje od Leithe do turske granice moglo s vremenom emancipirati od jakog austro-njemačkog ekonomskog utjecaja, a to je i bio veliki cilj Supilove politike. Privučen tom perspektivom, njegov pogled nije ni nazreo moguće interesne sporove u novoj privrednoj zajednici. Od toga ga je odvrćala i veća razvijenost Ugarske i Hrvatske na osnovu koje bi se ove od početka nalazile u boljem položaju od svojih balkanskih partnera. Ako je pisac uvodnika, zadržavši se na općim crtama moguće intenzifikacije privrednih veza nenjemačkog Podunavlja i Balkana mimoišao nezgodno pitanje o različitim mjerama koristi koju bi ta područja od takve međusobne suradnje imala, on nije, ponesen primamljivom vizijom, zanemario konkretne zadatke domaćeg terena. Pri prelasku na novu privrednu orijentaciju trebalo bi, po njegovu mišljenju, srediti odnose velikog i malog posjeda parcelacijom pre-

²⁶⁴ Između obje pole, uvodnik, NL 28. VI/176, 1906.

kupljenih veleposjeda, podići poljoprivredne škole, regulirati rijeke i isušiti močvare. Spisak ovih užih, popratnih ciljeva nije bio velik, a očita je i njegova jednostranost — svi su situirani u domeni agrara i prometa, što je doduše, bilo u skladu s izraženom koncepcijom uvodnika, ali ne i s tvrdnjom autora da bi se od 1906—17, tj. do nove austro-ugarske nagodbe, mogla istisnuti austrijska industrijska roba s ugarsko-hrvatskog tržišta, kao ni s njegovim apelom hrvatskoj javnosti da se mora učiniti sve »što je samo moguće za podizanje svih grana narodnoga gospodarstva«. Poziv nije bio nov kao ni gledište kojim je potkrijepljen: »Naša je politika bila dosada akademsko-naučnička, sada treba da je praktično-gospodarska i tek ćemo si ovako stvoriti čvrst osnov za naš državno-pravni položaj«. Još prije 1905. Supilove su novine započele upornu propagandu ideje da Hrvatska do velikih ciljeva samostalnosti i cjelokupnosti može stići samo s privredno i društveno ojačanim narodom. Sad je ta opća misao upotrijebljena kao potporanj obnovljenog zalaganja za ekonomsku integraciju Podunavlja i Balkana, bez koje je ugarsko privredno osamostaljenje moglo prouzročiti Hrvatskoj više nevolja nego blagodati. Završnom opomenom još je istaknuta ozbiljnost situacije i drugim riječima ponovljen osnovni stav Supila o odnosu privrede i politike: »Moramo znati, da se nalazimo u ekonomskom ratu i da se s ekonomskom pobjedom stiču i politički probici.«²⁶⁵

Kako se mađarski pritisak na Beč radi ostvarenja privredne samostalnosti Ugarske ni 1906. ni slijedeće godine nije naročito povećao, zamisao o podunavsko-balkanskoj ekonomskoj zajednici s te strane nije dobivala nove jače impulse. Zbog toga je Supilov javni interes za nju morao oslabiti, napose nakon raskida mađarsko-hrvatskog političkog saveza. No, čak ni slom »novog kursa« nije ga neposredno uvjerio u ispravnost orijentacije koja bi težila privrednom odvajanju Hrvatske od Ugarske kao glavnog dijela nenjemačkog Podunavlja. Sredinom 1908. *Novi list* upozorava mađarsku politiku da se izrazita privredna, naročito industrijska i financijska supremacija Austrije u Monarhiji ne može ukloniti ako Ugarska u ekonomskim pitanjima ne nađe zajednički jezik s banskom Hrvatskom, Dalmacijom, Bosnom i Hercegovinom.²⁶⁶ Impozantnog ideala podunavsko-balkanske privredne zajednice ovdje više nema, ali ga je zamijenio srodni, doduše uži i skromniji cilj ekonomske nagodbe prekodravske Ugarske sa skupinom političkih teritorija slavenskog Juga između Sutle i Drine. Bilateralni odnos kojim bi banska Hrvatska bila privredno povezana samo s osamostaljenom užom Ugarskom odbijao je Supila isto toliko kao i dvije godine ranije. Mogućnost uspostave ekonomskog trijalizma u okviru kojeg bi uz austrijsko i ugarsko postojalo općehrvatsko ili jugoslavensko privredno područje kao treća samostalna sfera nije ni spomenuta, vjerojatno zato što je Supilo shvaćao da je čisto teoretska, puka želja. Znajući otprilike kakvi su postojeći odnosi između ekonomskih i političkih snaga u Habsburškoj monarhiji, on je uviđao da Hrvatska ni sama ni zajedno s drugim jugoslavenskim krajevima ne može u skoroj budućnosti izboriti privrednu

²⁶⁵ Isto.

²⁶⁶ Jugoslaveni i pitanje preustrojstva Austro-ugarske banke, NL 29. V/127, 1908.

samostalnost suprotno volji i Austrije i Ugarske, već da samo može pokušati navesti potonju da u vlastitom interesu pristane na pogodbu kojom bi se između nje i Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom uspostavile pravednije pa i brojnije ekonomske veze od dotadašnjih u okviru jedne zajednice podjednako korisne svim članovima. Pritom je njegov list ponovo upozorio mađarsku politiku na značenje Hrvatske s Dalmacijom. Supilo ističe da se Ugarska ne može privredno emancipirati od Austrije ako ne stvori veliku industriju, razvije trgovinu i osigura svoj izvoz, što bez Hrvatske ne može postići jer nema vlastitog pristupa moru. Posljednji dio tvrdnje, kojom se mimoišla činjenica da je Ugarska u četrdesetak godina uspjela bez obzira na Hrvatsku i čak znatnim dijelom na njezinu nemalu štetu stvoriti vlastitu mornaricu i razgranati izvoznu trgovinu, još je u produžetku teksta zaoštren ovako izraženom alternativom: »Ugarska neka bira, hoće li mir i sređene financijalne prilike ili financijalnu, gospodarsku, trgovačku katastrofu« (spacionirano u listu). Najmračnijoj prognozi posljedica mađarske agresivnosti odmah se dodaje suprotna koja polazi od urazumljivanja Ugarske ili Austrije: onaj polovici Monarhije koja osigura dobre odnose se zadovoljenim jugoslavenskim područjem pripast će privredna a po tome i politička hegemonija. Sređenje prilika u Dvojnoj monarhiji postignuto na toj osnovici — Supilo ili netko od njegovih suradnika pretpostavio je bezrazložno da korisnici nove hegemonije neće zloupotrijebiti svoju premoć na štetu drugih — dokrajčilo bi vječne političke trzavice, nastupilo bi doba mirne i uspješne ekonomske djelatnosti, vrijeme općeg prosperiteta.²⁶⁷

Supilo je uzalud plašio vladajuće faktore Ugarske katastrofom i pozivao ih da s Hrvatima i dijelom ostalih Jugoslavena pod žezlom Habsburga izgrade ekonomsku zajednicu sposobnu za uspješan otpor njemačkoj Austriji, njezinoj privrednoj i političkoj moći, kao što ih je također prije dvije godine uzalud taktično podupirao da ne zastanu na putu kojim se moglo stići do velike privredne sfere udruženog Podunavlja i Balkana. Konkretni interesi mađarskih posjedničkih klasa, agresivnost njihovog nacionalizma i strah od posljedica dosljedne borbe protiv Beča u cilju privredne samostalnosti stajali su kao čvrst zid o koji se razbijao svaki pokušaj općeg sređenja i političkih i ekonomskih odnosa u istočnoj polovici Monarhije. Kossuthovi planovi bili su dijelom izraz kratkovječnog poleta mađarske politike kojim je ostvarena smjena upravljača Ugarskom a dijelom skup manevara za zastrašivanje Beča. Taj je polet potrajao još neko vrijeme nakon uspona plemićko-buržoaske opozicije do vlasti a zatim pod utjecajem spomenutih faktora postupno opada. Manevri za zaplašivanje imali su smisla do sklapanja nove austrougarske nagodbe; nakon što je ona u jesen 1907. utanačena, pomoću njih se više nisu mogli ishoditi naknadni značajniji ustupci. Kako se antagonistička materija u sklopu austrijsko-ugarskih odnosa novim sporazumom ipak samo nešto smanjila, takvi manevri nisu postali posve suvišni, ali kroz dulji period, do 1917. kad je ta nagodba isticala, njihova je efektivnost mogla biti tek skromna pa se mađarska politika njima rijetko služila. Zbog oba momenta Supilo više neće imati jačih poticaja da razmatra mogućnost stvaranja sređenog, solidnim unutrašnjim vezama

²⁶⁷ Isto.

učvršćenog ekonomskog područja koje bi uz Ugarsku obuhvatilo znatan ili čak veći dio općeg jugoslavenskog prostora.

Pod utjecajem razvoja mađarske politike *Novi list* je napustio propagandu bilo kojeg oblika takve zajednice, ali se nije htio ni mogao odreći pretresanja bilateralnih, hrvatsko-ugarskih ekonomskih odnosa. Shvaćajući njihovu veliku važnost u sadašnjosti i budućnosti Hrvatske, Supilo ih razmatra u mnogo prilika; samo u nekim vremenskim odsječcima, kad se opći tok političkog razvoja Hrvatske gotovo zaustavlja u gustim maglama otrovnog isparavanja režima nasilja i perfidije, ti su se odnosi za dulje vrijeme gubili sa stranica njegova lista.

Već je spomenuto da su uspostava hrvatsko-mađarskog saveza i uspon Hrvatsko-srpske koalicije na vlast uvjerali Supila da se i privreda Hrvatske nalazi na pragu novog doba u kojem će, oslobođena brojnih i teških balasta dobrom voljom upravljača Ugarske, postići velik napredak. Izdavač *Novog lista* nije u tom pogledu bio nikakav izuzetak, mnogi su tada očekivali isto što i on. O tome govori izjava predsjedništva zagrebačke trgovačko-obrtničke komore iz sredine 1906. Na kraju svog petogodišnjeg mandata predstavnici privrede glavnog grada Hrvatske i njegove šire okolice objavljuju da neposredno predstoji nova, svijetla era koja će smijeniti dugo razdoblje »nehaja i lošeg raspoloženja« zvaničnih krugova — jakih kočnica dotadašnjih privrednih napora. Kako se u spisku ciljeva komore proklamiranih u njezinoj izvaji bez ikakvih žaoka, nalazi i više takvih koji su se mogli doseći samo sporazumom hrvatskih s ugarskim vlastima, ne podliježe sumnji da se izraženi optimizam temeljio ne samo na zadovoljstvu s promjenom režima u Hrvatskoj već i na uvjerenju da se smije računati na uvidavnost vodećih mađarskih krugova ne samo u političkim već i u ekonomskim pitanjima. Istim duhom odiše i izvještaj komore za 1906, objavljen sredinom slijedeće godine. Sigurno u osnovi suglasan s ovim važnim tijelom hrvatske privrede, koje je zastupalo glavni ogranak domaćih kapitalista, Supilo je upoznao in exenso svoju čitalačku publiku sa sadržajem oba dokumenta, ne dodavši nijednu riječ sumnje.²⁶⁸

Njegova iskrena vjera u promjenu odnosa Ugarske prema ekonomskim interesima Hrvatske, briga da se mađarski saveznici ničim ne povrijede i napor da se oni zadrže na putu kojim su učinili prve korake zrcale se u osvrtima *Novog lista* na razne zakonske korake zajedničke legislative kao i u stavu o financijskoj samostalnosti. U jesen 1906. Supilo izražava zadovoljstvo s više zakona koje je na prijedlog ugarske vlade prihvatio budimpeštanski parlament. Time se, piše njegovo glasilo, odstranjuju neke povrede hrvatske autonomije, namiču dodatna financijska sredstva banskoj upravi i osigurava udio Hrvatske u državnoj pomoći industriji. Neopravdane su pretjerane pohvale tih zakona, napominje list, ali je i bezrazložna kritika koja ih predočuje kao poraz hrvatske politike. Drugim riječima, dobilo se ono što se moglo dobiti. Supilo ipak dodaje da je uvažavanje hrvatskih interesa postignuto uz znatne napore, da se Kossuth predlažući zakonske projekte morao obazirati na razne faktore i da upravu vode stari činovnici, odavno navikli na neispravan odnos prema

²⁶⁸ NL 23. VI/171, 1906, 2. VI/131, 1907.

Hrvatskoj koji su njezini legalni predstavnici mirno podnosili.²⁶⁹ Tako je dio krivice za nedaće hrvatske privrede u prošlosti a i za žilave tragove prakse zajedničke administracije kojom joj je ona godinama štetila pripisan mađaronima. Po svoj prilici iz obzira, Supilo je prešutio da je te navodne predstavnike Hrvatske održavala na vlasti ugarska vlada kao sigurno zaleđe vješte Khuenove tiranije.

Još u ljeto 1906. Supilo je ustao protiv proširenog mišljenja da je za nepovoljno stanje hrvatske privrede odgovorna isključivo mađarska politika. No, tada nije žigosao samo donedavne službene predstavnike banske Hrvatske već i domaće poduzetnike kojima je predbacio nedostatak okretnosti i samostalnosti u poslovima kao i nebrigu za opće potrebe. Iskorjenjivanjem vlastitih mana treba steći ugled u Mađara, napominje Supilov dnevnik, a ne samo očekivati njihove velike poklone.²⁷⁰ Nedovoljna poduzetnost domaćeg kapitala i njegovo zapuštanje širih, nacionalnih interesa, čime je *Novi list* više puta tumačio slabost ekonomskih snaga i opće otpornosti Hrvatske izložene sve jačem stranom pritisku, predstavljaju se sada kao važni uzroci lošeg postupanja Ugarske sa svojom »posestrinom«. Skrećući pažnju na jednu stvarnu vezu, onu između nekih obilježja hrvatske privrede i općeg stava Ugarske prema njoj, Supilo je iz svog horizonta ispuatio drugi važan moment: mane te privrede bile su dobrim dijelom određene njezinim položajem, nepovoljnim uvjetima djelovanja koji su joj izvana nametnuti i kojih se zbog mađarske političke prevlasti nije mogla riješiti. Najvjerojatnije je to i sam znao, ali se, braneći sebe i koaliciju od pritisaka velikih zahtjeva u hrvatskoj javnosti i čuvajući se da ne oneraspoloži mađarsku, oborio samo na domaće krivce, u prvom redu na poduzetnike koje ni inače nije štedio.

Još veći obzir prema Ugarskoj obilježava napise *Novog lista* iz 1907. o željezničkom spoju sjeverne Hrvatske s Dalmacijom. Kao što smo mogli vidjeti, u njima se isključivo napada Austrija, iako je Supilu bilo dobro poznato da su vladajući krugovi Transiljanije svakako suodgovorni za beskrajno odgađanje izgradnje dalmatinskih željeznica. Prešućujući to dosljedno, njegove su novine odobravale ugarske kompenzacione zahtjeve i uvjeravale hrvatsku javnost da sporazum o prometnom povezivanju Banovine s Dalmacijom samo što nije sklopljen. Istodobno *Novi list* optužuje frankovce da svojim bučnim zahtijevanjem financijske samostalnosti Hrvatske, koja se stvarno uskoro ne može postići, zapravo pokušavaju podjariti Mađare protiv Hrvata kako bi izazvali slom njihova saveza; ta akcija teče usporedo s austrijskim nastojanjem da se Dalmacija velikim obećanjima zavede na stranputicu — na stazu bečke politike.²⁷¹ Supilo očito smatra da Frank zloupotrebljava jednu popularnu devizu po volji onih faktora koji potkapaju »novi kurs« na jugu Hrvatske. U drugom članku list priključuje najnoviju akciju ovog političara seriji njegovih poteza kojoj je opći nazivnik potezanje velikih pitanja u krivom trenutku.²⁷² Uvjeren da je u datim okolnostima zahtijevanje financijske samostalnosti Hrvatske bespredmetno, odnosno da ima smisao samo kao podmukli manevar, Supilo

²⁶⁹ (Uvodnik bez naslova), *NL* 3. XI/303, 1906.

²⁷⁰ Što će nam dati Magjari, uvodnik, *NL* 14. VIII/223, 1906.

²⁷¹ Ne šalimo se ozbiljnim pitanjima, *NL* 19. III/69, 1907.

²⁷² Frank i financijska samostalnost, *NL* 21. III/71, 1907.

nije čak ni blagom zamjerkom dirnuo mađarsku politiku — glavnu smetnju ostvarenju toga cilja.

Velika obzirnost prema novim saveznicima uočava se i u osvrtima lista na pregovore o nekim političkim i ekonomskim pitanjima koje su u ožujku 1907. vodili hrvatski i ugarski predstavnici u Budimpešti. Prvih dana svibnja te godine *Novi list* javlja da su zastupnici Hrvatske »podpunoma već sad uspješni sa svojim zahtjevima« u pogledu privrede. No, u obrazloženju te odrešite izjave, koja je sugerirala da neposredno predstoji uklanjanje svih ili gotovo svih privrednih sporova između Ugarske i Hrvatske, navodi se samo to da su hrvatskoj industriji osigurane državne subvencije u skladu s doprinosom Banovine zajedničkim financijama i da je za Hrvatsku povoljno riješeno pitanje industrijske proizvodnje alkohola. Dakle, argumentacija izjave sastoji se od pozivanja na zakonski zahvat velike važnosti, ali koji je list još u jesen 1906. predstavio kao značajno dostignuće Koalicije pa se pola godine kasnije moglo još samo govoriti o provedbi zakona, i na sporazum o jednoj proizvodnoj grani čija uloga u općem sklopu hrvatske privrede nije bila naročita. O željezničkim tarifama, investicijama za vođene putove, novoj riječkoj pruzi, raspodjeli narudžaba za veće javne radove i o drugim važnim pitanjima iz sfere hrvatsko-ugarskih ekonomskih odnosa ne kaže se ništa, već se samo priznaje da nije postignut sporazum o veterinarskoj kontroli o kojoj je ovisila stočna trgovina Hrvatske s Ugarskom. Naglašavajući da su rezultati pregovora dobri, Supilo tješi domaću javnost povoljnim izgledima za postupno rješenje onih pitanja koja su zasad tek djelomice apsolvirana ili ostavljena za kasniji pretres, što također nije pristajalo tvrdnji o potpunom uspjehu zastupnika hrvatskih ekonomskih interesa u Budimpešti. Izvjesno objašnjenje te nepodudarnosti čitaoci su dobili u izjavi da se Hrvatsko-srpska koalicija odlučila za etapnu politiku koje se pridržavaju gotovo svi veliki narodi.²⁷³ Odatle je slijedilo da su predstavnici Hrvatske oprezno izabrali samo neko od spornih pitanja očekujući da će njihova vješta umjerenost biti nagrađena punim uspjehom akcije. Dakako, tom izjavom nisu otkrivene pojedinosti primijenjene taktike: da li je Koalicija prvo potakla pretres nekih važnih pitanja bez obzira na njihovu težinu za ugarsku stranu pa se, naišavši na otpore, povukla u još uže pregovorne okvire ili se odmah ograničila na zahtjeve čije ostvarenje nije tražilo preteške žrtve saveznika ili je pak nastupila s manjim blokom želja povezavši jedno važno pitanje s drugima bez osobitog značenja i zato lakše rješivima. Najvjerojatnije Supilo nije htio objelodaniti više pojedinosti ni o taktici Koalicije ni o toku pregovora a možda ni o postignutim rezultatima ne samo iz obzira prema Mađarima već i zato da ne pruži kritičarima u Hrvatskoj nova uporišta za njihove napade.

Zaključivši uskoro da tim osvrtom na pregovore nisu umireni dobronamjerni nezadovoljnici a ni razoružani protivnici Koalicije koji su je žučno optuživali da je oportunistička, Supilo novim člankom odlučno brani njezinu taktiku, koja se i oblikovala pod njegovim jakim utjecajem. Hrvatska je pregovorima, tvrdi ponovo *Novi list*, izborila važne ustupke, uz ostalo, postigla je »u gospodarskom pogledu mnogo«. Što je to »mного«, list ne obrazlaže, već napada

²⁷³ Iza pregovora, uvodnik, *NL* 4. V/107, 1907.

one koji vrše pritisak da se odmah zadre u cijeli kompleks hrvatsko-ugarskih odnosa. On im predbacuje da su uznemirili hrvatsku javnost pobudivši u njoj neosnovanu nadu u skoro rješenje velikih pitanja, kao što su reinkorporacija Dalmacije njezinoj matici, carinsko osamostaljenje Hrvatske, regulacija položaja Bosne i dr., pitanja aktualiziranjem kojih se u datom trenutku može samo nanijeti šteta Hrvatskoj i Ugarskoj. Supilovo glasilo upozorava sijače iluzija da se uzalud nadaju raspadu hrvatsko-mađarskog saveza. Članak završava tvrdnjom da su održani pregovori bili takvi kakvi su jedino mogli biti i napomenom da teški problemi ne bi ni postojali da su prethodnici Koalicije u prošlih četrdeset godina istim marom kao njezini predstavnici branili ekonomske i političke interese Hrvatske.²⁷⁴ Supilo se dakle nije dao pokolebati; po njegovu uvjerenju, i politički i privredni položaj Hrvatske mogao se tek postupno popravljati a ne preko noći izmijeniti. Svi koji su zahtijevali da Koalicija traži u Budimpešti hitno ispunjenje velikih težnji hrvatske politike bili su za nj svjesno ili nehotično oruđe Beča. Popuštanje njihovom pritisku prouzročilo bi tada zaista raspad saveza glavnih hrvatskih i mađarskih političkih snaga, obnovu njihova neprijateljstva u korist ekspanzivnog nijemstva protiv kojeg su se tek nedavno udružile pretpostavivši zajedničke interese razlikama zbog kojih su se odavno sukobljavale, što je Hrvatsku iscrpljivalo i u više navrata dovelo u dugotrajno stanje političke depresije. To se gledište oslanjalo i na spoznaju o velikom nerazmjeru kapaciteta između Hrvatsko-srpske i mađarske koalicije. Prvoj, znatno slabijoj, moglo je ozbiljno naškoditi svako preuranjeno zahtijevanje temeljite revizije položaja Hrvatske i njezina odnosa prema Ugarskoj. No, Supilov oportunistički nije bio bezuvjetan, sluganski, poput mađaronskog u Khuenovo doba. Kad je ugarska vlada željezničarskom pragmatikom grubo dovela u pitanje hrvatsko-mađarski savez, iskušavajući da li su novi saveznici preko Drave samo smjena pokornih nagodbenjaka, Supilo usprkos dotadašnjem uvjerenju u korisnost te političke tvorevine i svojioj velikoj ulozi u njezinu podizanju, nije pokušao da je pod svaku cijenu spasi, već se, iako teška srca, opredijelio za energičan otpor koji je značio raskid saveza. No, do tog izazovnog poteza mađarskog agresivnog nacionalizma, *Novi list* je kao i njegov izdavač s najvećim obzirom pristupao i političkim i ekonomskim problemima iz sklopa hrvatsko-ugarskih odnosa, izražavao i branio optimističko stanovište o njihovoj perspektivi. U skladu s time Supilo je u svom glasilu popularizirao i neke akcije privrednih krugova koje su odgovarale ideji o suradnji s Ugarskom i nastojanju da se njome poboljšaju ekonomske prilike u Hrvatskoj.

Na poticaj zagrebačke trgovačko-obrtničke komore sastali su se u jesen 1906. sisački privrednici da s predstavnicima željeznice, koja se odavno nalazila pod kontrolom ugarskih vlasti, rasprave o teškoćama u svom poslovanju, prouzročeni anomalijama u prevozninama. Velik dio razgovora odnosio se na prometne privilegije bosanskih izvoznika, jer su ovi, zahvaljujući povlasticama kojima ih je podarila željeznička uprava u okupiranim pokrajinama, uspješno konkurirali sisačkoj trgovini. No, rasprava je obuhvatila i znatno širi kompleks — željezničke tarife u Ugarskoj i Hrvatskoj, koje su još više štatile

²⁷⁴ (Uvodnik bez naslova), *NL* 7. V/109, 1907.

privrednicima Siska nego povlašteni položaj bosanskih trgovaca. Predstavnici željeznice izjavili su, doduše, da nisu ovlašteni za pretres tih tarifa, ali su obećali da će poduzeti nove korake u vezi s prvim pitanjem budući da njihova ranija intervencija nije dala rezultata.²⁷⁵ Svega nekoliko dana kasnije sastali su se u Zagrebu predstavnici hrvatskog i ugarskog saveza industrijalaca. I tom se prilikom govorilo o bosanskoj konkurenciji, ali u širem smislu koji je odgovarao sastavu skupa. Zastupnici industrije s obje strane Drave složili su se da bosanska uprava tarifnom politikom nanosi štetu i hrvatskoj i ugarskoj privredi, što je ilustrirano podacima o prometu ugljena. Začudno je da *Novi list* nije spomenuo i konkurenciju bosanskog drva, iako se inače u više prilika na nju žalio. Kao i sisački trgovci, predstavnici hrvatske industrije nadovezali su na raspravu o bosanskim prevozninama pretres željezničkih tarifa u Hrvatskoj i Ugarskoj. Ipak je na skupu zaključeno da neophodnu reviziju tarifa ne bi valjalo forsirati prije nego Austrija i Ugarska sklope novu financijsku, carinsku i vanjskotrgovačku nagodbu, ali je usvojen zahtjev da se cijene željezničkog transporta ne smiju povećavati bez konzultacije privrednika.²⁷⁶ Obje ove inicijative poslovnih ljudi svjedoče o nastojanju da »novi kurs« postane praktička orijentacija i ekonomskih činilaca Hrvatske i Ugarske. Međutim, politički savez koji ih je inspirirao ili čak neposredno potakao trajao je prekratko da bi se mogao proširiti i dopuniti privrednom kooperacijom u sferi zajedničkih interesa ili barem stalnom akcijom u tom pravcu. Poslije sloma saveza tendencije približavanja zamijenila je međusobna odbojnost koja je desetljećima obilježavala odnose između većine hrvatskih i ugarskih privrednika.²⁷⁷

Željezničarska pragmatika i njezine teške političke posljedice riješile su Supila obzira koje je sam sebi nametnuo. Nastavak ugarske prakse oštećivanja ekonomskih interesa Hrvatske poticao ga je na obnovu nepoštedne kritike donedavnih saveznika, iako je i dalje dugo vjerovao da je Hrvatskoj i Ugarskoj zbog njemačke opasnosti potrebna privredna suradnja.

Na samom početku 1908. Supila još ne plaši mogućnost da se Ugarska vrati staroj praksi nepoštivanja, zapuštanja i oštećivanja interesa hrvatske privrede. Tom sudu vodi uvodnik u novogodišnjem broju njegova glasila u kojem se tvrdi da je veća borbenost hrvatske politike, koja je u novije vrijeme porasla i nemalom zaslugom *Novog lista*, primorala ne samo Austriju već i Ugarsku na izmjenu odnosa prema Hrvatskoj, te da sada, poslije desetljeća nebrige, ugarska vlada troši na nju milijune kruna kako bi je velikim investicijama ponovo privukla.²⁷⁸ Dakle, Supilovo shvaćanje tadašnjeg odnosa Ugarske prema Hrvatskoj bilo je otprilike ovakovo: pod utjecajem zbivanja posljednjih godina Ugarska je uvidjela važnost Hrvatske kao oslonca u borbi protiv njemačke

²⁷⁵ NL 18. XI/318, 1906.

²⁷⁶ Rasprava hrvatskih i ugarskih industrijalaca u Zagrebu, Domaće viesti, NL 28. XI/328, 1906.

²⁷⁷ Do slijedećeg važnijeg kontakta hrvatskih i ugarskih privrednika došlo je tek u jesen 1913, kad je u Rijeci na inicijativu lokalne komore održan sastanak tajnika trgovačko-obrtničkih komora Hrvatske i uže Ugarske (NL 12. XI/271, 1913).

²⁷⁸ Na novu godinu, NL 1. I/1, 1908.

Austrije pa zato sada, iako se nije htjela trajno odreći mađarizatorske politike, što je dovelo do raskida hrvatsko-mađarskog saveza, pokušava iznova steći tu potporu uvažavanjem hrvatskih privrednih potreba. Nije prošlo mnogo vremena i Supilo se uvjerio da je pogriješio. Sredinom 1908. njegov se list oborio na nove povrede prava i interesa Hrvatske, prešućujući tvrdnju kojom je prije pola godine predstavio ugarsku darežljivost kao dugoročnu posljedicu »novog kursa« i hrvatsko-mađarskog saveza.

Negodovanje Supila i cijelog vodstva Hrvatsko-srpske koalicije izazvala je u prvom redu raspodjela investicija za unapređenje željezničkog saobraćaja. Kao što je već spomenuto u drugom kontekstu, Hrvatska je pritom bila znatno prikraćena. Od 202,5 mil. kr. predviđenih za tu svrhu imala je osigurati 8,127%, u skladu s financijskom nagodbom, dok bi stvarno svega 3,234% od te sume bilo utrošeno na teritoriju banske Hrvatske. Naime, za potrebe njezinog željezničkog transporta određeno je formalno znatno više (22,3 mil. kr.), ali je gotovo tri četvrtine dodijeljenih investicija planirano za poboljšice na riječkom željezničkom čvoru i na prugama iz Budimpešte do Zagreba i Zemuna. Ukupno uzevši, ni cijela polovica sredstava navodno namijenjenih Hrvatskoj ne bi se stvarno upotrijebila na području Banovine; od drugog, većeg dijela ona bi imala samo djelomičnu i posrednu korist, iako bi morala pokriti i te izdatke kao da će jedina uživati u njihovim transportnim efektima. Hrvatsko-srpska koalicija nije se htjela s tim pomiriti. Krenuvši u protuakciju povela je u budimpeštanskom parlamentu raspravu o novoj nepravdi koja je takvom raspodjelom investicija za željeznice i tereta na osnovu kojih bi se ove ostvarile nanesena Hrvatskoj. O njoj je u zajedničkom saboru opširno govorio zastupnik Đ. Šurmin. Objavivši njegovo izlaganje u uvodniku svog lista, Supilo u komentaru žigoše bana Raucha kao poslušno oruđe nepravedne mađarske politike, podsjećajući da je ubrzo poslije preuzimanja banske funkcije obećanjem velikih ekonomskih programa uvjeravao javnost u svoju ozbiljnu brigu za hrvatsku privredu. *Novi list* suprotstavlja posve retorske »planove« Rauchovom stvarnom ponašanju. Očite povrede hrvatskih interesa nisu ga aktivirale, ali istodobno dok o njima šuti, novi ban progoni protivnike politike koja šteti Hrvatskoj.²⁷⁹ Supilo se nije ograničio na populariziranje kritike kojoj su u zajedničkom saboru koalicionaši podvrgli ugarsku vladu, već se kao zastupnik i sam pridružio njihovoj osudi. U svom govoru ustao je protiv stvaralaca utiska da između Ugarske i Hrvatske postoji samo politički a ne i privredni sukob. Dugogodišnje postupanje ugarskih vlasti s Hrvatskom ocijenio je namjerno nepravednim, i to dvojako. Njezina participacija u zajedničkim rashodima redovno ne odgovara realiziranom doprinosu kojim sudjeluje u prihodima ugarske polovice Monarhije, a istodobno se pri investicionim radovima na hrvatskom teritoriju favoriziraju poduzetnici iz prekodravske Ugarske, što služi i mađarizaciji jer se uz njihova sredstva uvoze i radnici za koje se s vremenom traže škole na materinjem jeziku. Supilo je napao i opću prometnu politiku ugarskih vlasti u Hrvatskoj tvrdeći da njihovo strukturiranje saobraćajne mreže obilježava ondje jasna težnja da se Budimpešta pretvori u centri-

²⁷⁹ Magjarska politika sa željeznicama u Hrvatskoj, uvodnik, *NL* 12. VI/138, 1908.

petalno središte kulturnog, privrednog i političkog života Hrvata i Srba na štetu uloge i misije koju ima Zagreb. Zato će se, optužuje Supilo, za budimpeštanski čvor prema novoj zakonskoj osnovi izdati tripudium više nego za željeznice u cijeloj banskoj Hrvatskoj. Dok će se enormna sredstva potrošiti za jedno središte, čak i na štetu drugih ugarskih gradova, prometne prilike na Baniji i u Lici ostat će isto onako nepovoljne kao što su bile i ranije, a ništa bolje neće proći ni sjeverozapadna Bosna i Primorje.²⁸⁰ Upotrijebivši posljednji naziv vjerojatno je mislio na Dalmaciju a ne na Hrvatsko primorje, koje doduše nije imalo dobiti dugo traženu željeznicu duž obale, ali je, povezano s unutrašnjošću riječkom prugom, bilo u znatno povoljnijoj situaciji od južnog dijela Hrvatske, koji je sa širim zaledem spajala jedna neprikladna željeznička komunikacija. Većina Supilovih optužbi nije bila nova. Hrvatske opozicione stranke i privredne korporacije, neke s više neke s manje odlučnosti, žestine i vještine, podizale su ih do jeseni 1905. u raznim prilikama. Uspostava hrvatsko-mađarskog saveza smanjila je njihovu učestalost i ublažila im ton; one su se uglavnom preobratile u dobronamjerne žalbe, u prigovore bez gorčine ili tek s izvjesnom trpkošću koja je odavala obzir pa i sklonost pogledu da su zla nanesena Hrvatskoj i posebice njezinoj privredi plodovi nerazumnosti a ne dobro promišljene, otvorene ili podmukle namjere. Sada, kad je gotovo istekla godina dana od raskida Hrvatsko-srpske s mađarskom koalicijom, stare su optužbe obnovljene. Supilo je zapravo u ugarskom parlamentu dokazivao da su one bile opravdane ne samo ranije već i da ih novi potezi zajedničkih organa potvrđuju. Toliko se malo nadao da bi ispoljavanje dobre volje moglo pomoći da nije ni spomenuo vrijeme u kojem su vladajući krugovi Ugarske počeli mijenjati odnos prema političkim i ekonomskim težnjama Hrvatske, a niti ih je u bilo kojem obliku podsjetio na zajednicu bitnih interesa. Vjerovao je još samo u potrebu suprotstavljanja, u dužnost upornog otpora kojim je trebalo dokazati da se Hrvatska neće smiriti usprkos nastojanjima ugarske vlade i bana Raucha.

Desetak dana poslije publiciranja tog govora *Novi list* donosi osnovne misli izvještaja zagrebačke trgovačko-obrtničke komore koje su odgovarale energičnom istupu njegova izdavača u zajedničkom parlamentu. Komora je suvremenu ekonomsku politiku Ugarske, posebice prometnu, ocijenila štetnom po Hrvatsku, ozbiljnom kočnicom napredovanja domaće industrije i trgovine. Izvještaj tvrdi da je ta politika i nepravedna i ucjenjivačka: veliki ekonomski programi predviđeni su samo za užu Ugarsku, jer se njezini vladajući krugovi pridržavaju stava da će Hrvatska tek kad politički kapitulira smjeti računati na privredne ustupke. Supilove novine zamjeraju komori što usprkos tako kvalificiranom postupanju Ugarske nije jasno postavila zahtjev da svim svojim ekonomskim poslovima Hrvatska mora upravljati sama ako želi zaista stići do političke samostalnosti. Međutim, taj zahtjev nije Supilo u svom nedavnom govoru ni jasno ni nejasno formulirao, već je iz ugarskih poteza javno izvukao samo zaključak da im se, jer su štetni i zlonamjerni, valja protiviti. To se i ponavlja u završnoj opomeni kojom je izvještaj komore popraćen, ali se sada pridaje otporu sudbonosno značenje: ili će se Hrvatska boriti protiv politike

²⁸⁰ Prikraćenje Hrvatske kod željezničkih investicija, *NL* 13. VI/139, 1908.

koja namjerno oštećuje njezine interese ili će doživjeti ekonomsku katastrofu.²⁸¹ U žaru borbe Supilo je očito pretjerao; ni suvremenim kao ni ranijim povredama privrednih interesa Hrvatske Ugarska nije upropastila njezinu ekonomiku, već joj je otežala razvoj, zadržala ga na uzlaznoj liniji umjerena rasta. Bez otpora bi smetnje i udarci vjerojatno učestali, bili bi veći i jači, dakle i opasniji, ali zbog geografskog položaja Hrvatske, prirodnih uvjeta društvenog rada i aktivnosti kapitala (prostrani krajevi sa zemljom znatne plodnosti, veliki kompleksi šuma s kvalitetnim drvom i dr.), dostignute razine proizvodnih snaga, političke autonomije, koja je — iako se često kršila — ipak predstavljala određenu zaštitu i potporu privredi, srodnosti pa i istovjetnosti nekih važnih ekonomskih interesa Banovine i Ugarske (obje su agrarni izvoznici!) i zajednice legislative na osnovu koje su se opći zakonski potezi s ciljem da se ubrza privredni napredak protezali i na bansku Hrvatsku, mada krivnjom egzekutive u nedovoljnoj mjeri — štetno djelovanje povreda ne bi ni uz slabi otpor postupanju ugarskih vlada doseglo katastrofalne dimenzije. Banska Hrvatska manje je trpjela od tuđinske ekonomske politike nego Dalmacija, a koristi koje joj je ona, namjerno ili nehotice, donosila bile su, ma koliko bile skromne, ipak veće. Ukupni bilans pozitivnih i negativnih efekata te politike nije ondje ni bio porazan niti je to poslije 1908. postao. Hrvatska se privreda usprkos povredama kojima je službena Ugarska nastavila, unatoč svojevrsnoj obnovi kuenovštine i komesarijatu kretala naprijed, doduše sporije nego u posljednjem desetljeću XIX. st., ali je u okviru polaganijeg kvantitativnog rasta zabilježila važne strukturalne poboljšice.²⁸²

Protesti zastupnika Hrvatsko-srpske koalicije nisu odvratili mađarsku politiku od nepravdi prema Hrvatskoj u pogledu opsežnih željezničkih investicija. Manje takav ishod njihove akcije otpora, koji nije bilo teško predvidjeti, a više novi politički zapleti — veleizdajnički procesi i Aneksiona kriza — oslabili su Supilovo zanimanje za šira pitanja iz sfere hrvatsko-ugarskih ekonomskih odnosa. *Novi list* je, doduše, napadao razne oblike mađarizacije privrednim prodiranjem koje je teklo u sjevernom dijelu Banovine, na Hrvatskom primorju i u Rijeci, ali se nije upuštao u razmatranje njihovih zajedničkih crta i uzroka. No usprkos tome čini se da je Supilovo shvaćanje o temeljima hrvatsko-mađarskog antagonizma pod utjecajem političkih zbivanja, povreda hrvatskih ekonomskih interesa i novih koraka denacionalizacije pod okriljem Rauchova režima dalje sazrijevalo. Tu pretpostavku opravdava komentar jednog članka *Gospodarskog lista*, koji je u jesen 1909. prikazao kretanje posjedovnih odnosa u ugarskom agraru kroz posljednjih četrdeset godina. Na zanimljivim podacima iz članka Supilovo glasilo gradi sud da se selo u Ugarskoj brzo proletarizira pod složenim pritiskom plemstva, crkve i modernih spekulanata, većinom Židova. Mađarskoj gentry odgovara da se razbaštinjeni seljaci odsele — u Ameriku ili u Hrvatsku. Zahvaljujući takvoj podudarnosti interesa plemićkog veleposjeda i velikomađarskih snova u Hrvatskoj se broj doseljenih Mađara povećao od 41.000 1880. god. do preko 100.000 u suvremeno doba; njih je sve više na željeznicama, u poljoprivredi a i u Rijeci gdje domaćima

²⁸¹ NL 23. VI/147, 1908.

²⁸² Usp. I. Karaman, Privreda i društvo, n. dj., 323—329.

otimaju zaposlenje. Supilov list zaključuje da je zbog toga sadašnja borba protiv Ugarske i njezinih trabanata od velike »narodne i gospodarske važnosti« i završava komentar tvrdnjom da mađarska gentry želi pretvoriti Hrvatsku u svoju koloniju.²⁸³ Ili sam Supilo ili netko od njegovih suradnika otkrio je uz pomoć *Gospodarskog lista* jednu važnu determinantu odnosa agresivnog mađarskog nacionalizma prema Hrvatskoj. Pritom je povrede hrvatskih privrednih interesa kroz zajedničku legislativu i egzekutivu zasjenila opasnost kolonijalističke invazije s moćnom socijalnom pozadinom. Po volji faktora koji je tvori, smatra očito komentator, mađarski seljaci od žrtava pretvaraju se u oruđe, u živi materijal velike tuđinske poplave. Pravi je smisao suvremene hrvatske nacionalno-političke borbe, slijedi iz njegovih pogleda, u tome što ometa tu invaziju i priprema podizanje snažnih zaštitnih zidova koji će onemogućiti njezin nastavak. Stvarno, takvi se zidovi neće pojaviti. Vodeća grupacija nezavisne građanske politike u Hrvatskoj, Hrvatsko-srpska koalicija, nije izdržala istosmjerni pritisak Beča i Budimpešte; njime pokolebana, demoralizirana spoznajom da unatoč svojoj popularnosti nije u stanju legalnom akcijom oboriti Raucha, krenula je prema kompromisu s vladajućim krugovima Ugarske. Ni slaba ni čvrsta vrata nisu se zatvorila pred mađarskom penetracijom a niti je Hrvatska stekla trajne garancije da će zajedničko zakonodavstvo i uprava poštivati njezine ekonomske interese. Oba ova momenta imala su nemalu ulogu u održanju nezadovoljstva i pod Tomašićevim režimom, kao i u zbiru determinanti koje su dio političkih snaga — novi podmladak građanske politike — odmicale sve dalje ne samo od zajednice Hrvatske s Ugarskom već i od cijele Habsburške monarhije.

Razočaran prelaskom Hrvatsko-srpske koalicije na orbitu blisku politici protiv koje se preko dvije godine borila, Supilo se dugo klonio traženja bilo kakvog rješenja ekonomskih sporova između Hrvatske i Ugarske. Uz Tomašićev režim, koji je za razliku od Rauchova uspostavljen potporom većine političkih snaga u banskoj Hrvatskoj, njemu se, po svoj prilici, činilo da se ništa u tom pogledu ne može poduzeti. Zauzevši stanovište da se politikom koja priznaje Nagodbu, tj. status quo u hrvatsko-ugarskim državnopravnim odnosima, Hrvatska samo brže ili sprije primiče propasti,²⁸⁴ što nije odgovaralo njegovim pogledima i djelatnosti od 1905—07, ograničio se na povremenu, prilično rezigniranu kritiku te orijentacije, čekajući da stvarne prilike potisnu Hrvatsko-srpsku koaliciju, a s njom i većinu hrvatske javnosti koja ju je podržavala, na ispravan put.

Kad se Tomašićev savez s Koalicijom razvrgao i ova prešla u opozicioni tabor, Supilo je ponovo živnuo. U proljeće 1912. on prihvaća parolu financijske samostalnosti kojom se Koalicija, imajući u vidu da slijedeće godine ističe financijska nagodba, suprotstavila Cuvajevom režimu,²⁸⁵ ali istodobno u anonimnom uvodniku, kojem je autora bilo lako pogoditi, izlaže svoje posebno shvaćanje o pravom značenju parole. Financijska samostalnost, ističe se odlučno u članku, moguća je samo uz privrednu a ova uz političku samostalnost.

²⁸³ NL 8. IX/213, 1909.

²⁸⁴ Ne dobiva ništa!, NL 9. V/109, 1911.

²⁸⁵ J. Šidak — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda od 1860—1914, Zagreb 1968, 277.

Kako bi potkrijepio to mišljenje, Supilo otkriva neke važne pojedinosti iz vremena Riječke rezolucije. On najprije podsjeća da se 1905. zajedno sa svojim političkim drugovima opredijelio za nagodbeni pravac, ali protudualistički. Prešutio je da se samo takvim kursom mogla steći naklonost mađarske opozicije, da je za nju tada Nagodba iz 1868. bila *conditio sine qua non* bilo kakve suradnje s hrvatskom politikom. Uže vodstvo rezolucionaša, priča se dalje u uvodniku, pokušalo je izraditi nacrt financijske samostalnosti u nagodbenom okviru. Usprkos nemalom trudu, Supilo i njegovi politički prijatelji nisu mogli naći rješenje pa su zatražili pomoć H. Hinkovića, smatrajući ga dobrim poznavaoцем financijskih problema Hrvatske. On se zaista prihvatio tog teškog posla, ali im je poslije nekoliko dana izjavio da se bez privredne i političke nezavisnosti nikako ne može koncipirati financijska samostalnost. Da su Mađari ostali dosljedni protivnici dualizma, nastavlja Supilo, te da se stoga taj sistem raspao, nestalo bi i Nagodbe.²⁸⁶ Na osnovu ovog priznanja može se pretpostaviti da Hrvatsko-srpska koalicija nije u pregovorima s mađarskom 1906/7. ni postavila pitanje financijske samostalnosti, ali ne zato što bi ga smatrala preteškim za saveznike već zbog spoznaje da treba pričekati slom dualizma i pad Nagodbe, jer je u okviru postojeće državopravne strukture taj veliki cilj neostvariv. U tome je, vjerojatno, razlog što se *Novi list* u to vrijeme najprije ustručavao pisati o pitanju financijske samostalnosti a zatim uvjeravao javnost da nije vrijeme za njegovu aktualizaciju. Čak i u proljeće 1908. Supilove novine, zalažući se za to da Hrvatska uz odgovarajući udio u budućoj Ugarskoj banci dobije i državne rudnike, željezare, željeznice i kovnicu, napominju da se time ne traži ni financijska samostalnost ni zasebna državna banka.²⁸⁷ Prihvaćajući sada u novim uvjetima spomenutu inicijativu Koalicije, Supilo je svoju suglasnost objasnio u skladu s gledištem o nerazdvojnosti bitnih vidova samostalnosti Hrvatske. Naime, on izjavljuje da se slaže s borbom koju Koalicija sada potiče jer onaj tko traži financijsku hoće i privrednu i političku nezavisnost,²⁸⁸ tj. taj je protiv Nagodbe a za temeljitu promjenu hrvatsko-ugarskih odnosa u svim njihovim aspektima. Supilo je zapravo Koaliciji samoj tumačio kakve su konzekvence borbe na koju se odlučila; on ju je uvjeravao da se digla protiv Nagodbe i poticao je da to potvrdi. Možda iz taktičkih razloga ili pak zbog drugačijeg shvaćanja vodstvo Koalicije nije htjelo objaviti da je krenulo protunagodbenim pravcem.

Dok se Koalicija sustegla od izjašnjavanja na koje ju je *Novi list* pokušao navesti — iako je upravo sa Strankom prava uglavila sporazum o zajedničkoj akciji kojom su se obje imale boriti i za financijsku samostalnost — Supilo je u novom uvodniku proširio argumentaciju svog gledišta o tom pitanju. On traži da se oštro razlikuje financijska nagodba i financijska samostalnost. Prva ima čvrst okvir koji joj je određen Hrvatsko-ugarskom nagodbom, pa se, ako ova ostaje na snazi, mogu isposlovati samo izvjesne, stvarno sporedne poboljšice, kao što to pokazuje primjer posljednje financijske nagodbe, sklopljene na kraju Khuenova banovanja i važeće do 1913. Hrvatska, izložena žestokoj

²⁸⁶ Financijalna samostalnost Hrvatske, uvodnik, *NL* 20. III/68, 1912.

²⁸⁷ Jugoslaveni i preustrojstvo Austro-ugarske banke (nastavak), *NL* 30. V/128, 1908.

²⁸⁸ Kao u bilj. 286.

eksploataciji, dobila je njome takvo povećanje sredstava za pokriće autonomnih poslova da je otada mogla nekako krpiti kraj s krajem, tj. jedva jedvice pokrivati najosnovnije budžetske potrebe. U članku nije bilo ni riječi o tome da je prije šest godina i Koalicija postigla poboljšice iste vrste, što je Supilo tada hvalio kao prilično značajno dostignuće. Slične promjene koje bi se postigle novom financijskom nagodbom sada ga uopće nisu zanimale; jedinim ciljem vrijednim pažnje i truda smatrao je financijsku samostalnost. Ta se ne odnosi samo na poreze, ističe se u listu, nego i na legislativu i egzekutivu u vezi s novcem, valutom, poštanskom službom, prometom i industrijom. Dakle, sve državne regulativne funkcije u privredi banske Hrvatske vršili bi njezin sabor i zemaljska uprava. Bez politike koja se bori za tako shvaćenu financijsku samostalnost, sudi Supilo, Hrvatska ne može odigrati centripetalnu ulogu među Južnim Slavenima Habsburške monarhije, odnosno uopće živjeti pravim narodnim životom.²⁸⁹ Iz spoja ovih gledišta s postavkom o uvjetovanosti financijske i privredne samostalnosti političkom slijedi da od Nagodbe ne bi smjelo ostati gotovo ništa. Hrvatska je imala steći status odgovarajući onom Ugarske i Austrije, ukoliko se apstrahiraju zajednički poslovi za cijelu Monarhiju o kojima list šuti.

Ovi su uvodnici djelomice postigli svoj cilj. Više hrvatskih novina složilo se sa Supilovim gledištem o implikacijama financijske samostalnosti, što je njegovo glasilo sa zadovoljstvom ustanovilo. Međutim, vodstvo Hrvatsko-srpske koalicije ustrajalo je u stavu da nije protivno Nagodbi, iako zahtijeva samostalnost zemaljskih financija. *Novi list* je to bez ikakva uzbuđenja registrirao i dobrohotno poručio Koaliciji neka se samo bori za cilj koji je odabrala, a ako pokuša postaviti shemu financijske samostalnosti u okviru Nagodbe, brzo će se uvjeriti da se prihvatila uzaludna posla. Supilo je, očigledno, smatrao da akcija s takvim ciljem ima unutrašnju logiku koju nikakva pogrešna tumačenja ne mogu okrnjiti; čvrsta i neumoljiva, odredit će sebi odgovarajući pravac kretanja nosilaca akcije bez obzira na njihovo početno mišljenje i javno tumačenje. Ako borba za financijsku samostalnost bude ozbiljna i dosljedna, kaže se na kraju uvodnika, mogla bi se rasplamsati kao 1903. a možda i još jače.²⁹⁰

Teško je utvrditi na čemu se zasnivao Supilov pristanak uz ovu akciju, koja je, po njegovu sudu, trebala dovesti do jedne vrste trijalizma, odnosno kako je zamišljao da Hrvatska suprotno interesima i Beča i Budimpešte postigne ono što nije uspjelo ni znatno jačim Česima. Možda je u to povjervovao zbog novog zaoštrenja ugarske krize usred kojeg je za obje suprotstavljene strane porasla vrijednost dodatnog oslonca u Hrvatskoj, možda je računao s težnjom odlučujućih faktora Monarhije, u prvom redu bečkih, da napokon smire glavnu neuralgičnu sferu jugoistočnog pograničnog pojasa Habsburškog carstva, kako bi mogli bez smetnji u tom području djelovati na Balkanu gdje je opća situacija poslije Aneksione krize sličila vulkanu čija stalna potmula tutnjava najavljuje novu, ogromnu erupciju, ili se jednostavno pona-

²⁸⁹ Nagodba, financijalna nagodba i financijalna samostalnost Hrvatske, *NL* 24. III/72, 1912.

²⁹⁰ Akcija za financijalnu samostalnost, uvodnik, *NL* 28. III/75, 1912.

dao da su se ti faktori umorili višegodišnjim a ipak očito neuspješnim nastojanjima pacifikacije Hrvatske pa će zato ustuknuti pred novim napadom njezinih glavnih političkih snaga. Vjerojatno je također da se pouzdao u neku kombinaciju tih triju mogućih razloga za uspjeh akcije koju je Koalicija započela. No, bez obzira na to što je stvarno činilo podlogu njegove nade, brzo su je događaji razbili. Odlukom vladajućih krugova Monarhije Cuvajevo banstvo se pretvorilo u komesarijat, pred kojim su opozicione stranke prigubile glavu. Omladina koju je Supilo u trenutku kad je najavljena akcija za financijsku samostalnost Hrvatske pozvao da podupre inicijativu »starijih« i ne dopusti im povlačenje,²⁹¹ nije se htjela pokoriti režimu otvorene represije, ali je njezin otpor nužno imao izrazito politički karakter kojem jedna deviza s naglašenom ekonomskom oznakom bez obzira na bilo kakvo tumačenje nije odgovarala. Shvativši da poslije uvođenja komesarijata samo neposredna borba protiv toga novog nasilja nad Hrvatskom ima smisla, Supilo nije podsjećao ni »mlade« ni »stare« na cilj kojem je nedavno, u povoljnijoj političkoj situaciji, pripisao najveću važnost.

Gotovo do kraja komesarijata *Novi list* nije spominjao financijsku samostalnost. U jesen 1913. jasni predznaci obnove ustavnosti i skoro isticanje financijske nagodbe potakli su Supila da u svom glasilu ponovo zahvati to pitanje. No, odmah se moglo vidjeti da se njegovo gledište nije nimalo promijenilo. U članku objavljenom mjesec dana prije imenovanja dotadašnjeg kraljevskog komesara N. Skerleca banom, opet se na primjeru važeće financijske nagodbe dokazuje da je položaj Hrvatske čvrsto određen Nagodbom koja ne dopušta nikakve bitne promjene pri obaveznim utanačenjima konkretnih financijskih odnosa između Hrvatske i Ugarske za desetgodišnja razdoblja. Tu financijsku nagodbu Supilov list s pravom definira kao prirodni proizvod državnopravne nagodbe, koja sapinje financijsko i uopće ekonomsko napredovanje Hrvatske. Neosnovana je, međutim, tvrdnja da se na temelju prve nagodbe, zbog njezina karaktera, ništa ne može poduzeti u pogledu ekonomske snage zemlje. Kao i u Khuenovo doba, godišnji proračuni banske Hrvatske sadržavali su i od 1903. stavku za »narodno-gospodarske svrhe«. Veličina odobrenih sredstava nikad nije odgovarala potrebama, ali se s tom stavkom izdataka zemaljske uprave ipak, ma da u skromnoj mjeri, poticao opći privredni razvoj.²⁹² U nastavku članka ponavlja se i gledište da je financijska

²⁹¹ Kao u bilj. 289.

²⁹² Intervencija autonomne uprave u privrednom životu banske Hrvatske temeljila se najvećim dijelom na dvjema stavkama u godišnjim proračunima: prva je sadržavala sredstva za cestogradnje a druga iznos pomoći za razne »narodno-gospodarske svrhe« (unapređenje ratarstva i stočarstva). U budžetu za 1906. predviđeno je u tim stavkama ukupno 4.328.027 kr ili 18,5% od cijelog proračuna (zbir i postotak izračunati su na osnovu podataka u *Stenografski zapisnici i prilozima sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (= HS), 1901—1906, sv. V, d. II, Zagreb 1906, prilog 16, 1). Zatim se ukupna veličina stavaka smanjuje a od 1910. ponovo raste, ali tek 1912. premašuje iznos iz 1906. Slijedeće godine dostiže maksimalnu visinu: 5.011.044 kr. Međutim, udio obje stavke u proračunu stvarno je opao jer iznosi svega 16,2% (prema podacima u *Prilozi stenografskim zapisnicima sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (= Prilozi HS), 1913—1918, Zagreb 1914, pril. 5, 1). Ipak je u razdoblju od kraja 1905. do početka 1914. iz ta dva izvora oteklo u privredu Hrvatske oko 33,5 mil. kr. (prema podacima u HS 1901—1906,

samostalnost nespojiva s Nagodbom jer se temelji na nezavisnoj zakonodavnoj i izvršnoj vlasti u svim granama »narodnoga života«. Tko u regnikolarnoj deputaciji kani povesti borbu samo za financijsku samostalnost, ne uviđajući da treba ustati protiv Nagodbe u prvom redu, taj se, zaključuje list, zapravo odriče onoga što će zahtijevati. No, Supilo još ne napada nikog određenog, već samo upozorava da će uskoro izaći na vidjelo kakav je stvarni stav vladajućih faktora i stranaka.²⁹³

To zaista nije trebalo dugo čekati. Sporazumom Hrvatsko-srpske koalicije sa Skerleczom i Tiszom cijelo je pitanje sistirano dogovorom da se financijska nagodba bez ikakvih promjena produlji.²⁹⁴ Supilo je pristanak na takav aranžman kao i na povlačenje željezničarske pragmatike bez diranja u propise po kojima se i unutrašnje i vanjsko poslovanje željeznica pretežno vršilo na mađarskom jeziku u Hrvatskoj osudio kao potpunu kapitulaciju. Prvi čin ocijenio je još lošijim od drugog: koalicija se njime srozala do razine mađaronske politike u Khuenovo doba pogazivši kukavno vlastite obaveze iz pakta s pravašima o zajedničkoj borbi za financijsku samostalnost. Duboko ogorčen, on čak proglašava taj pakt varkom obiju političkih skupina koje su ga sklopile, prešućujući da ga je svojedobno sam podržao, doduše bez izraza povjerenja u njihovu borbenost, ali s izvjesnom nadom da bi mogao potaći novi narodni pokret za glavne ciljeve hrvatske politike. Od dogledne budućnosti Supilo ne očekuje gotovo nikakvo dobro. Kako se Koalicija nije usudila čak ni taknuti u financijsku nagodbu, isključeno je da bi uskoro moglo doći do preinake državnopravne nagodbe; stoga će Hrvatska, sapeta kao i ranije, dočekati 1917. kad se ima sklopiti nova austro-ugarska nagodba. S obzirom na opće očekivanje da će tada napokon biti riješen veliki spor o carinskom, vanjskotrgovačkom i financijskom položaju Ugarske, što bi svakako mnogostruko tangiralo hrvatske interese, Supila, vjerojatno, još više muče mračne slutnje o perspektivi nego obeshrabrujuća sadašnjost. O jedinjoj njegovoj nadi, nesigurnoj i posve skromnoj, govori želja da novi sporazum Koalicije s ugarskom vladom barem donese Hrvatskoj nešto pošteniju i savjesniju zemaljsku upravu ili makar samo bolju lokalnu vlast, koja je u stalnom dodiru s malim pukom. Toj svojoj želji priključuje poruku Koaliciji da ne predočuje kapitulaciju kao slavnu pobjedu i poziv da ne profanira postignutu hrvatsko-srpsku slogu i narodno jedinstvo zloupotrebjavajući ih za osiguranje prolaznih i jasnih koristi.²⁹⁵

Iako je iz prvog osvrta *Novog lista* na pogodbu Koalicije s Tiszom zračila rezignacija kakvu malo što dijeli od oćajanja, Supilo se već upustio u protuakciju. Dva dana poslije objavljivanja tog osvrta, 5. XII. 1913, održao je u Beču govor pred hrvatskim, srpskim i slovenskim studentima i zatim ga

sv. V, d. II, Zagreb 1906, pril. 16, 1; 1906—1911, sv. I, Zagreb 1907, pril. 8, 4; 1908—1913, sv. II, Zagreb 1910, pril. 2, 1 i pril. 3, 1; 1910—1915, sv. II, Zagreb 1911, pril. 1, 1; Prilozi HS, 1913—1918, Zagreb 1914, pril. 4, 1 i pril. 5, 1), ukupno nešto više od najvećeg banovinskog proračuna, onog iz 1913. koji je iznosio 30,937.482 kr. (Prilozi HS, n. dj., pril. 5, 1).

²⁹³ Državnopravna nagodba. Financijalna nagodba. Financijalna samostalnost, NL 7. XI/267, 1913.

²⁹⁴ Šidak—Gross—Karaman—Šepić, n. dj., 290—291.

²⁹⁵ »Ustavno« stanje, jezično stanje i financijalna nagodba, NL 3. XII/289, 1913.

opširno prepričao u svom dnevniku. Prvo je mladima izložio svoje opće gledište o politici koje se moglo odnositi i na njezine metode i na strateške ciljeve: bezuvjetni radikalizam nije prihvatljiv kao ni dosljedni oportunistizam, oba su smjera patološka. Tim se indirektno izjasnio za srednju liniju koja se kloni krajnosti, što je u osnovi i odgovaralo njegovoj petnaestgodišnjoj političkoj praksi. Formulacija gledišta bila je oštra, čak uvredljiva za »ekstremiste« — njihovo postupanje ili oni sami proglašeni su bolesnima. Usprkos općenitosti izjave, Supilo je njome ciljao u određene mete, o kojima auditorij, poznavajući većinom prilike u Hrvatskoj, nije mogao dvoumiti. Prva je bila Hrvatsko-srpska koalicija, usidrena pogodbom s ugarskim vlastodržcima u oportunističkim vodama, a druga — revolucionarna struja, koja se od uvođenja komesarijata očividno širila u mladoj generaciji. Istakavši u nastavku govora veliko značenje hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva, Supilo tumači bitnu razliku između Srbije, koja je herojskom borbom postigla i proširila svoju slobodu, i Hrvatske, još uvijek sapete tuđinskom vlašću i politički rastrojene, time što u prvoj nema zala koje terete drugu — klerikalizma i aristokratizma. U težištu njegova izlaganja ipak nisu bile crne strane političkog života Hrvatske već položaj zemlje i prijeka nužda da se on energičnom akcijom promijeni. Svoju tvrdnju da Hrvatska, okovana Nagodbom nema mogućnosti za razvoj, napose privredni, Supilo dokazuje usporedbom njezinog proračuna i budžeta kraljevine Srbije. Tom paralelom on i potkrepljuje svoj glavni stav da Hrvatskoj nema napretka bez financijske samostalnosti, nespojive s Nagodbom. Nikakva ozbiljna poboljšanja nisu moguća na osnovu nagodbene tangente, naglašava Supilo i poziva mlade da bez obzira na velike zapreke krenu u borbu za financijsku samostalnost i reviziju Nagodbe. Pritom ponovo kao svijetli primjer ističe Srbiju koja se nije dala ni ekonomski ugušiti ni politički podrediti. Ako se povede takva akcija i ustraje u odlučnoj borbi za nasušne interese Hrvatske, nestat će nacionalne ekskluzivnosti, narodno jedinstvo Hrvata i Srba doživjet će puni trijumf, nastupit će opći politički preokret sličan onome iz 1906. kad je na temelju Riječke rezolucije konačno poražena stranka mađarona. Kako bi se sve to postiglo, potrebno je da se mladi založe za stvaranje nove stranke; u njezinu programu spojile bi se glavne točke nekadašnjeg »novog kursa«, usmjerenog protiv »Drang nach Osten« i njegovih pomagača, temeljne misli i naprednjaka i A. Starčevića, kao i »aspiracije socijalne demokracije, dok taj narod bar nešto (ne) bude posjedovao da može misliti na komunizam i kolektivizam«, a i težnje svih Srba.²⁹⁶ Dakle, ta nova stranka trebala je u sebi združiti sve političke elemente iz bliže i dalje prošlosti koje je smatrao pozitivnim, uključujući i one ciljeve radničkog pokreta koji se nisu odnosili na posve novo društvo.

Svojim obraćanjem jugoslavenskim studentima u Beču a zatim i u Grazu²⁹⁷ Supilo je objavio hrvatskoj javnosti da se neće pomiriti s novim političkim stanjem pa makar morao djelovati bez potpore bilo koje ugledne ličnosti ili stranke. Pouzdavajući se još samo u borbenost mladih pokušao ih je pridobiti

²⁹⁶ Supilova konferencija pred hrvatskom, srpskom i slovenačkom omladinom, NL 9. XII/294, 1913.

²⁹⁷ NL 9. XII/294, 1913.

za stvaranje stranke koja bi predstavljala neku vrstu nove, zdrave Hrvatsko-srpske koalicije, otvorene svim strujama, grupama i pojedincima spremnima da se legalnim sredstvima bore za korjenitu promjenu položaja Hrvatske, u prvom redu za nove političke uvjete njezinog privrednog života. Izvještavajući o tim govorima svog izdavača, *Novi list* piše da su ih slušaoci primili odlično; ne javlja, međutim, da su studenti zaključili bilo što neposredno poduzeti. Omladinski pokret bio je širok, ali difuzan, većinom sklon ili privržen takvom radikalizmu kojem je bila odbojna svaka akcija u zakonitim okvirima, diskreditiranim u Hrvatskoj pseudoustavnim režimima, komesarijatom i napokon novim, izrazito oportunističkim zaokretom građanske opozicije. Znatnom dijelu mladih nezadovoljnika morala je imponirati Supilova nepomirljivost, njegova osamljenička borba za jasno postavljene i važne ciljeve, ali oni su težili većim, novim, privlačnijim. Parola o financijskoj samostalnosti bila je već prilično stara, često su je upotrebljavale različite političke snage, nerijetko demagoški, a Hrvatska se ipak ni korak nije primakla njezinom ostvarenju. Da su še »mladi« ipak odazvali Supilovu pozivu, njihova bi se stranka morala boriti protiv vlasti i glavnih snaga buržoaske politike, gotovo u izolaciji, poštivajući zakone koje bi protivnici, da bi je skršili, zloupotrebljavali pa i gazili. Napokon, opća atmosfera u Hrvatskoj nije bila pogodna za početak akcije koju je Supilo zagovarao, što je zapravo i njegov list uskoro konstatirao priznajući da politika Hrvatsko-srpske koalicije uživa široku podršku.²⁹⁸ Zbog svih tih momenata Supilova inicijativa nije imala izgleda za uspjeh. Od kraja 1913. do trenutka kad su meci u Sarajevu najavili dramatski rasplet na Balkanu, u Hrvatskoj nije buknuo novi pokret za financijsku samostalnost, niti su »mladi« osnovali stranku koja bi tome težila. Kao i u drugim prilikama, Supilu je preostalo da čeka kad će završiti novi period oseke građanske politike u Hrvatskoj.

Zbog općeg razvoja političkih prilika poslije 1905. *Novi list* se godinama malo bavio financijskom samostalnošću Hrvatske, ali kad ju je Koalicija postavila u prvi red svojih neposrednih ciljeva, Supilo se odmah s tim složio i svoju suglasnost protumačio shvaćanjem koje je navještalo da je spreman boriti se za nju ozbiljno i dugo. No, snaga koja je inicirala borbu za samostalne financije banske Hrvatske napustila ju je odmah po uvođenju komesarijata. Supilo je kasnije tvrdio da je Cuvaj baš zato i imenovan komesarom kako bi se ta opasna akcija presjekla a da je napokon povučen kad su se ugarski krugovi uvjerali da posve ukroćena hrvatska opozicija ni ne pomišlja na obnovu akcije.²⁹⁹ Takvo tumačenje komesarijata i njegova ukidanja preuveličava ulogu pitanja financijske samostalnosti u konkretnom toku zbivanja, koji su odredili razni faktori, u zbiru kojih je ovo pitanje imalo veću važnost pri kraju nego na početku novog neustavnog perioda.³⁰⁰ Dok je Cuvaj tlačio Hrvatsku, Supilo nije pokušao pobuditi pokret za financijsku samostalnost u bilo kojem obliku; čak nije ni kroz svoj list nastojao održavati i podhranjivati svijest o velikom značenju tog pitanja. Činilo se da je pod dojmom novog pogoršanja uvjeta za

²⁹⁸ (Članak bez naslova), *NL* 31. XII/312, 1913.

²⁹⁹ Isto.

³⁰⁰ Šidak — Gross — Karaman — Šepić, n. dj., 277, 289—290.

političku djelatnost u Hrvatskoj izgubio svaku nadu da bi se u neko dogledno vrijeme mogla nastaviti akcija koja ga je nedavno jako zagrijala. No, čim se komesarijat, već znatno ublažen, primakao svom završetku a Koalicija odričanjem od bilo kakve odlučnije borbe za nacionalne interese osigurala status stranke pri vlasti, on je svoje neslaganje s takvim »sređenjem« političkih prilika u Hrvatskoj izrazio ponudom mladima nove akcijske platforme. Borba za financijsku samostalnost bila je njezina okosnica. Dok je ranije samo prihvaćao inicijativu drugih koji su to pitanje pokretali, sad ga je prvi put sam postavio kao ključno za cijeli politički život i opći privredni napredak. Njegova odlučna aktualizacija imala je djelovati kao sigurni lijek protiv oportunitizma koji je opasno prevagnuo u hrvatskoj i srpskoj politici, protiv depresije izazvane postupanjem vodstva Koalicije, a i protiv radikalizma od kojeg je Supilo zazirao, vjerojatno, ne samo zbog svojih općih gledišta o javnom radu već i iz bojazni da jačanje tog smjera još ne pogorša stanje u Hrvatskoj izazivajući žestoke represalije i ujedno toliko oneraspoloži vladajuće krugove Monarhije, već odavno kivne na hrvatsku politiku, da se od njih neće moći izvući nikakve koncesije. Pristup Supila problemu financijske samostalnosti uoči I. svjetskog rata dokazuje da njegovo uvjerenje o prvorazrednoj važnosti privrede za cijeli nacionalni razvoj nije nipošto oslabilo, ali su se izmijenili njegovi pogledi o praktičkim imperativima koji iz tog prvenstva slijede. Dok je od 1903. niz godina smatrao spasonosnim »sitni rad«, kojim bi se usprkos nepovoljnim političkim prilikama podizala materijalna snaga Hrvatske kako bi se sagradila čvrsta osnovica za što uspješniju nacionalno-političku borbu, sada takvoj djelatnosti predpostavlja odlučnu akciju koja bi, vođena pod parolom izrazito privredna karaktera, imala razbiti cijeli kompleks državnopravnih kočnica ekonomskog i političkog napredovanja zemlje i naroda. No, stvarne podloge za ovu akciju nije bilo, a da su se i pojavili njezini nosioci, ne bi postigli željeni cilj. Protivnici bilo kojeg vida samostalnosti Hrvatske bili su previše jaki da bi im čak i najširi opozicioni pokret mogao nametnuti svoju volju.

Iako je Supila pri kraju razmatranog perioda snažno ponijela ideja o financijskoj samostalnosti, jedan njezin aspekt nije uopće otkrio ili je pak smatrao da je preuranjeno obratiti mu ikakvu javnu pažnju. Naime, *Novi list* ni ne spominje pitanje zemaljskih carina, iako su ove mogle biti i važan fiskalni izvor Hrvatske a i značajan instrument ekonomske politike. U doba Riječke rezolucije o pitanju carina se u hrvatskoj javnosti često govorilo, ali nitko nije pomišljao na posebno carinsko područje za Hrvatsku već se raspravljalo o carinskoj rastavi ugarskog dijela Monarhije od Austrije što je zahtijevala većina mađarskih političkih snaga. Iako je to pitanje dugo uzbuđivalo i hrvatsku javnost, Supilo nije o njemu imao dosljedno gledište. Najprije je carinsku rastavu napadao, uoči Riječke rezolucije branio ju je s velikim žarom,³⁰¹ a zatim se povukao do pozicije blagonaklonog, ali prilično opreznog promatrača. Iz tadašnjeg općeg pristupa njegova lista austrijsko-ugarskim privrednim odnosima, s kojima smo se već upoznali, proizlazi da mu carinska rastava nije postala strana, da je još smatra neizbježnom pa i opravdanom,

³⁰¹ Lovrenčić, *Ekonomska problematika*, 116—117.

ali je zbog nekih skrivenih razloga više izravno ne podupire. Supilovu suzdržljivost nije pokolebala ni inicijativa zagrebačke trgovačko-obrtničke komore koja je u proljeće 1907. zamolila bansku vladu da sazove skup predstavnika svih privrednih korporacija u Hrvatskoj radi zajedničkog pretresa problema rastave i provede anketu o gorućim ekonomskim potrebama zemlje i mjerama koje bi trebalo poduzeti ako se Ugarska zaista carinski odvoji od Austrije. *Novi list* je samo izvijestio o tom podnesku, uz napomenu da carinsko pitanje zanima sve patriotske krugove.³⁰² Ni intenzifikacija pregovora o novoj austro-ugarskoj financijskoj nagodbi nije navela Supila da se otvoreno opredijeli; njegovo je glasilo pisalo o polemici koja se u vezi s tim pregovorima vodila u mađarskoj štampi kao radoznali promatrač tuđih sporova koga se ovi zapravo ne tiču.³⁰³ Čak ni objavljivanje Kossuthova stava da će carinska zajednica ostati ne samo u slijedećih deset godina već i poslije isteka nove financijske nagodbe nije u listu odmah prokomentirana.³⁰⁴ Tek nakon tjedan dana Supilo je konačno napustio rezervirano gledište. U jednom uvodniku bez potpisa, koji je sigurno on napisao, što slijedi iz osnovnih misli, općeg tona i stila članka, mađarska težnja prema carinskoj rastavi i privrednoj samostalnosti u načelu se odobrava jer pristaje nuždi malih naroda Monarhije da se njezinom decentralizacijom brane od centralističkih činilaca — dvora, vojske i visokog klera — kao i od njemačkog duha koji ih prožima. Doduše, primjećuje uvodničar, kod ugroženih ima i nacionalnog egoizma, zbog kojeg bi privredno osamostaljenje Mađara platilo narodnosti a Poljaka Rusini. Ne objašnjavajući tu dobru prognozu, pisac prelazi šutke preko mogućnosti da se među žrtvama nađe i Hrvatska. Možda se Supilo nadao da bi mađarska koalicija ostvarivši svoje velike ekonomske ciljeve drugačije postupila s preokdravskim saveznicima nego s narodnostima Ugarske, jer su joj njihovi politički predstavnici kao i ranije oponirali. Uostalom, opasnost da Hrvatska postane žrtva privrednog osamostaljenja Ugarske pretvorila se u posve teoretsku pretpostavku pošto je mađarska koalicija reterirala. Njezin uzmak Supilo ovako tumači: carinske rastave neće biti jer su Mađari shvatili da zajedno s Hrvatima nisu zreli za onu oštru ekonomsku borbu protiv mnogo bogatije Austrije koju bi rastava izazvala pa bi u njoj svakako stradali. Ne objasnivši kako se s tim slaže njegovo višegodišnje zagovaranje odlučnog otpora svih ugroženih austro-njemačkom privrednom prodiranju na jugoistok, on odobrava održanje carinske zajednice tvrdnjom da bi Hrvatska i Ugarska dugi niz godina snosile teške materijalne štete od rastave, jer bi ova snažno pogodila njihov izvoz, dotad u velikoj mjeri orijentiran prema austrijskom tržištu. Dakle, Supilo napokon priznaje da se zbog stvarnih privrednih veza i konkretnog odnosa ekonomskih kapaciteta istočna polovica Monarhije mora pomiriti sa carinskim jedinstvom mada bi njezinim dugoročnim interesima odgovarala rastava. No, prije ili kasnije, tješi se izdavač *Novog lista*, ova će postati aktualna i tada će se Hrvatskoj pružiti dobra prilika da iznudi za sebe velike političke ustupke kao nagradu za svoju podršku Ugarskoj u borbi protiv bečkog centralizma koga su Hrvati uvijek zanimali samo kao sluge i »kanonenfut-

³⁰² Anкета u stvari naših gospodarskih prilika, *NL* 13. III/64, 1907.

³⁰³ *NL* 9. IV/86, 12. IV/89, 18. IV/94, 19. IV/95, 1907.

³⁰⁴ Plan ministra Kossutha, *NL* 19. IV/95, 1907.

ter«. ³⁰⁵ Prema tome, Hrvatska je iz konačnog rješenja carinskog pitanja trebala izvući izvanrednu korist, bitnu promjenu svog državno-pravnog položaja, tj. temeljitu reviziju Nagodbe. Supilo je sigurno pomišljao ne samo na čisto političke koncesije već i na ustupke u sferi hrvatsko-ugarskih ekonomsko-političkih odnosa, u prvom redu financijskih. Stvarna prilika za to neće se pojaviti. Prije nego što je istekla austro-ugarska financijska nagodba sklopljena u jesen 1907, buknuo je svjetski rat i Monarhiju je zahvatio ogromni vir koji ju je bez obzira na bilo kakve nagodbe vukao u neminovnu propast.

Kao što smo se mogli uvjeriti, Supilo je pridavao veliku važnost hrvatsko-ugarskim privredno-političkim odnosima, naročito na početku i pri kraju razmatranog perioda, smatrajući ih bitnom ili vrlo značajnom odrednicom ekonomskog razvoja Hrvatske. Dijelom tome a dijelom nepovoljnim političkim prilikama ima se pripisati što u njegovu listu često slabi interes za unutrašnje determinante tog razvoja, njegovu perspektivu i probleme glavnih grana hrvatske privrede. Ipak je i toj tematici posvećen veći broj zanimljivih priloga. Supilova zamisao o ubrzanju ekonomskog napretka Hrvatske izvozno-pomorskom orijentacijom već je izložena. Raspad hrvatsko-mađarskog saveza i pad režima Hrvatsko-srpske koalicije prouzročili su struju dugotrajne depresije i u političkom i u privrednom životu kojoj je i žilavi Supilo jedva odolijevao. Spomenutu zamisao o osamostaljenju hrvatske privrede koordiniranom akcijom njezinih glavnih snaga nije više propagirao; njegov je list još samo u rijetkim zgodama podsjećao javnost na značenje mora i napadao nemar prema pomorstvu. ³⁰⁶ O drugim manama domaćeg poduzetništva pisao je češće i prije i poslije razlaza Hrvatsko-srpske s mađarskom koalicijom. Zamjerajući hrvatskim privrednicima da se malo ili nimalo brinu za opće interese, da su nedovoljno okretni, organizirani i borbeni, upozoravao ih je na uzorno djelovanje srpskih poduzetnika. Sredinom 1906, u članku koji je potpisan kraticom Dr. A. G., kritizira se dugotrajno zanemarivanje stručnog obrazovanja. Kroz dvadesetak godina hrvatska djeca grnu u gimnazije, što pomaže stvaranje intelektualnog proletarijata, a istovremeno nedostaju obrazovani obrtnici i trgovci, iako je prošireno gledište o potrebi jačanja domaćeg obrta, industrije i trgovine. Dotle su Srbi u Hrvatskoj stvorili posebnu organizaciju za odgoj privrednog podmlatka. Njezin centar u Zagrebu prima siromašnu djecu koju mu šalju svećenici i učitelji, voditelji srpskih seljačkih kreditnih i drugih zadruga, i zatim ih raspoređuju kod srpskih poduzetnika da izuče razne zanate. Ljutiti pisac predbacuje Hrvatima da se beskorisno bave visokom politikom, osnivaju bezbrojne novčane ustanove i dižu raskošne palače te ih poziva da se ugledaju u Srbe koji se doista brinu za budućnost obrta, trgovine i industrije. ³⁰⁷ Pola godine kasnije list pod naslovom »Srbska agilnost i hrvatska mlitavost« donosi podatke iz *Hrvatskog branika* prema kojima su u tri istočne županije (srijemskoj, virovitičkoj i požeškoj) osnovane 104 srpske zemljoradničke zadruge a svega 44 hrvatske, iako su ondje, ukupno uzevši, Hrvati brojniji. ³⁰⁸ Prvih

³⁰⁵ (Uvodnik bez naslova), *NL* 26. IV/101, 1907.

³⁰⁶ *NL* 3. I/3, 2. VII/155, 1908. i dr.

³⁰⁷ Za narodnu budućnost, *NL* 19. VII/197, 1906.

³⁰⁸ *NL* 13. X/282, 1906.

dana 1907, u kritičkom osvrtu na domaće novčarstvo, o kojem će još biti govora, tvrdi se da su zasluge pojedinih imućnih Srba i Srpske banke u Zagrebu za nacionalno-privredni napredak Srba u Hrvatskoj neuporedivo veće od doprinosa svih hrvatskih banaka ekonomskom progresu Hrvata.³⁰⁹ List je uskoro zatim objavio članak čiji je pisac pobijao mišljenje da su hrvatski novčari veliki krivci privredne stagnacije, ali je potvrdio da su Srbi općenito bolje privredno organizirani i dodao da se u djelovanju Srpske banke očituje poduzetnost, inteligencija i trijezni oprez, da su srpski privrednici uporni pa i nasrtljivi, što je neophodno u ekonomskoj borbi, i da mnogi posluju s hrvatskim bankama, pa zbog svega toga brže napreduju.³¹⁰ *Novi list* ih ponovo hvali u vrijeme kad je veći broj njih Rauchov nasilnički režim dotjerao do optuženičke klupe inscenirajući zagrebački »veleizdajnički proces«, popraćen frankovačkom protusrpskom harangom.³¹¹ Supilove novine tvrde da su baš srpski privrednici dugo bili u Hrvatskoj jedina ozbiljna konkurencija tuđinskom poduzetništvu i da su to još uvijek u Zagrebu i Slavoniji, da su svagdje djelovali u pravcu emancipacije od utjecaja stranog elementa a i prvi organizirani odgoj trgovačkog podmlatka. Frankovi bukači koji u tuđince ne diraju, upozorava list, istupaju protiv srpskih privrednika na Rijeci, u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju.³¹² U jesen 1909. *Novi list* se ponovo oborio na frankovce koji su digli veliku uzbunu zbog toga što su srpski kapitalisti osnovali veliko akcionarsko društvo za razne privredne poslove, od osnivanja industrijskih poduzeća do zakupa zemlje. Razljučeno *Hrvatsko pravo*, koje je pozvalo Rauchovu vladu da tom društvu nikako ne dopusti obavljanje usluga za iseljenike, jer je osnovano na zator hrvatskom narodu, Supilo je podsjetio da su frankovci godinama preporučivali mađarizatorske »vjeresijske udruge« i naveli u njih velik dio seljačkih ušteda.³¹³ Srpsko poduzetništvo u Hrvatskoj zaista se odavno odlikovalo inicijativom i smislom za samostalnu organizaciju, pa je nekim oblicima svog djelovanja preteklo hrvatsko. Stoga je ovom, iako znatno slabije po ukupnom broju pripadnika i kapitalu, moglo biti a donekle je doista i bilo uzor. No, hrvatski privrednici ipak nisu bili tako indolentni prema svojim općim interesima kako je to *Novi list*, vođen dobrim namjerama, prikazivao. Njihova je zajednička aktivnost u desetljeću prije I. svjetskog rata znatno življa negoli potkraj XIX. stoljeća. Zagrebačka komora, organizator raznih manjih i većih akcija u prilog cijelog poduzetništva u banskoj Hrvatskoj ili barem njegovog većeg dijela, osnovala je Trgovački dom sa stalnom izložbom proizvoda, bibliotekom i informacionom službom, uz Savez hrvatskih industrijalaca proradio je Savez hrvatskih obrtnika, nikao je centar za sistematsko podizanje obrtničkog i trgovačkog podmlatka itd. Sve je to i *Novi list* registrirao, popularizirao pa i izričito hvalio.³¹⁴ Hrvatska buržoazija u stalnom mada sporom rastu, pod utjecajem stranih uzora a i poticana određenim obli-

³⁰⁹ Naši novčani zavodi, uvodnik, *NL* 11. I/11, 1907.

³¹⁰ Naši novčani zavodi, uvodnik, *NL* 13. I/13, 1907.

³¹¹ Šidak — Gross — Karaman — Šepić, n. dj., 245.

³¹² Tuđinska propaganda na djelu, uvodnik, *NL* 23. III/70, 1909.

³¹³ *NL* 13. X/243, 1909.

³¹⁴ *NL* 13. III/72, 1906; 19. I/19, 22. I/21, 28. IV/103, 1907; 21. I/18, 16. V/115, 1909; 3. III/53, 1910. i dr.

cima djelovanja srpskih privrednika, pokazuje veću brigu za svoje opće probleme, potrebe i interese te raznim inicijativama i aktivnošću koja je iz njih proizašla podiže dinamiku ekonomskog i društvenog života. Dakako, njezini pripadnici nisu se potpuno oslobodili mana zbog kojih ih je Supilo tada i prije 1906. korio, često su njihovi zajednički pothvati zapinjali, inicijative trnule, riječi nadomještavale čine, ali pozitivne promjene, makar i skromne, bile su neosporne.

Napredak privrede u Hrvatskoj ostvarivao se u prvom redu rastom proizvodnih snaga, koji je, uz ostalo, određivala raširenost i intenzitet spoznaje o njihovoj velikoj ulozi u općem razvitku zemlje. *Novi list* je tu spoznaju i u ovom razdoblju nastojao ojačati. U jesen 1906. objavio je članak, potpisan oznakom N. K. 2, kojim se bolje nego ijednim ranijim tumačila korist od industrije, njezino mnogostruko djelovanje na cjelokupno ekonomsko i socijalno kretanje. Bez nje, ističe se na početku članka, mnogi proizvodi i nuzprodukti, raspoložive rude i pogonska energija ostaju mrtvo, neiskorišteno blago. No, industrija ne aktivira samo materijalne potencije već i zapretna duhovna svojstva. Pod njezinim snažnim utjecajem raste okretnost ljudi, njihova sposobnost predviđanja i sklonost novom, napreduje kultura, mijenja se pravo, politika postaje izraz potreba narodne većine koja se više ne zadovoljava jeftinim obećanjima.³¹⁵ U vrijeme kad je već u Hrvatskoj bilo dovoljno tvornica, pogotovo u Rijeci, da se i na domaćem terenu moglo uočiti mračne strane industrije u privatnom vlasništvu, o kojima je socijalistička štampa pisala godinama, pisac je osvijetlio samo njezine pozitivne efekte. No, ta tipično buržoaska pohvala industriji odlikovala se širinom pogleda, neuobičajenom u tadašnjoj građanskoj publicistici Hrvatske. Posve u duhu liberalističke tradicije Zapada pisac naglašava da razvoj industrije pretpostavlja slobodu duha, rada, kretanja, suradnje, znanosti i vjere, ali ne utvrđuje koliko je ima u Hrvatskoj, već prelazi na razmatranje odnosa domaće privrede i Austrije. On preporuča da se ustanovi i stalno zatim prati što se sve iz Hrvatske izvozi u zapadnu polovicu Monarhije i u kojim količinama, što se od toga ondje troši a što tranzitom dalje otprema. Potrebno je, po njegovu sudu, dobro poznavati i ekonomske prilike u Austriji kako bi se predvidjele mjere koje bi ona mogla poduzeti protiv hrvatskog izvoza, a valja se pažljivo pozabaviti i trgovačkim ugovorima Monarhije sa stranim državama. O svemu se tome dosad malo zna kao i o stvarnim mogućnostima napretka industrije u samoj Hrvatskoj, jer se krivnjom Khuena nije izgradila domaća statistika. Pisac je izabrao lošu formulaciju — statistička služba je u Hrvatskoj već dulje postojala i svojim izdanjima pružala raznolik materijal javnosti, kojim se, međutim, publicistika malo koristila, ali zaista nije objavljivala podatke o izvozu iz Hrvatske kao ni o unutrašnjem robnom prometu. Stvarnim prilikama nije odgovarala ni tvrdnja da vlade u Hrvatskoj nisu htjele ili mogle privući strani kapital koji je često začetnik industrije u manje razvijenim zemljama. Zapravo, i za Khuena i kasnije bilo je stranih investicija u privredi banske Hrvatske, samo što se većim dijelom radilo o ulagačima iz Ugarske i Austrije, a ne iz pravog inozemstva. Režimi u službi tuđinske dominacije pogodovali su uvozu

³¹⁵ Industrija i naše gospodarske prilike I, NL 25. X/294, 1906.

kapitala, osobito u doba Khuena i Raucha, ali ulaganja, realizirana gotovo isključivo u dvije privredne grane — u novčarstvu i ekstraktivnoj industriji, malo su pomagala rastu proizvodnog potencijala zemlje. Zbog svoje usmjerenosti i stvarnih efekata koji su joj odgovarali te su investicije više iscrpljivale stanovništvo, osobito radnu snagu, i prirodna bogatstva (uglavnom šume) nego što su stimulirale opću privrednu djelatnost, tj. one su bile pretežno parazitske, s niskim koeficijentom dugotrajne koristi. U nastavku članka upozorava se na negativne posljedice usmjerenosti hrvatskog izvoza prema Austriji. Pod utjecajem tog velikog potrošača agrarnih proizvoda ekonomski razvoj Hrvatske teče nepovoljnim smjerom: održava se prvenstvo poljoprivrede, a industrija sporo napreduje. Iako pisac ne razrađuje ovo svoje zapažanje, iz njegove prethodne primjedbe da je u boljem položaju zemlja koja izvozi industrijsku robu slijedi da se približio spoznaji o ekstraprofitu razvijenih pri razmjeni s onim područjima koja su zaostala. S obzirom na opće stanje hrvatske privrede, još uvijek izrazito agrarne, i slabo poznavanje vanjskih i unutrašnjih mogućnosti za njezin napredak, pisac zaključuje da bi carinska rastava u sadašnjim uvjetima bila štetna, ali preporuča da se izvrše nužni zahvati kako bi se Hrvatska, ako do nje po isteku nove financijske nagodbe između Austrije i Ugarske ipak dođe, dočekala što spremnija. Na kraju predlaže da se potanje razmotri i problem emigracije o čijem utjecaju na privredni život postoje različita gledišta.³¹⁶ Pisac nije naznačio koje bi nove proizvodne grane trebalo stvoriti, kako transplantirati sredstva iz poljoprivrede u industriju usprkos ustaljenom karakteru i smjeru izvoza, na koji način privući strani kapital u produktivne kanale. No, iako ta važna pitanja nisu dodirnuti, mađa je u tekstu bilo netočnosti i jednostranosti, članak sadrži misli koje ga čine natprosječnim plaidoyerom za industrijalizaciju Hrvatske.

S obzirom na slabost domaćeg kapitala i njegovu zaokupljenost neproizvodnim poslovnim granama, preobražaj kojim bi se Hrvatska iz agrarne pretvorila u industrijsku zemlju teško je bilo zamisliti bez priliva stranih sredstava. U prikazanom članku taj je problem samo nabačen. Uskoro je, međutim, jedan zamašniji pothvat potakao Supilove novine da o njemu kažu nešto više. U Zagrebu je u jesen 1906. osnovana »Montana«, dioničko društvo za unapređenje rudarstva i industrije; većina akcionarskog kapitala, koji je ukupno iznosio 2,6 mil. kr., pripadala je strancima. Javljujući o tome, list postavlja pitanje da li pothvati u kojima »većim dielom sudjeluju strani ljudi i kapital, mogu djelotvorno djelovati na hrvatsko narodno gospodarstvo«, i odmah daje odgovor. Budući da nema ni domaćih stručnjaka ni kapitala nužnog za jačanje industrije, takva je pripomoć izvana potrebna, ali uz određene uvjete: »Strani kapital, dok služi domaćoj svrsi i dok u ni kojem pravcu ne ugrožava niti hrvatski karakter (zemlje — R. L.) niti blagostanje našega narodnog gospodarstva, uvijek nam je dobro došao.«³¹⁷ Taj je stav podsjećao na onaj koji smo u *Novom listu* već susreli u vezi sa stranim investicijama na Jadranu. Nacionalna pripadnost vlasnika uvoznog kapitala ovom prilikom nije spomenuta.

³¹⁶ Isto.

³¹⁷ »Montana«, dioničko društvo u Zagrebu, Domaće viesti, NL 18. XII/3-18. 1906.

Supilo je sigurno tada kao i ranije i kasnije slavenski kapital pretpostavljao njemačkom i mađarskom koji su u Hrvatsku pritjecali znatno više od prvog, ali u njegovu listu nije izričito isključena mogućnost da i prtok sredstava iz neželjenih pravaca bude koristan.

Šire razmatranje o stranim investicijama objavljeno je u *Novom listu* sredinom 1908. Temeljni stav se nije promijenio, ali je problem dobio bolju argumentaciju podlogu. Uvoz kapitala u Hrvatsku, sve primjetniji u Dalmaciji i Istri, neophodan je, konstatira se u listu, zbog niza razloga. Vlastitih sredstava nedostaje, zemlja pocijepana u tri političko-teritorijalne zajednice izložena je tuđinskoj invaziji koja je izrabljuje »poput kakove kolonije«, vladajući faktori namjerno su nemarni, poduzetnost domaćih privrednika je nedovoljna, neiskusni i lišeni veza u velikom svijetu poslova oni su bojažljivi, bježe od ulaganja u veće pothvate. Jedna se domaća mana u ovom razmatranju osobito ističe: »Naročito nam fali znanstveni rad u mnogim praktičnim granama ljudskog znanja, koji bi bio spreman da poduzetnost poslovnog kapitala u ovom času snažno svojim radom podupire, kad se povoljne okolnosti za izrabljivanje pojave.« Kako je u Hrvata i Srba dosta rasprostranjeno poznavanje stranih jezika, taj teški nedostatak mogao bi se barem donekle ukloniti praćenjem svjetskih naučnih rezultata.³¹⁸ Tražeći razloge koji opravdavaju uvoz kapitala, Supilov list je među prvima u Hrvatskoj koji su upozorili na izvanrednu ulogu znanosti u ekonomskom progresu, na neposrednu vezu između naučne djelatnosti i privređivanja. Porast, pak, stranih ulaganja u posljednje vrijeme tumači time što je Hrvatska postala poznatija u svijetu posredstvom emigracije i turizma a u prvom redu zahvaljujući političkom radu. Kako posljednji moment nije obrazložen, može se samo pretpostaviti da je promatrač mislio na intenzifikaciju nacionalno-političke akcije koja je, započevši još 1903, postala naročito vidljiva od Riječke rezolucije. No, strani kapital, opominje list, pristiže rijetko iz simpatija — čak i kad su one pritom prisutne, imaju drugostepeno značenje — već zbog materijalne koristi, ali nemalim dijelom i radi odnarođivanja i osvaganja. Ako se taj kapital ulaže »bez pozadine, u čisto poslovne svrhe«, dobro je došao, ističe Supilovo glasilo, jer će ne samo aktivirati prirodna bogatstva Hrvatske nego i djelovati kao primjer za domaće privrednike. No, ne smije se čekati samo posredne pozitivne efekte stranih ulaganja, već se valja priključiti uvoznicima kapitala. Domaći kapitalisti i korporacije moraju odmah čim dočuju da predstoji kakva investicija stranih poduzetnika potražiti mogućnosti da se s njima povežu. Ako se nekretnine koje su ovima potrebne zbog podizanja novih poduzeća ne mogu dati u zakup već se moraju prodati, tada ih treba razmijeniti za vrijednosne papire tih poduzeća, za njihove dionice. Participacija će donijeti materijalne i druge koristi domaćima a i povoljno utjecati na uvoznike kapitala pokazujući im spremnost domaćih da s njima dijele riziko. Ipak se razmatranje završava priznanjem da nije uvijek lako prosuditi što zapravo smjera tuđi kapital, da li ima dobre ili loše namjere jer se potonje prikrivaju maglom priča o požrtvovnoj pomoći pa je zato nužna velika opreznost uz prvenstveno pouzdanje u vlastite snage.³¹⁹

³¹⁸ Tuđe glavnice, *NL* 16. V/116, 1908.

³¹⁹ Isto.

Začuđuje da ni ovom prilikom list ne spominje prиток slavenskog kapitala, češkog i slovenskog, protiv kojeg inače nijednom prilikom nije istupio već ga je, naprotiv, često pozdravljao i čak prizivao.

U predratnim godinama Supilovo glasilo se zainteresiralo za projekte koji su najavili doba elektrifikacije. Prijedlog o stvaranju niza malih centrala u Gorskome kotaru već je spomenut. Kako nije doveo ni do kakva praktičnog rezultata, list ga je prepustio zaboravu. Međutim, sredinom 1909. objavio je vijest da je u Parizu osnovano dioničko društvo za eksploataciju vodenih tokova u Hrvatskoj, s akcionarskim kapitalom od 4 mil. kr. koji bi se postupno povećao do 10 mil. a po potrebi i do 20 mil. kr., te da će predstavnici novog poduzeća uskoro stići u Gospić i Otočac zbog pripremnih radova.³²⁰ Iz lista se kasnije ne doznaje da li je to društvo zaista proradilo ili se zbog bilo kakvih razloga raspalo. Tek poslije dvije i pol godine, Supilov dnevnik, pozivajući se na zagrebačke *Narodne novine* izvještava da je županijska oblast u Gospiću podijelila koncesiju za izgradnju hidrocentrale na Gackoj jednom stranom poduzeću koje se pod imenom Société adriatique d'électricité pojavilo na Sušaku. Ono se, navodno, obavezalo da će uz poreze i prireze svake godine davati 30.000 kr. za privredne i kulturne javne svrhe i osiguravati određenu količinu energije za rasvjetu Otočca i Švica. Redakcija je popratila tu informaciju primjedbom da će pothvat biti od velike koristi za Liku i Hrvatsko primorje.³²¹ Čini se da je spomenuto društvo ipak tada dobilo samo predkoncesiju jer je nakon nove dulje stanke *Novi list* objavio vijest iz *Obzora* o prijedlogu grupe zagrebačkih zastupnika da općina glavnog grada odmah ishodi koncesiju kojom bi stekla pravo na iskorištavanje voda rijeke Like i Gacke. U komentaru se kaže da će to sigurno pozdraviti cijela zemlja, a napose Hrvatsko primorje i zapuštena Lika. Izgradnjom centrala na tim rijekama u domaćoj režiji bit će stvoreni povoljni uvjeti za razvoj industrije, obrta i prometa. Kako bi se uz obilje električne struje moglo započeti proizvodnjom umjetnog gnojiva, znatne koristi od novih centrala imala bi i poljoprivreda. Zato list predlaže da velike imovne općine, kao što su brodska i petrovaradinska, odobre potrebne zajmove za ostvarenje projekta. Za nj bi se trebale založiti i sve komore, osobito senjska, kao i ličke općine.³²² Smatrajući da je podizanje tih centrala od velike važnosti za cijelu Hrvatsku, Supilo je prihvatio zagrebačku inicijativu i pokušao pokrenuti razne činioce da se udruže u velikoj narodnoj akciji, što svjedoči o njegovu ispravnom shvaćanju uloge elektriciteta u općem razvoju zemlje. Stoga je *Novi list* nastavio propagirati pothvat.

Desetak dana poslije ovog članka objavljuje misli inženjera M. Philippovicha o hidrocentralama na rijekama Gackoj i Lici što ih je autor izložio gradskom zastupstvu Zagreba. Po njegovu sudu, one bi imale ukupnu snagu od 125.000 KS, te bi domaća industrija i obamrli obrt dobili jeftinu struju a dio proizvedene energije mogao bi se prodavati Trstu i Rijeci kao i željeznici za pogon vlakova kroz Gorski kotar, zbog čega bi trebalo sagraditi »munjovode«.

³²⁰ NL 5. VI/132, 1909.

³²¹ Električna centrala na Gackoj, Domaće viesti, NL 28. I/24, 1912.

³²² NL 11. VII/165, 1913.

Obrazlažući prijedlog da cijeli pothvat čvrsto uzme u svoje ruke zagrebačka općina, on krsti električnu struju najmodernijim i najjačim oružjem XX. st. u borbi za ekonomski napredak.³²³ Uskoro je *Novi list* izvijestio da je senjska trgovačko-obrtnička komora pozvala općinsko zastupstvo Sušaka da zajedno sa zagrebačkim zastupstvom te općinama Hrvatskog primorja i Like onemogući dodjeljivanje koncesije tuđinskoj kompaniji Société adriatique d'électricité, čemu se ovo zastupstvo i odazvalo. Kako je, međutim, spomenuto društvo ipak dobilo koncesiju, sušačko općinsko vijeće je na prijedlog svog načelnika odlučilo protestirati kod bana Skerleca i s tim upoznati zagrebačko zastupstvo kao i općine Hrvatskog primorja i Like. Po riječima načelnika, to društvo samo buči o svom velikom radu a zapravo ništa ne poduzima da se s izgradnjom hidrocentrale što prije započne. No i kad bi bilo ozbiljnije, ono bi zato što je strano, zainteresirano samo za svoju dobit, najveći dio struje prodavalo velikim potrošačima, u prvom redu Trstu i Rijeci, dok bi Hrvatska i njezina industrija imale malo koristi od nove proizvodnje električne energije.³²⁴ Protiv podjele koncesije spomenutom društvu istupila je ne samo senjska komora već i općina Senj,³²⁵ a zatim i osječka komora,³²⁶ prvih dana 1914. o tom je problemu govorio u saboru G. Hreljanović, senjski zastupnik.³²⁷ Kao i prije nekoliko godina podizanje brodogradilišta u Kraljevici, tako je i pitanje izgradnje tih centrala naglo povećalo javni interes za tuđinska ulaganja, za koristi i štete koje ona mogu donijeti. *Novi list*, suglasno gledištu koje je uopće i u ranijim konkretnim slučajevima zastupao, najprije je povoljno primio vijesti o pothvatu kojega bi uspjeh označio početak stvaranja moderne energetske baze industrijske proizvodnje u Hrvatskoj, a zatim podržao nastojanje da se taj veliki posao osigura domaćima. Zajedničko nastupanje raznih političkih, privrednih i društvenih činilaca, s konačnim ciljem da se jedan važan projekt ostvari na temelju udruživanja vlasnika nacionalnog kapitala, potpuno je pak odgovaralo Supilovim pogledima o najboljem načinu jačanja opće ekonomske snage zemlje i naroda.

Poljoprivreda, drugi sektor proizvodnje u Hrvatskoj, zbog prevladavajuće agrarne karakteristike cijele privrede zapravo najvažniji, dobio je u listu skromnije mjesto od industrije, rudarstva i energetike, vjerojatno zato što je Supilo polazio od stava da su te proizvodne grane motori napretka, sposobni da, ukoliko dobro rade, pokreću i poljoprivredu. Njezino stanje list mnogo češće promatra kroz socijalnu nego kroz ekonomsku prizmu, tj. više ga zanima položaj seljaštva nego način na koji ono privređuje i njegovo usavršavanje. Od članaka koji su posljednjem aspektu dali prednost svojom se kvalitetom odlikuje onaj kojim se razmatra problem potpore vlasti usavršavanju agrarne proizvodnje. Anonimni autor primjećuje da je u zemaljskom budžetu za 1907. predviđena velika pripomoć poljoprivredi, ali smatra da je ona ipak daleko od stvarnih potreba. Međutim, njegove se zamjerke ponajviše odnose na uobičajeni način upotrebe sredstava kojima je vlada pomagala poljoprivredu. Ona se

³²³ *NL* 20. VII/173, 1913.

³²⁴ *NL* 12. IX/219, 1913.

³²⁵ *Obzor* 1. XI/307, 1913.

³²⁶ Isto 29. XI/325, 1913.

³²⁷ *HS* 1913—1918, sv. I, 499—500.

troše centralizirano, na svega nekoliko mjesta, za određene ustanove i uzorna gospodarstva u Zagrebu, Križevcima i Požegi. Pomoć poljoprivredi je zapravo. negoduje pisac, potpora »velikašima«; oni se njome služe kao posebnom vrstom privilegije. Zato se gotovo isključivo daje ravničarskim predjelima, dok brdski krajevi, napose ličko-krbavska i modruško-riječka županija, primaju mrvice. Od državnih zavoda i oglednih dobara, koji bi trebali služiti seljacima, vuku korist veliki novčari, povlaštene i patentirane osobe, a prvi »glođu kosti« iako su baš oni glavni poreznici. Dok izmučeno seljaštvo i »malograđanski svijet« propadaju, njihova sredstva dijelom struje u Zagreb da bi se ondje podizale velebne javne građevine a dijelom služe za pokriće održavanja nekoliko glomaznih ratarskih i stočarskih uzornih centara. S tom bi se praksom moralo što prije prekinuti; umjesto koncentracije sredstava u dva-tri velika ogledna gospodarstva, valja ih razrijediti osnivanjem pet do deset većih, s površinom od 100—200 rali, i sto do dvjesto manjih, od 10—20 rali.³²⁸ Sličnih prigovora i prijedloga bilo je i ranije,³²⁹ ali se ova kritika odlikovala oštrinom kojom su, uz sitnoburžoaski pristup problemu, napadnute vlasti u banskoj Hrvatskoj zbog toga što su godinama, udjeljujući pomoć poljoprivredi, favorizirale njezin najmanje ugroženi dio — tržišni veleposjed, moderni izdanak odavno ukinutog feudalnog vlasništva. No, iako je pisac uglavnom bio u pravu, stvarne prilike ipak nisu bile tako mračne kako ih je on ocrtao. Pozitivne promjene u poljoprivredi banske Hrvatske na prijelazu stoljeća nisu evidentne samo na posjedu »velikaša« već i u masi seljačkih gospodarstava, za što je, uz druge faktore, bila zaslužna i autonomna uprava.³³⁰ U članku se odrazilo i dugotrajno Supilovo negodovanje zbog parazitskih crta u vrhovima posjedničkog sloja hrvatskog društva, o kojima je svjedočila djelomično i arhitektura u središtu zemlje. U cjelini, pogledi izraženi u članku, posebice onaj o zagrebačkom »sjaju«, opravdavaju pretpostavku da mu je autor bio ili sam izdavač lista ili netko od njegovih bliskih istomišljenika.

Pozitivne promjene u poljoprivredi, vidljive i na seljačkim posjedima, svakako su popravile položaj pretežnog dijela poljodjelaca u banskoj Hrvatskoj. Usprkos naglom usponu emigracije i ubrzanju procesa urbanizacije njezino agrarno stanovništvo ipak se povećalo od 1890—1910. za 204.500 osoba, tj. za 10,9%.³³¹ Stoga je povećanje produkcije per capita bilo nešto skromnije od

³²⁸ Zemaljsko gospodarstvo, NL 10. II/38, 1907.

³²⁹ Veći broj manjih oglednih gospodarstava zagovarao je M. Derenčin još 1898, kritizirajući u saboru odnos Khuenuva režima prema akutnim potrebama seljaštva (HS 1897—1902, sv. II, d. I, Zagreb 1898. 47). Tek desetak godina kasnije, na početku 1911, i službeni organi priznali su nužnost decentralizacije poticanja poljoprivrede (v. odgovor člana banske vlade L. Chavraka na interpelaciju F. Novaka u HS 1910—1915, sv. I, Zagreb 1911, 507).

³³⁰ U proizvodnji glavnih ratarskih kultura od 1896—1905. jasno je izražen trend rasta. Ukupna proizvodnja ozime pšenice iznosila je 1896. više od 253.000 t.; otada do 1905. usprkos znatnim oscilacijama samo je jednom pala ispod te količine, u općenito lošoj godini za poljoprivredu: 1897. Na kraju razdoblja, 1905. dosegla je količinu od 348.000 t. Tome je odgovaralo desetgodišnje kretanje proizvodnje krumpira, glavnog nežitnog proizvoda ratarstva (usp. HSG I, 404—405). Znatna napredak zabilježilo je i stočarstvo (v. V. Stipetić, Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, Zagreb 1959, 80).

³³¹ Povećanje je izračunato na temelju podataka u HSG I, 89. i HSG II, 61.

općeg rasta poljoprivredne proizvodnje. Međutim, od 90-ih godina XIX. st. gotovo su stalno rasle cijene poljoprivrednih proizvoda pa je povećavanje dohotka po glavi premašivalo porast proizvodnje.³³² No, ta je razlika više koristi donijela imućnijem, manjem dijelu seljaštva, znatno jače povezanom s tržištem od prosječnog agrarnog proizvođača, nego većini sela. Osim toga, zbog razlika u plodnosti tla i gustoći komunikacione mreže pojedine su regije banske Hrvatske bile nejednako uključene u robno-novčane odnose, pa su sjeveroistočni krajevi, s velikim kompleksima dobre zemlje i brojnim prometnicama, imali nemalu korist od istodobnog porasta proizvodnje i cijena, dok su jugozapadni predjeli, s manje obradiva tla znatno lošije kvalitete i rijetkim komunikacijama, jedva poboljšali svoje materijalno stanje. Supilo, koji je većinom boravio u Rijeci, na njihovu vanjskom rubu, češće ih posjećivao i bolje poznao od daljih sjeveroistočnih područja, mogao je u svom širem vidokrugu primijetiti malo što od pozitivnih promjena u agraru i životu sela, pa su zabrinutost i negodovanje koji karakteriziraju priloge *Novog lista* o stanju seljačke mase lako shvatljivi. Njezinu perspektivu Supilo nije u većoj mjeri povezivao s unapređenjem poljoprivrede, ostvarenim bilo zaslugom države bilo nekih drugih činilaca. On traži izlaz za najveći dio poljoprivrednika u drugim sferama. Kao što je zagovarao zadružni put preporoda sela u Gorskom kotaru i Dalmaciji, tako je preporučivao kooperative i cijelom seljaštvu Hrvatske. No, o tome je njegov list pisao rjeđe nego prije 1906. Možda se njegovo povjerenje u zadruge nešto smanjilo, na što upućuje jedan članak o djelovanju tih poljoprivrednih asocijacija u nekoliko mjesta Hrvatskog primorja. Anonimni pisac članka napao je prodajne zadruge u Hreljinu, Zlobinu, Trpnju, Bribiru, Vratima i Dolu, tvrdeći da one zbog previsokih troškova uprave nabijaju cijene, čime potiču na isto takvo postupanje trgovce, i istodobno, pod vodstvom svećenika, zloupotrebljavaju vjeru (na njihovim dionicama nalazio se natpis: U ime Isusovo!), pa su zato efekti njihova poslovanja obratni od onih koje bi po svojoj osnovnoj namjeni imale postizavati.³³³ Vjerojatno taj članak nije uvršten slučajno baš u istom broju lista koji je izvijestio o sastanku predstavnika svih seljačkih zadruga, održanom u Zagrebu, navodeći osnovne zaključke iz rezolucije skupa. Okupljeni delegati zadružnog pokreta složili su se da treba preporučiti svim školama uključivanje poduke o zadrugarstvu u nastavne programe, napose učiteljskih škola i sjemeništa. Oni su i pozvali sve kulturne ustanove da energičnim djelovanjem što prije iskorijene lihvu i gdje god je moguće podižu zadružne domove kao rasadnike kooperativne misli.³³⁴ Redakcija nije dodala nijednu riječ komentara, ali neizbježno povezivanje ove informacije s istodobnom kritikom primorskog ogranka hrvatske mreže seljačkih zadruga upućuje na zaključak da ono ili izdavač lista tada ne pristaju uz zadružni pokret bez ozbiljnih rezervi. Nepoštedne zamjerke svećenicima nisu se, vjerojatno, temeljile samo na njihovom nastojanju da izrabe zadruge za svoje posebne svrhe, već i na općem političkom sukobu Supila

³³² Ukupna vrijednost ratarske proizvodnje porasla je od 358 mil. kr. 1906. na 475. mil. kr. 1910 (v. HSG II, 333).

³³³ Konzumne zadruge u Primorju, *NL* 11. IV/88, 1907.

³³⁴ Svezadružni sastanak u Zagrebu, isto.

s pretežnim dijelom katoličkog klera, koji je započeo još 1903.³³⁵ No, iako je u radu zadruga zapažao mrsku ruku klerikalizma, njegov se odnos prema tom obliku udruživanja poljoprivrednika nije bitno promijenio. Prvih dana proljeća 1907. *Novi list* preporuča brošuru K. Jande, tajnika Hrvatske poljodjelske banke, koji je u svojoj knjižici ocrtao materijalne i moralne vrijednosti seljačkih zadruga,³³⁶ a u jesen 1908. upozorava na brošuru J. Cvetka o hrvatskim seljačkim zadrugama uz napomenu da su one najjednostavnije i najuspješnije sredstvo za podizanje blagostanja sela, o kojem se još uvijek premalo zna.³³⁷ Nekoliko godina kasnije sa zadovoljstvom navodi podatke kalendara Hrvatske poljodjelske banke prema kojima su u Hrvatskoj 1910. djelovale 222 seljačke zadruge sa 35.000 članova, raspolazući rezervnim fondom od 461.000 kr. Uz to se konstatira da u kalendaru ima mnogo korisnih uputa i izražava nada da će se napokon srediti 40 hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini.³³⁸ Kakvu je važnost Supilo i kasnije pridavao zadrugama razabire se iz činjenice da je u svojem glasilu na mjestu uvodnika objavio članak I. Krznarića, agilnog predstavnika predratnog omladinskog pokreta, koga su uzbudili podaci o brojnosti hrvatskih seljačkih zadruga izloženi u *Obzoru*. Zagrebački list upoznao je javnost s prikazom novčanih prilika u srijemskoj, virovičkoj i požeškoj županiji, koji je napisao E. Payliaruzzi, direktor osječke podružnice Austro-ugarske banke. U njemu se moglo pročitati da je ondje 1911. ukupno djelovalo 335 zadruga, od kojih se 33% nalazilo pod upravom Srpskog zemljoradničkog saveza, čak 47% pripadalo je mreži »vjeresijskih udruga« s centralom u Budimpešti, a svega 20% bile su hrvatske seljačke zadruge povezane s Hrvatskom poljodjelskom bankom. Krznarić je iz tih podataka i onih o rastu broja Mađara i Nijemaca u spomenutim županijama povukao zaključak da će istok tadašnje banske Hrvatske postati uskoro tuđinski ako se stranoj invaziji ne pruži odlučan otpor. Podsjećajući da je naprednjačka omladina odavno proklamirala svoju spremnost za borbu protiv mađarsko-njemačke invazije, on joj predbacuje da je u nekoliko posljednjih godina malo što učinila u pogledu podizanja nacionalne samoobrane, da se bavila ekonomskim pitanjima mnogo manje nego što je bilo neophodno.³³⁹ Supilo, koji je tekst uvrstio u svoj list na najistaknutijem mjestu, sigurno se slagao s Krznarićevim pogledima, prema kojima su hrvatske i srpske seljačke zadruge bile važno sredstvo za jačanje seljaštva, ali i solidna brana denacionalizaciji, dok su one pod ugarskim nadzorom služile odnarođivanju.³⁴⁰

Sličnom, ali još snažnijom polugom za ispravljanje položaja seljaštva i zaštitu autohtonog nacionalnog karaktera zemlje Supilo je smatrao unutrašnju kolonizaciju. Poslije 1905. zagovarao ju je još odlučnije nego ranije jer se

³³⁵ Lovrenčić, *Geneza*, n. dj., 235, 248.

³³⁶ *NL* 23. III/73, 1907.

³³⁷ *NL* 28. XI/282, 1908.

³³⁸ *NL* 25. I/21, 1911.

³³⁹ *Gospodarski protunarodni okovi u Slavoniji*, uvodnik, *NL* 25. VII/176, 1912.

³⁴⁰ Hrvatske i srpske seljačke zadruge bile su zajedno brojnije od ugarskih vjeresijskih udruga, ali su ove imale znatno više članova na teritoriju banske Hrvatske. Na kraju 1912. bilo je u 252 hrvatske zadruge 37.777 članova, a u 203 srpske godinu dana ranije 11.743, dok je 285 vjeresijskih udruga potkraj 1912. imalo 60.223 člana (v. *Hrvatski kompas*, n. dj., 111, 444, 453).

emigracioni odljev domaćeg stanovništva nastavio kao i doseljavanje tuđinaca. Svoje osnovne misli o tom pitanju izložio je sredinom 1906. u poduljem članku potpisanom inicijalima F. S. Na istup ga je potakla novinska rasprava o otuđivanju tla u Hrvatskoj koju su tada izazvale neke veće kupoprodaje posjeda. S dubokom zabrinutošću Supilo piše o napredovanju njemačkih i mađarskih došljaka u najplodnijim krajevima zemlje. Malo pomalo oni osnivaju svoje kolonije, općine, banke, pojavljuje se već i njihova inteligencija pa i politički predstavnici. Toj slici pojačane korozije nacionalnog terena Supilo suprotstavlja protusliku svojih rodnih Konavala. Oko 11.000 stanovnika toga kraja živi gotovo samo od poljoprivrede, vrlo su vrijedni, umjereni i trijezni, visokog morala. Radeći ustrajno stekli su toliko da su kroz 100 godina pokupovali godina pokupovali gotovo svu vlastelinsku zemlju, nitko se nije doseljavao k njima, ali su se zato iz svijeta vraćali emigranti i smještali se ponovo na rodnom tlu. Dotle na sjeveroistoku banske Hrvatske seljaci umjesto da proširuju svoj zemljišni fond na račun plemićkog veleposjeda prodaju vlastita imanja. Pod lošim utjecajem gospode — objesnog činovnika, nevaljala učitelja, raspusnog župnika —, seljak se iskvario, ulijenio, odaje se alkoholu, nemaran teži samo lagodnom životu, dok se pred njegovim očima šire marljivi i trijezni njemački i mađarski doseljenici. Tek ako se seljaštvo preodgoji pozitivnim naporima crkve, škole, uprave i inteligencije, opće stanje će se korjenito promijeniti.³⁴¹ Usporedba Konavala sa sjeveroistokom Hrvatske nije bila prikladna. Prvo je područje živjelo kao oveća plodna oaza među kamenitim gorama, daleko od bilo kakvog migracionog žarišta ili toka; dubrovačko plemstvo, odavno zahvaćeno procesom propadanja, rezignirano je prepuštalo zemlju jedinim kupcima — svojim bivšim kmetovima. Sjeveroistok Hrvatske bio je naprotiv otvoren i stranim utjecajima i migracionim valovima bliskih kolonizacionih jezgri Nijemaca i Mađara u južnoj Ugarskoj; uz snažnu potporu tuđinskog kapitala i moderniziranog plemićkog veleposjeda robnonovčani odnosi su ovdje brzo napredovali društveno diferencirajući seljačku masu i razarajući patrijarhalni život poljoprivrednika. Supilo je, međutim, primarne uzroke stvarnih razlika stanja između ta dva udaljena područja zamijenio sekundarnim, izvedenim, — moralnim obilježjima. Podsjećajući na Relkovića, pozivao je seljaka da se popravi, da u svom i općenacionalnom interesu savlada mane koje ga guraju u propast. Kao i pri Supilovu razmatranju raznih drugih pitanja, i u prilazu ovom pitanju jasno se ispoljio sitnoburžoaski stav po kojem je lijek za selo bio vrlo jednostavan: vrijedno raditi, ne podavati se porocima i štedjeti.

Svoja gledišta o propadanju seljaštva i tuđinskoj kolonizaciji Supilo je izložio i u jednom saborskom govoru na početku 1907. Tom je prilikom osudio domaće ljude što u Slavoniji i Srijemu ne odlaze raditi na veleposjede, pa se zato moraju dovoditi strani radnici i upošljavati doseljeni mađarski i njemački seljaci koji, iako imaju dosta zemlje, hoće obrađivati i tuđu. Hrvatska poljodjelska banka kupila je velike zemljišne površine kako bi na njima naselila hrvatske seljake, nastavio je Supilo, ali oni usprkos vrlo povoljnim uvjetima za stjecanje imanja propuštaju ponuđenu dobru priliku; dok Židovi i Nijemci

³⁴¹ O kolonizaciji u Hrvatskoj i Slavoniji, *NL* 19. VIII/228, 1906.

uspijevaju velikim marom, domaći trate novac i vrijeme u krčmi.³⁴² Gledište izdavača *Novog lista* bilo je isto kao u njegovu ranijem članku, samo što je sada potkrijepljeno određenijim osudama. O uvjetima rada na veleposjedima Supilo nije rekao u saboru ništa, iako su socijalisti potkraj 1906. privukli velik dio poljoprivrednih radnika na istoku banske Hrvatske baš zbog toga što ti uvjeti nisu bili nimalo privlačni. U vrijeme kad Hrvatsko-srpska koalicija na vlasti nastoji rastrojiti i onemogućiti djelovanje socijalista među onima koji su »htjeli« raditi na veleposjedima,³⁴³ Supilov je govor odgovarao interesima koji nisu bili ni seljački ni radnički.

U okolnostima koje su donekle sličile onima iz 1897, kad je Khuen, narnuvši na pokret poljoprivrednih radnika u Srijemu, zadao težak udarac mladoj socijal-demokraciji, *Novi list* je još jednom, u odlučnom razmatranju ponudio javnosti opće tumačenje seljačkih prilika. Ono se vrlo malo podudaralo s prikazanim pogledima Supila. Anonimni pisac žali što se s unutrašnjom kolonizacijom kao protuakcijom na tuđinsko doseljavanje nije započelo pred dvadesetak godina. Iako taj propust opravdava teškim političkim stanjem u Khuenovo doba, ipak zamjera patriotskim krugovima što su pasivno motrili imigraciju kao i rasulo stare zadruge mada je ova kao »moćna narodna ekonomsko-krvna zajednica [...] bila kadra da provada ekonomsku afirmaciju.« Ni vlast ni društvo nisu se brinuli kako osigurati seljacima stjecanje obradiva tla, iako se raspadom tih zadruga sve očiglednije cjepkao seljački zemljišni fond. Stisnuti na maljušni posjed, seljaci, osobito mlađi, traže dodatne izvore prihoda u radu po ciglanama i kamenolomima gdje fizički i moralno propadaju. Seljaštvu prijeti, s grozom konstatira pisac, potpuna proletarizacija, a to je, po njegovu sudu, velika opasnost za Hrvatsku jer ona kao poljoprivredna zemlja, bez razvijene industrije i trgovine, mora sačuvati seljački element kao pravu narodnu srčiku, »zdravu konzervativnu jezgru«. Što proletarizacija napreduje usporedo s tuđinskim doseljavanjem treba pripisati pomanjkanju nacionalno-ekonomskog programa koji ranije nijedna stranka nije izradila. Domaća inteligencija, zaključuje pisac, zakazala je ostavivši narod da bez orijentacije traži bilo kakvi izlaz pa ga je i našao — u emigraciji. Banka za unutrašnje naseljavanje od male je koristi jer se odmah poslije osnutka uputila pravcem dobiti. Narodu neće mnogo pomoći ni zakon o kolonizaciji, koji je sabor izglasao na početku 1907, ukoliko se ne povede odlučna borba da se i oživotvori, uz odricanje od spekulantske prakse. Tek takvom akcijom unaprijedit će se u značajnim razmjerima unutrašnje naseljavanje, kojim se može očuvati domaće tlo od tuđinske poplave i stvoriti imućno seljaštvo, sposobno da snosi troškove narodnog obrazovanja i druge izdatke potrebne za svoje napredovanje. Isto tako širokom društvenom potporom trebat će osigurati provođenje budućeg zakona protiv lihve, odredaba koje će ograničiti ovrhu i drugih sličnih mjera za zaštitu seljaštva.³⁴⁴ Objavljivanjem ovog članka *Novi list* u mnogočemu je proturječio pogledima Supila koje je on nedavno izložio i u svojim novinama i u saboru. Seljaštvo, po anonimnom piscu, propada

³⁴² HS 1906—1911, sv. II, d. I, Zagreb 1907, 625—626; NL 12. II/39, 1907.

³⁴³ Šidak — Gross — Karaman — Šepić, n. dj., 307.

³⁴⁴ Unutarnja kolonizacija, NL 20. III/70, 1907.

tuđom krivicom, neke njegove moralne mane se ni ne spominju. Kao i prije 1905. Hrvatska poljodjelska banka optužuje se za služenje lukrativnim ciljevima,³⁴⁵ iako joj Supilo nedavno u saboru nije uputio nijednu zamjerku, naprotiv, indirektno ju je hvalio naglašavajući da uz vrlo povoljne uvjete nudi seljacima zemlju. Prilaz pitanju propadanja seljaštva nije se ni malim dijelom podudarao s velikom pohvalom industriji, publiciranom u listu prije nepunih godinu dana. Proletarizacija je piscu bila istovjetna sa smrtnom opasnošću za Hrvatsku. Doduše, on je to svoje gledište argumentirao nepostojanjem veće industrije i trgovine, ali nije ni nabacio da bi izlaz za ugroženo seljaštvo moglo biti i smišljeno jačanje tih grana, osobito prve, niti je spomenuo ijednu od pozitivnih crta industrijskog rada koje je list prije slavio. Izvor narodnog zdravlja našao je samo u seljačkom konzervativizmu, vjerojatno misleći pod tim na etičke vrline i nacionalnu samobitnost a možda i na odbojnost prema socijalističkim idejama koje su ponovo življe prodirale u dio seljačkog življa na istoku banske Hrvatske. Seljaštvo je predočeno kao jednorodna masa čiji se opći položaj jako pogoršao zbog disolutivnog procesa koji je razorio glavni oblik njezine stoljetne organizacije i time je razmrvio u bezbroj sitnih čestica. Što je taj proces pobudilo, kome je ipak dobro došao, iz članka se nije moglo saznati. U veleposjed pisac nije taknuo kao ni Supilo u svom saborskom govoru; utjecaj općeg političkog i ekonomskog položaja zemlje na razvoj seljaštva nije spomenut, kao ni pitanje upliva vlasti na unapređenje poljoprivrede. Budućnost sela imala se uglavnom osigurati naseljavanjem seljaka s premalo zemlje na tlu koje bi im se prodavalo uz što nižu cijenu, odnosno na kredit s malim kamatima. Proces unutrašnjeg raslojanja seljaštva na osnovu stalnog djelovanja robnonovčanih odnosa, osobito brz ako ga ne ometaju novi organizacioni oblici poljoprivredne suradnje, za pisca nije postojao. Neizvjesno je koliko se Supilo slagao s nazorima iz tog članka jer mu redakcija nije dodala nikakvu primjedbu. No, ako je možda i prihvatio takvo tumačenje stanja i budućnosti sela, svoja gledišta o seljačkim manama ipak nije odbacio. Javljaajući u proljeće 1909. o prodaji imanja grofa A. Jankovića blizu Virovitice, njegov je list predbacio seljacima da nezainteresirani stoje po strani, pa će povoljne uvjete za nabavku zemlje iskoristiti drugi — spekulant iz Ugarske koji će ondje stvoriti novu mađarsku koloniju.³⁴⁶ Dvije godine kasnije u jednom uvodniku o iseljavanju kaže se da su »lakoumnost, indolencija i bečarluk domaćih ljudi« omogućili Nijemcima i Mađarima naseljavanje pa ih već u Hrvatskoj ima više nego Hrvata u Istri.³⁴⁷ Takvom gledištu nije pristajao veći interes za čisto ekonomske probleme sela pa ga *Novi list* zaista od 1907. rijetko pokazuje. Vjerojatno je po Supilovu sudu prvo trebalo preodgojiti seljaštvo u znatnom dijelu Hrvatske i tek se onda prihvatiti unapređenja poljoprivrede.

³⁴⁵ Lovrenčić, *Ekonomska problematika*, 113.

³⁴⁶ *NL* 4. IV/81, 1909.

³⁴⁷ *Kamo u svijet?*, uvodnik, *NL* 24. XI/280, 1911. U banskoj Hrvatskoj bilo je 1910. g. 132.150 osoba kojima je materinski jezik bio njemački i 103.405 lica mađarske narodnosti (v. Statistički atlas kraljevine Hrvatske i Slavonije 1875—1915, Zagreb 1915, tabela na str. 8).

Među ekonomsko-socijalnim pitanjima Hrvatske u desetljeću prije I. svjetskog rata Supila je naročito zanimao problem emigracije, već spomenut u vezi s unutrašnjom kolonizacijom i doseljavanjem tuđinaca, o kojem se u to vrijeme sve više pisalo u hrvatskoj publicistici. Registrirajući taj pojačani interes, njegov list primjećuje da su gledišta o emigraciji podijeljena; jedni vide samo štete koje donosi zemlji, drugi upozoravaju na neke njezine pozitivne posljedice kao što su pritok strane valute koje emigranti šalju svojim porodicama, povratak određenog dijela iseljenika sa stečenim imecima i novim kulturnim iskustvima. Odgovaranje ljudi od napuštanja vlastite zemlje nema smisla, napominje se u listu, jer »nada u sliepu sreću i egoizam pojedinca pobieđuje rodoljubne osjećaje i obću narodnu korist«. Protiv emigracije valja se boriti na posve drugačiji način — traženjem uzroka i nastojanjem da se oni uklone.³⁴⁸ Supilovo glasilo nije samo odmah pokušalo da ih utvrdi ili da barem daljnjim napisima potakne na to druge. No, kad je H. Sirovatka, koji se već dulje bavio emigracijom, organizirao anketu o iseljavanju želeći ustanoviti opseg, uzroke i posljedice tog sve burnijeg procesa, *Novi list* je objavio njegov upitnik uz primjedbu da se radi o vrlo važnom problemu.³⁴⁹ Dva mjeseca kasnije publicirao je pismo jednog hrvatskog poduzetnika iz Južne Afrike koji je, potaknut Sirovatkinim pitanjima, upozorio da u inozemstvu loše prolaze doseljenici iz Hrvatske ako nemaju zanata i savjetovao da se zato u zemlji otvore kamenoklesarske i građevinske škole čiji bi završeni polaznici bili i kod kuće i u svijetu bolje plaćeni od priučenih radnika.³⁵⁰

Sirovatkina inicijativa i potpora koju joj je list pružio potakla je i nekog domaćeg promatrača emigracije da izloži svoje gledište. Pozivajući se na prilike otoka Paga, odakle se javio, on se oborio na iseljavanje tvrdeći da su njegove posljedice gotovo isključivo razorne. U Americi emigranti se privikavaju na društveni ambijent potpuno različit od njihova domaćeg; preživjevši pravu duševnu revoluciju preobražavaju se u nove ličnosti, što lako primjećuje tko god se s povratnicima sretne. Oni su lišeni ranije skromnosti, težački rad im je mrzak, ali zato mnogo izdaju na piće i hranu; život u domovini postaje im ubrzo nenaslan, pa, potrošivši nerazumno velik dio novca koji su donijeli, ponovo odlaze u Ameriku. Žene pak onih emigranata koji šalju kući svoje uštede nevješto i lakomisleno kupuju zemlju po znatno višoj cijeni od uobičajene, čime štete i drugima jer takvo njihovo postupanje uzrokuje porast opće cijene obradiva tla. Zbog emigracije dolazi do nestašice slobodnih radnih ruku i povećanja nadnica, što pogađa one kojima su potrebni nadničari — veće posjednike i mala gospodarstva, iseljavanjem lišena većeg ili manjeg dijela vlastite radne snage. Taj žestoki kritičar emigracije ipak priznaje da ona daje i neke dobre plodove — na osnovu ušteda mnogi iseljenici oslobodili su se duga i s njime lihvara, kupili nešto zemlje, obnovili filokserom upropaštene vinograde — ali ih bez obrazloženja naziva prividnima. Čim u Americi prestanu »veliki radovi«, nastavlja promatrač s Paga, otpast će potreba za uvozom radne snage; ako će se i primati novi doseljenici, bit će to ljudi iz zapadne i centralne Evrope koji bolje znaju engleski, kvalificirani

³⁴⁸ Izseljivanje, *NL* 21. VI/169, 1906.

³⁴⁹ *NL* 11. I/11, 1907.

³⁵⁰ K uredjenju hrvatske emigracije, *NL* 7. III/59, 1907.

su i poduzetni. Presahnuvši, emigracija će ostaviti iza sebe sudbonosno nasljedstvo: »Neuka, pokvarena masa, slabo i površno usisanim socialističkim idejama stvorit će eterogeni elemenat i radnički proletarijat, koji će u našem puku kobno djelovati, prouzrokujući društveni i ekonomski prevrat«. Glavnim krivcem svih tih nedaća, stvarnih i mogućih, kritičar smatra apatičnu inteligenciju. No, njegovo razmatranje ipak ne završava beznađem već savjetima kako spriječiti veliko zlo koje je preokao kao konačan rezultat emigracije. I on misli da je potrebno boriti se protiv uzroka iseljavanja a za spas težaka »koji je temelj našeg sveobćeg blagostanja«. Općine i sabor morali bi utjecati na vladu da osigura zaradu za »težake«, župnici, učitelji, razna hrvatska društva i čitaonice trebali bi agitirati protiv odlaska u tuđinu, podučavati seljake kako da što bolje iskoriste svoj trud i uvjeravati ih u prednosti zadruga.³⁵¹ Osnovicu tog razmatranja činila je ne samo briga za narod, već i strah od socijalne revolucije koji je u navedenom tekstu jasno izražen. Zato su vrlo kompleksni neposredni i dugoročni utjecaji iseljavanja na društvenu sredinu tadašnje Hrvatske prikazani kao splet mračnih elemenata na čijoj periferiji postoje neke svijetle pruge, uske, slabe i privremene. O uzrocima emigracije ne kaže se izravno ništa, ali je iz datih savjeta slijedilo da su to nezaposlenost, zablude o dobrom životu u dalekom svijetu, loše privređivanje i mala rasprostranjenost seljačke suradnje i samopomoći. I taj indirektni spisak uzroka i pripisivanje inteligenciji glavne krivice za iseljavanje svjedoče o pokušaju dubljeg zahvata u proces koji je kritičar očigledno smatrao vrlo važnim za sudbinu Hrvatske.

Kao mnogi drugi slični pozivi raznim političkim i društvenim faktorima da se suprotstave emigraciji, ni taj apel nije urodio željenim rezultatom. Umjesto da se smanji, iseljavanje je dalje raslo. To je u Supilovu glasilu konstatirao D. Selak, koji je i sam boravio neko vrijeme u Americi. Očigledni neuspjeh nastojanja da se domaći ljudi odvrate od emigracije i muke iseljenika koje je na licu mjesta promatrao uvjerali su ga da je uzaludne napore potrebno što prije zamijeniti konkretnom brigom za emigrante. Zastupajući to gledište, on se pozvao na primjer drugih naroda s brojnom emigracijom: za potrebe iseljenika osnivaju se posebni uredi, škole i druge kulturne ustanove. Budući da u Hrvatskoj takve brige za emigrante još nema, tvrdi s pravom Selak, oni su žrtve raznih varalica, koji ih na dugom putu od Hrvatske do nekog mjesta u dalekoj prekooceanskoj republici predaju jedan drugom. Po njegovoj procjeni, razni agenti i društva za emigraciju te parobrodarske kompanije zaradile su samo 1907. oko 2,5 mil. kr. na 50.000 iseljenika i još oko 1,5 mil. kr. na 30.000 povratnika. Istodobno banke preko kojih iseljenici šalju novac u domovinu ubiru visoke provizije za tu uslugu. Neuki, bez ičije pomoći, naši su emigranti u Americi, zemlji bez obzira prema tuđincima i siromašnima općenito, izvrnuti najgnusnijem izrabljivanju. Njima valja pomoći time što bi se osnovao jedan iseljenički zavod u zemlji a drugi u Sjedinjenim državama.³⁵² Selakov pogled nije se zadržao na složenoj osnovici razloga emigracije, o kojoj se već dotad u hrvatskoj štampi mnogo raspravljalo, već na životnim

³⁵¹ Utjecaj prevremenog seljenja na naše socijalno-ekonomske prilike, *NL* 24. III/74, 1907.

³⁵² Izseljeničko pitanje, *NL* 15. III/65, 1908.

pitanjima iseljenika i vjerojatnim nedaćama onih koji će poći u tuđinu tjerani bijedom i slabim izgledima za zapošljavanje u zemlji. Ne vjerujući u skore rezultate bilo kakve akcije protiv emigracije, on je pokušao skrenuti pažnju zainteresirane javnosti u drugom pravcu založivši se za humanu organizaciju iseljavanja i stvarnu brigu za iseljenike.

Zanimanje za emigrantsko pitanje pojačala su u toku 1908. dva posve nepoželjna impulsa. Svjetska ekonomska kriza 1907/8. sručila se svom snagom na Sjedinjene države. U privrednom poremećaju kakvog još ondje nije bilo, mnogi su radnici izgubili posao a novopridošli emigranti nisu imali gotovo nikakvih izgleda da ga dobiju. Kako je kriza bjesnila mjesecima, velik broj iseljenika krenuo je natrag, u Evropu. Široka bujica emigranata potekla je i prema Hrvatskoj,³⁵³ gdje je također zbog krize porastao broj nezaposlenih. Takav nagli priliv povratnika u izrazito nepogodnom trenutku mogao je dovesti do opasnog porasta nezadovoljstva i socijalnih nemira. Stoga su politički i privredni faktori u Hrvatskoj poduzeli akciju da se povratnicima pomogne, u prvom redu zapošljavanjem.³⁵⁴ U proljeće 1908. drugi je teški udarac pogodio iseljenike. U New Yorku je bankrotirao F. Zotti, rodom iz Kotora, osnivač Prve hrvatske banke, u kojoj su iseljenici iz Hrvatske držali svoje uštede. Taj je događaj komentirao u Supilovu listu I. F. Lupis, dobar poznavalac emigracije. Napomenuvši da se i sam odavno borio protiv Zottija, vještog lopova koji je služeći se ne samo spomenutom bankom već i političkim sredstvima — izdavao je dva lista i vršio dužnost predsjednika Hrvatske narodne zajednice — zapleo u svoje mreže mnoge iseljenike, Lupis optužuje domaće faktore zbog dugotrajnog nemara, stvarne ravnodušnosti prema emigraciji. Zahvaljujući tome ovaj je veliki varalica i politički spekulat, i talijanaš i bučni frankovac, mogao nesmetano djelovati upropaštavajući neuke. Jedine stvarne zasluge za iseljenike imaju, po Lupisovu sudu, H. Sirovatka i A. Tresić-Pavičić koji su napisali dobre knjige o hrvatskoj emigraciji. Članak završava usporedbom Zottija i J. Franka: oba uz pomoć zaluđenih, napose svećenika, zavode neupućene zbog ličnih koristi i ambicija.³⁵⁵ Vjerojatno je Lupis bio autor i nepotpisanog članka koji se uskoro oborio na druge faktore odgovorne za položaj emigranata. Reagirajući na poziv *Hrvatske krune* vlastima da se zauzmu za hrvatske iseljenike, pisac tog članka izražava mišljenje da je nužan posve drugačiji pristup emigrantskom pitanju. Njemačke i mađarske vlade, tako on naziva vrhovne izvršne organe u Austriji i Ugarskoj, djelovale su uvijek protiv interesa Hrvata, sa ciljem da ih materijalno oslabe pa i unište. Zato je još na snazi emigrantski zakon iz 1800. Tek 1905. austrijska vlada se prisjetila da bi ga trebalo promijeniti, pa je pisac članka kao jedini dalmatinski stručnjak za iseljavanje pozvan u Beč na konzultaciju. Ondje se, međutim, pokazalo da vlada i najveći dio njezinih eksperata ne znaju ništa o emigraciji, ali su se zato dali čuti predstavnici parobrodarskih društava, stvarno zainteresiranih samo za transport iseljenika koje prevozninama izrabljuju

³⁵³ G. 1906. registriran je svega 4141 povratnik, slijedeće godine 7843, a 1908. g. 7749. Nakon što je kriza prošla, njihov se broj veoma smanjio: 1909. bilo ih je svega 2109, a 1910. 3372 (v. HSG II, 205).

³⁵⁴ *NL* 7. I/6, 15. II/40, 1908.

³⁵⁵ Frank Zotti ... bankrotirao, *NL* 28. VI/177, 1908.

koliko god više mogu. No, i ta vladina inicijativa nije urodila nikakvom znatnijom promjenom, osim što je proglašen oprost iseljenicima koji su izbjegli vojnu službu u Monarhiji. Od vlade ne treba očekivati nikakvu veću pažnju prema emigrantima, ističe pisac članka. Umjesto toga rodoljubni krugovi moraju se sami prihvatiti posla. On predlaže da I. hrvatska štedionica i Hrvatska poljodjelska banka osnuju u inozemstvu novčani zavod za iseljenike kako bi sigurnim putem stizale u domovinu desetine milijuna kr. njihovih ušteda.³⁵⁶ Velike banke u Hrvatskoj nisu se požurile da taj prijedlog oživotvore. Hrvatska poljodjelska banka se samo uključila u akciju pomoći iseljenicima ponudivši oštećenima Zottijevim bankrotom da ih za male troškove pravno zastupa jedna američka banka s kojom je ona imala poslovne veze.³⁵⁷

O toj je aferi Supilov list pisao i poslije Lupisovih članaka. U dopisu s potpisom »Amerikanac« neki se ogorčeni iseljenik okomio na tobožnje hrvatske i srpske rodoljube koji u Sjedinjenim državama izrabljuju svoje sunarodnjake. Dok su ranije B. Gojsović i P. Zinaić pronevjerili 28.000 dol. srpskog novca, sada je Zotti prevario velik broj hrvatskih doseljenika izdajući im lažne potvrde o upućivanju njihova novca u domovinu. Zavaravajući emigrante napao je izmišljenim optužbama I. hrvatsku štedionicu zato što je, sita njegovih prljavština, prekinula poslovne veze s bankom kojoj je on bio na čelu. Na kraju dopisa dodaje se da je Zotti istupao protiv Hrvatsko-srpske koalicije i propagirao Frankove pravaše.³⁵⁸ Uskoro je *Novi list* naveo da je ta opskurna osoba pronevjerila ukupno 3,5 mil. kr., oštetivši hrvatske emigrante za 692.000 dol., odnosno za 1,5 mil. kr.³⁵⁹ Međutim, Zotti se ipak nekako izvukao iz tog skandala i nastavio svoju djelatnost. Nekoliko godina poslije bankrota njegove banke, Lupis ga je ponovo prikazao kao genijalnog lopova, tvrdeći da je prikratio iseljenike za 7 mil. kr., dakle za mnogo veći iznos od ranije navedenog u listu, i zatim produžio praksom prevara i podvala. Njegova je desna ruka, nastavlja Lupis, novinar Brozović, koji je stigao u Zagreb u vrijeme »veleizdajničkog procesa«, i primivši znatnu novčanu sumu od Rauchove koterije, vratio se u Sjedinjene države gdje je s dobivenim sredstvima pokrenuo *Američki hrvatski glasnik*, pandan zagrebačke vladine *Ustavnosti*. Zajedno sa Zottijevim *Narodnim listom*, koji se održao poslije bankrota svog patrona, to novo glasilo politički truje hrvatske iseljenike nastojeći da ih dovede pod utjecaj grupe bezobzirnih izrabljivača. Lupisovo mišljenje o odnosu glavnih političkih i privrednih činilaca Hrvatske prema emigraciji nije se nimalo izmijenilo. On im ponovo predbacuje potpunu ravnodušnost, pola milijuna Hrvata u inozemstvu njihova su zadnja briga. Njegovo tumačenje tog nemara bilo je jednostavno, ali površno: inteligencija se pogospodila, sve se više udaljuje od puka, pa i od sirotinje koja se iseljava.³⁶⁰ Kao Supilo, Radić i mnogi drugi, Lupis je pod inteligencijom razumijevao i znatan dio domaćih kapitalista, osobito one na čelu banaka, korporacija i većih poduzeća. Na to upućuje i prigovor hrvatskim novčanim ustanovama da nisu osnovala solidnu

³⁵⁶ Ustanovimo Hrvatsko-američku banku u New Yorku, *NL* 1. VIII/181, 1908.

³⁵⁷ Pomoć Hrvatske poljodjelske banke, *NL* 1. VIII/181, 1908.

³⁵⁸ Tobožnji narodni rodoljubi i prijatelji, *NL* 25. VIII/201, 1908.

³⁵⁹ *NL* 4. IX/210, 1908.

³⁶⁰ Banda Zotti — Brozović u New Yorku, *NL* 23. III/70, 1911.

banku za iseljenike u Americi, već su čak neko vrijeme održavale poslovne veze sa Zottijem, što se ponajviše odnosilo na I. hrvatsku štedionicu — pri-govor koji se uklapao u spomenute opće zamjerke inteligenciji. Objašnjenje stvarne nebrige o emigraciji nije imalo pravog smisla. Faktori koje je nazvao inteligencijom nisu se udaljili od malog čovjeka, svojim pretežnim dijelom nisu mu ni prije bili bliski. Obrazovanu buržoaziju, bez obzira da li se bavila velikim poslovima ili intelektualnim radom, držao je podalje od puka dru-štveni položaj, od plemstva naslijeđena tradicija nemarnog ponašanja prema neimućnima a i konkretni materijalni interesi. No, odatle ne slijedi da se uopće nije obazirala na probleme donjih slojeva; težnja za što širim političkim i socijalnim utjecajem, bojazan od rasta radničkog pokreta kojega je rađanje i napredovanje bilo najuže povezano s tim pitanjima, osjećaj za većinu nacije kojoj je i sama pripadala i koju je htjela voditi i, napokon, elementarni huma-nizam bili su zajedno, mada u vrlo različitoj mjeri, podloga izvjesne pažnje posjedničkog dijela hrvatskog društva prema seljačkoj i radničkoj sirotinji, pa i prema iseljenicima. Ta je pažnja čak prvih godina XX. st. očitija nego ranije, ali je još uvijek skromna, više verbalna, bučna i razmetljiva nego stvarna. Po svojoj djelotvornosti mnogo je manja od one koja se od građanske klase optimalno može očekivati. Pogriješivši u tumačenju fenomena, Lupis nije osobito pretjerao u predbacivanju, kao što ni njegova završna primjedba da uz ocrtani odnos obrazovanih prema puku mnogi smatraju lopove rodoljubima i, obratno, prave rodoljube lopovima, nije bila daleko od istine.³⁶¹

O raznim nedaćama emigranata govorili su i drugi članci *Novog lista*. Tako je D. Selak upozorio na praksu agenata prevoznih društava da uz velike provizije otpremaju iseljenike najlošijim brodovima i željeznicama.³⁶² Iz zadarskog *Narodnog lista* Supilovo je glasilo preuzelo prikaz jednog predavanja I. F. Lupisa, koji je u najmračnijim crtama prikazao životne prilike hrvatskih emigranata u Americi. Pritom je izjavio da ni deseti dio njih nije organiziran i napao austro-ugarske konzulate u Americi zbog potpune nebrige za doseljenike koji su stigli iz Hrvatske. Oni dolaze, konstatirao je ovaj predani pobornik interesa emigranata, bez ikakva znanja pa obavljaju najteže i najopasnije poslove koji su vrlo loše plaćeni.³⁶³ Supilov list je pokušao svratiti pažnju javnosti i na jednu specifičnu nedaću emigracije: američke vlasti pooštrevale su u predratnim godinama uvjete za useljavanje u Sjedinjene države, pa su se mnogi morali vratiti u domovinu potrošivši velike sume za uzaludno puto-vanje. Kako iseljenici u tom pogledu nisu bili zaštićeni nikakvim osiguranjem, sav gubitak svaljivao se na njihova leđa, što je za one koji su uzeli zajam da bi mogli putovati bila prava katastrofa. Njima je predstojala ovrha ili uzimanje novog zajma kako bi vjerovniku nadomjestili novac koji je završio u blagajnama putničkih agencija i džepovima raznih posrednika.³⁶⁴

Sredinom 1910, kad je *Novi list* pisao o tim mukama emigracije, u Hrvat-skoj je realizirana izvjesna pozitivna promjena u transportiranju iseljenika. Do tada tim su se poslom uglavnom bavile dvije putničke agencije i podruž-

³⁶¹ Isto.

³⁶² O putovanju naših izseljenika, *NL* 5. III/55, 1909.

³⁶³ *NL* 3. II/29, 1910.

³⁶⁴ Osjeganje izseljenika protiv deportacije (povraćanja), *NL* 28. VI/153, 1910.

nice istovrsnih inozemnih tvrtki. Jednu od domaćih, koja se prije nalazila u rukama spekulantske banke Kronfeld i dr., preuzele su Hrvatska poljodjelska banka i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga te su je reorganizirale u solidnije poduzeće pod nazivom »Putnik«,³⁶⁵ Njima je i bila upućena poruka da se pobrinu za osiguranje iseljenika primoranih voljom američkih imigracionih organa na povratak u domovinu.

Kako se ni privredne ni političke prilike u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata nisu bitno poboljšale, iseljavanje se poslije ekonomske krize 1907/8. nastavilo,³⁶⁶ a s njim i pretres emigrantskog pitanja. U proljeće 1911. *Novi list* preporučava članak iz *Obzora* o teškim prilikama u Lici, prema kojem je to područje u pogledu iseljavanja izbilo na prvo mjesto u banskoj Hrvatskoj: četvrtina njegova stanovništva zaposlila se u inozemstvu.³⁶⁷ Godine 1910. emigranti su preko banaka i pošte poslali u Liku oko 11 mil. kr., ponajviše u kotare Gospić i Korenica.³⁶⁸ U jednoj drugoj informaciji javlja se da u Njemačkoj radi oko 15.000 iseljenika iz Hrvatske, od kojih tek neznatan broj zna njemački, pa i zbog toga obavljaju najgrublje i najteže poslove.³⁶⁹ Potkraj 1911. Supilov list donosi na mjestu uvodnika članak A. Belanića iz emigrantskog lista *Zajednica*, koji je opisao uvjete naseljavanja u Argentini i izložio svoje opće poglede o iseljavanju. Slažući se s mišljenjem da je ono u osnovi štetno za mali narod, naglasio je ipak pozitivne strane emigracije: iz tuđine stižu u Hrvatsku milijuni kruna³⁷⁰ a povratnici donose u domovinu i stečeno iskustvo. Kao i Lupis,

³⁶⁵ V. Hrvatski kompas, 680.

³⁶⁶ Nakon što je broj emigranata dosegao 1907. svoj predratni maksimum — 26.079 lica, naglo se smanjio 1908, kad se iselilo svega 5689 lica. Međutim, čim je kriza prohujala, iseljenička struja ponovo je potekla širokim koritom. 1909. bansku Hrvatsku je napustilo 14.069 emigranata, a 1910. 16.779 (HSG II, 200).

³⁶⁷ Tvrdnja je bila pretjerana. Na početku XX. st. kao i ranije iseljavanje iz ličko-krbavske županije bilo je neznatno. Promjena je nastupila tek 1905. Dok je dotada ova županija po broju emigranata bila posljednja ili pretposljednja između osam županija banske Hrvatske, te je godine dospjela na četvrto mjesto (usp. HS 1910—1915, Zagreb 1911, sv. II, pril. 7, 12). G. 1906. bila je na trećem, 1907. ponovo na četvrtom, 1908. čak na drugom, zatim 1909. na trećem i, napokon, 1910. na četvrtom mjestu. U razdoblju od 1900—1910. iselilo se odatle ukupno 16.022 osobe, tj. mnogo manje od četvrtine ukupnog stanovništva (oko 200.000 lica). (Zbirni broj iseljenika i redno mjesto županije po godinama prema podacima u HSG II, 200.) Doduše, kao ni drugi službeni podaci o iseljenicima, ni ovi iz ličko-krbavske županije nisu bili u skladu sa stvarnim razmjerima emigracije; mnogo ljudi odlazilo je na rad u inozemstvo ilegalno, bez putnih isprava, pa ih oficijelne statistike nisu evidentirale. S obzirom da je ta županija bila jedina u kojoj se od 1900—1910. usprkos znatnoj populaciji broj stanovnika smanjio, smije se pretpostaviti da je realna emigracija dobrano premašila legalnu, a možda je čak bila i dvostruka. Ako iz županije i nije otišla četvrtina stanovništva, iseljavanje joj je svakako oduzelo velik broj privredno aktivnih lica, po čemu se počela približavati zagrebačkoj i modruško-rijječkoj županiji, gdje je emigracija bila najveća.

³⁶⁸ NL 9. IV/85, 1911.

³⁶⁹ NL 14. V/114, 1911.

³⁷⁰ Samo 1906. u bansku Hrvatsku je posredstvom banaka i pošte pristiglo 40,2 mil. kr. iseljeničkih ušteda (v. J. L a k a t o š, Narodna statistika, Zagreb 1914, 66). Iste godine cijeli autonomni budžet iznosio je 23,4 mil. kr. Kako su dosta novca donosili i povratnici sami, a emigranti dio ušteda slali u domovinu raznim privatnim kanalima, to je financijska korist od iseljeničtva redovno bila veća od službeno registrirane. Stoga se može pretpostaviti da je 1906. novčani prinos emigracije bio barem dvostruko veći od zemaljskog proračuna banske Hrvatske.

koga je u članku hvalio, napao je ravnodušan odnos hrvatskih političkih i privrednih krugova prema emigrantskom pitanju. Njihovom krivnjom zane-maren je rad na ekonomskom podizanju, prosvjećivanju i udruživanju puka. Tražeći domaće uzroke emigracije pozvao se na francuskog publicistu R. Go-narda koji je posjetivši Hrvatsku protumačio iseljavanje iz plodnih predjela između Save i Drave nemarom vlasti i neukošću seljaka. Pisac članka je tome dodao primjedbu koja podsjeća na izloženo Supilovo gledište o moralnim ma-nama u istočnoj Hrvatskoj, naime, on zaključuje da bi domaći ljudi i kod kuće bili sretni i imućni kad bi se u svojoj zemlji onoliko trudili i mučili kao iseljenici u inozemstvu. Onima koji bi htjeli krenuti u Argentinu poručuje da se ne smiju nadati lakom uspjehu jer su prirodni i radni uvjeti ondje teški, podnošljivi samo za mlade, snažne, odlučne i okretne.³⁷¹

Potpuno negativno gledište o emigraciji očituje se u predavanju Laze Horvata, tajnika Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, koji je na njihovom 15. kongresu, održanom u jesen 1912. u Novoj Gradiški, izložio svoje poglede o iseljavanju, zasnovane na dvogodišnjem boravku u Americi, kamo ga je poslalo ovo udruženje sa zadatkom da na licu mjesta prouči životne prilike srpskih emigranata. Supilo je objavio cijelo predavanje u nekoliko nastavaka feljtona *Novog lista* uz uvodnu napomenu da Horvatova zapažanja vrijede podjednako za Hrvate i Srbe.³⁷² Ona započinju odlučnom tvrdnjom da je ukupni bilans emigracije, koja već traje dvadeset-trideset godina sigurno nega-tivan. U Ameriku je, smatra Horvat, otišlo barem 100 do 120.000 Srba. On ne kaže odakle su se iselili, ali iz konteksta govora slijedi da je mislio na emi-grante srpske narodnosti iz Hrvatske,³⁷³ Vojvodine i Bosne. Svi su oni, po njegovu sudu, napustili rodno tlo zbog novca. U njihovim domovima ostali su ukućani koji ništa ne rade, čekajući doznake iz tuđine; ako ove zaista stignu, teško zarađeni novac loše se upotrebljava. Uštede iseljenika zapravo ništa ne pomažu, samo dalje rastu dugovi i emigracija. Rijetki su iseljenici u Americi uspjeli, i to mukotrpnim radom. Šireći se sve više, emigracija, koja donosi porodicama iseljenika gotovo samo trajnu štetu, nagrizu opću narodnu snagu, proizvodi nestašicu radne snage, što pogađa i veleposjede i tvornice, pogoduje pritjecanju stranih poduzetnika, radnika i seljaka.³⁷⁴ Najvećim zlom koje emigracija stvara Horvat smatra razaranje morala. Željni da se pokažu imućnima, naviknuti na piće i karte, povratnici razbacuju svoje male uštede; dok iseljenici u tuđini obavljaju najteže, najprljavije i najopasnije poslove, njihove žene troše bez ikakve mjere i odaju se rasmusnom životu, a i oni sami često zanemaruju svoje porodice i u Americi osnivaju nove. Veliki broj emigranata gubi život u rudnicima, na gradilištima, šumskim radovima, a mnogi ostaju invalidi.³⁷⁵ Pozivajući se na podatke o broju članova jednog od brojnih srpskih udruženja u Americi koji su 1911. umrli neprirodnom

³⁷¹ O iseljivanju našeg naroda, uvodnik, *NL* 28. XII/308, 1911.

³⁷² Naše izseljeničko pitanje, *NL* 25. IX/229, 1912.

³⁷³ Znan dio kotara banske Hrvatske u kojima su Srbi bili većina ili brojna manjina (Vojnić, Glina, Topusko, Udbina, Korenica, Slunj, Otočac, Ogulin) svrstao se od 1900—1910. u krajeve s višom stopom emigracije (usp. Statistički atlas, n. dj., kartogram na str. 25).

³⁷⁴ Kao u bilj. 372.

³⁷⁵ Naše izseljeničko pitanje, *NL* 26. IX/230, 1912.

smrću, razbolili se od tuberkuloze i unesrećili na radu, Horvat sudi da bi svi dotada iseljeni Srbi uz postojeće razmjere gubitaka emigracije kroz dvadesetak godina izumrli.³⁷⁶ Njegova je prognoza, čini se, bila netočna, mogućnost koje se grozio ostvarila bi se ako ne bi nastupile pozitivne promjene u masi iseljenih Srba poslije znatno više godina, ali su brojke koje je naveo ipak zabrinjavale. Na osnovu njih moglo se pretpostaviti da svake godine u Americi preko 2.000 srpskih iseljenika gubi život, zdravlje ili dio radne sposobnosti. U nastavku izlaganja Horvat odgovara Srbe od emigracije i savjetuje »lijekove« koji su se u *Novom listu* već više puta propagirali: živjeti razumnije, raditi i štedjeti. On dopušta da su razni faktori kao visoki porezi, pretjerani prirezi, česte nerodice, čijim se negativnim djelovanjem obično tumači iseljavanje zaista ozbiljna podloga tog zla, ali glavnim krivcima smatra domaće ljude, i to ne »inteligenciju« poput Belavića, već puk s njegovim običajima rasipanja i nebrigom za vlastiti prosperitet. Tako je, tvrdi Horvat, svuda, u Lici, Slavoniji, Srijemu, Banatu, Bačkoj. Zato cijeli krajevi još uvijek oru drvenim plugovima. Gdje se, međutim, započne ozbiljnim radom, može se prokročiti put napretku i uz opće nepovoljne uvjete. Kao primjer za to navodi selo Bović na Baniji gdje je mjesna srpska zemljoradnička zadruga 1905. po savjetu svog Saveza nabavila prve željezne plugove za tri zadrugara. Radeći vrijedno s novim oruđem oni su postali privlačni uzor za druge. Na početku 1912. bilo je ondje već 48 željeznih plugova, a željelo ih je nabaviti još 80 zadrugara. Pod utjecajem Bovića upotreba takvih plugova proširila se i u nekoliko susjednih sela. Horvat je taj primjer predstavio kao očevitni dokaz da se može mnogo postići, čak i ako se pođe s loše početne pozicije. Potkrepljujući to gledište pozvao se na anketu *Privrednika*, organa Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, u kojoj je velik broj upitanih odgovorio potvrdno na pitanje da li se uz postojeće prilike može ekonomski napredovati. Gdjegod Srbi rade vrijedno i promišljeno, bore se za zemlju, međusobno se podupiru kroz zadruge i na druge načine, brinu se za budućnost, njeguju prosvjetu, ne troše novac na karte, pijanke i modu, ondje se ne treba bojati sutrašnjice. Većina onih koji se iseljavaju, po Horvatu mnijenju, nisu beskućnici, već ljudi koji ne znaju živjeti i raditi. Protiv zaraze emigracije valja se boriti upućivanjem puka na bolje privređivanje te razotkrivanjem muka i nedaća koje čekaju iseljenike. U tu akciju morali bi se uključiti svi faktori srpskog društva, crkva, škola, štampa, trgovci, zadruge, štedionice, banke, čitaonice i dr.³⁷⁷

Pojava cjelokupnog izlaganja L. Horvata u *Novom listu* lako je razumljiva. Njegovi su pogledi bili podudarni ne samo s onima iz dopisa paškog promatrača već i s nazorima samog Supila o uzrocima emigracije i nužnosti širokog djelovanja kojim bi se ona zaustavila. Njemu sigurno nisu bili strani savjeti i zahtjevi Selaka i Lupisa da se već iseljenima pomogne stvarnom brigom, ali ga je više privlačila borba protiv masovnog odlaska na rad u inozemstvo koja se ponajbolje mogla voditi podizanjem opće privredne snage i otpornosti Hrvatske, što je odavno smatrao neophodnim uvjetom uspješnije nacionalno-političke akcije. No, kako su realne mogućnosti da se to postigne bile skromne,

³⁷⁶ Isto.

³⁷⁷ Naše izseljeničko pitanje, *NL* 27. IX/231, 1912.

emigrantska bujica nije ukroćena. Sitnoburžoaske parole o moralnom preporodu malih ljudi jedva su što mogle pomoći kao i pozivi »inteligenciji« da se pobrine za narod. Supilov doprinos stvaranju i jačanju javnog interesa za emigrantsko pitanje bio je svakako znatan, ali zamašniju konkretnu akciju kojom bi se počelo zatrpavati izvore iseljavanja nije ni on kao ni drugi političari tadašnje Hrvatske uspio pokrenuti. Za nju su bile potrebne povoljnije političke prilike, brži ekonomski razvoj zemlje i znatno jača od postojeće socijalna svijest u imućnom dijelu hrvatskog društva. Izvjesni simptomi pozitivnih promjena ipak su se pred I. svjetski rat pojavili. O tom uz navedene primjere u vezi s ekonomskom krizom 1907/8. i bankrotom Zottija govori i postupak Hrvatske poljodjelske banke koja je na godišnjoj skupštini 1913. odlučila da dobit od 40.000 kr. ostvarenu na temelju suvlasništva u iseljeničkoj agenciji »Putnik« utroši u narodne svrhe.³⁷⁸

Pretrijajući probleme hrvatsko-ugarskih ekonomskih odnosa i društvene proizvodnje, osobito nepoljoprivredne, *Novi list* se često doticao tercijarnih djelatnosti, a ponekad je njihove razne aspekte osvjetljavao i zasebnim člancima i dopisima. Na početku 1906. Supilo je otvorio stupce svog glasila polemici o bankarstvu i trgovini. Prvi impuls dao je neki niži bankovni činovnik, koji je uoči godišnjih skupština zagrebačkih novčanih zavoda osudio praksu tih ustanova. One će, po njegovim riječima, u izvještajima mahati velikim brojkama, izricati zahvalnice »zaslužnima« i dijeliti obilne dividende, što im je i prava svrha umjesto da osiguravaju jeftini kredit. Krivnjom krupnog kapitala, dodaje anonimni činovnik, mnogi su prezaduženi izgubili svoje posjede i završili u emigraciji. Bankama u lovu na visoke prihode on predbacuje i prikraćivanje vlastitih službenika koje plaćaju znatno slabije nego trgovci svoje namještenike.³⁷⁹ Taj je napad izazvao vrlo brzu repliku koju je navodno napisao jedan trgovac a ne bankar. Pozivajući se na ono što je nedavno vidio u Bosni, on ističe da kod velikih industrijskih i šumskih poduzeća nema domaćih činovnika, što tumači time da »naši« pretpostavljaju udoban gradski život dobrim zaradama u težim uvjetima. Onima koji žele veći prihod savjetuje da se bace u trgovinu, poput Nijemaca u Bosni i Slavoniji, u Turskoj, Africi i Aziji. Tako se stječu, podučava on kritičara banaka, nezavisan položaj i visoke dividende u starosti. Valja napustiti žalopojke protiv novčara, Židova i gavana, okaniti se socijalističkih i kojekakvih drugih modernih principa i prihvatiti se uporna rada. Uredništvo je tome dodalo da drage volje objavljuje članak ovog uglednog trgovca, obilježen širokim pogledima, umnim i zdravim

³⁷⁸ NL 4. IV/81, 1913. Vidi i izvještaj Hrvatske poljodjelske banke za 1912. u Hrvatskom kompasu, 111. Rječitiji dokaz o porastu brige za iseljenike bila je odluka dalmatinskog Zadružnog saveza da osnuje svoj posebni iseljenički odjel. Na skupu u upravi saveza koji je donio tu odluku — prisustvovala su i zainteresirane ličnosti iz Zagreba i Ljubljane — zaključeno je, uz ostalo, da je potrebno propagirati koncentraciju iseljeničkih ušteda s ciljem da se smišljeno iskoriste za podizanje narodnog blagostanja, tj. u privredno-socijalne svrhe (v. Zadrugarstvo i emigracija u Dalmaciji, Narodno gospodarstvo, *Obzor* 8. XI/304, 1913). Međutim, Hrvatski sabor nije pretresao i usvojio zakonsku osnovu o emigraciji, iako je ona bila izrađena i objelodanjena nekoliko godina prije svjetskog rata (v. HS 1910—1915, sv. II, Zagreb 1911, pril. 7).

³⁷⁹ Milijuni i siromaštvo, NL 1. III/60, 1906.

mislima, i tek primijetilo da udijeljeni savjeti ne važe za starije bankovne činovnike jer je prekasno da počnu iznova.³⁸⁰ No, usprkos takvom opredjeljenju redakcije kroz koje se još jednom manifestirao Supilov ideal poduzetnog buržuja koji ne obavlja poslove već ih stvara i neumorno razgranava, u listu se pojavio novi dopis malog bankovnog činovnika. On se nije dao smesti samouvjerenim nastupom »uglednog trgovca« a ni primjedbom uredništva. U Bosni, po njegovu sudu, nema domaćih namještenika u velikim poduzećima zato jer su pretežno u rukama stranaca koji pri zapošljavanju službenika favoriziraju svoje sunarodnjake, za razliku od domaćih poslodavaca prečesto spremnih da prime tuđince. Takvih slučajeva ima čak mnogo i u Zagrebu. Stoga je većina današnjih bankovnih činovnika ranije bezuspješno tražila prikladno namještenje u poduzećima pa im na kraju nije ništa drugo preostalo već da se smjeste u novčanim zavodima gdje uz slabu plaću rade 10—12 sati dnevno. Napokon, taj nezadovoljnik odbija trgovčeve pouke napomenom da moderni principi i socijalističke ideje nisu usmjereni protiv rada već teže pristojnom plaćanju za uloženi trud.³⁸¹ Ovaj put se redakcija suzdržala od primjedbe iako u odgovoru bankovnog činovnika nije bilo znakova radikalnog shvaćanja najamnog odnosa. Nikakvim komentarom nije popratila ni dopis u kojem je neki bankovni podvornik konkretnim podacima dokazivao da su u Zagrebu pripadnici njegova zvanja plaćeni još gore od malih bankovnih činovnika te stoga sa svojim porodicama jedva životare.³⁸² Stigavši do razine socijalnog problema donjih slojeva raspra se prekinula. Kao i u većini drugih prilika kad se u list probila kritika odnosa kapitala prema radu, Supilo se povukao u sjenu neutralizma, prepuštajući čitaocima da nagađaju o njegovu stavu. Međutim, napad na banke kao ustanove s parazitskim crtama, sklone lihvi, s kojim je počela ova mala polemika, odgovarao je njegovim pogledima, što slijedi i iz jednog osvrtu na privredne tokove 1909. U njemu se ističe da vlasnici kapitala u Hrvatskoj, različno od prakse u Velikoj Britaniji, Njemačkoj i Češkoj, ulažu svoja sredstva u banke mjesto u trgovinu, obrt i industriju, što se opaža i kod hrvatskih kapitalista u Rijeci. Posljednjih godina nikao je veći broj tvornica, ali je njihov osnivač tuđinski kapital, pa zato u njima i radi strani stručni personal. Kao i u ranijim prilikama kad se doticao tog problema, Supilo poziva domaće kapitaliste da se trgnu i napokon praktičnim koracima pokažu da shvaćaju zavisnost političkih uspjeha o zdravom ekonomskom razvoju.³⁸³

Iako je *Novi list* često preporučivao imućnima da svoja sredstva i energiju upute u trgovinu, njezinim općim problemima u Hrvatskoj malo se bavio. U proljeće 1906. uvrstio je dopis nekog trgovačkog pomoćnika koji se žalio na teškoće te privredne grane, osobito na muke malih trgovaca. Veleprodaja i željeznice zakidaju ih raznim podvalama, a država, grad i općina opterećuju neumjerenim porezima i prirezima. Zato, po njegovu mišljenju koje nije potkrijepio nikakvim podacima, trgovina posljednjih 12—20 godina nazaduje, dok se preveliki troškovi robnog prometa prenose na leđa potrošača. Izlaz je

³⁸⁰ Isto, NL 4. III/63, 1906.

³⁸¹ Isto, NL 7. III/66, 1906.

³⁸² Isto, NL 14. III/73, 1906.

³⁸³ NL 14. VIII/192, 1909.

vidio u boljem i poštenijem postupanju s trgovinom, ali i u tome da se ona sama okani uvriježenih mana, da se odrekne nesolidnog poslovanja i pobrine za školovanje svog podmlatka.³⁸⁴

Sredinom 1908. Supilo je u list uvrstio govor B. Mažuranića koji se u delegacijama oborio na projekt zakona o povišenju poreza na žestu tvrdeći da Ugarska nakon što je već potkopala hrvatsku izvoznju trgovinu drvom, stokom i vinom sad ugrožava i trgovinu rakijom, posljednjim važnijim eksportnim proizvodom banske Hrvatske.³⁸⁵ Potkraj slijedeće godine *Novi list* je upozorio na članak u zagrebačkom *Pokretu*, u kojem se podacima dokazivalo kako Ugarska željezničkim tarifama veoma otežava izvoz iz Hrvatske, osobito vina.³⁸⁶ O velikoj ulozi koju bi izvozna trgovina, uz oslon na druge poslovne grane, mogla imati u cjelini hrvatske privrede bilo je riječi u već prikazanim člancima. Poslije 1907. list se ni jednom nije vratio toj temi, već je samo na početku 1913. izvijestio da je pod pokroviteljstvom Saveza hrvatskih obrtnika utemeljeno Hrvatsko društvo za obrt, trgovinu i izvoz.³⁸⁷

Osim članaka, dopisa i informacija o dalmatinskoj, odnosno ličkoj željeznici i pomorskom saobraćaju u Supilovu su listu rijetki napisi o širim pitanjima prometa u Hrvatskoj. Dok se unutrašnji vodeni putovi, kao što smo vidjeli, barem u dvije-tri prilike promatraju kao potencijalne magistrale opće važnosti, o cestama se govori samo parcijalno, kao o lokalnim objektima. Tek kratkom informacijom čitaoci lista bili su upoznati s osnivanjem prvog jugoslavenskog dioničkog društva »za avijatiku«, koje je u proljeće 1910. osnovano u Zagrebu s oglašenom svrhom da pokrene Hrvate, Srbe i Slovence da se zajedničkim snagama uključe u međunarodnu utakmicu osvajanja neba. Iz nabrojanih posebnih ciljeva proizlazi da je društvo namjeravalo organizirati ne samo zrakoplovstvo već i proizvodnju aviona, barem dijelom na temelju domaćih izuma. Za početak je emitirano 5.000 dionica po 25 kr., čime, se dakako, mogao sakupiti tek mali dio sredstava nužnih za objavljene velike zadatke.³⁸⁸ Kako se list sustegao od bilo kakve primjedbe, neizvjesno je da li je Supilo primio tu informaciju kao senzacionalni kuriozum ili je naslutio moguće veliko značenje ovog pothvata.

Od problema hrvatske privrede šireg ili općeg karaktera Supilov su list najviše zanimali oni koji su bili povezani s vanjskim faktorima, što je s obzirom na tadašnji položaj Hrvatske prirodno. O njima je u prvom redu ovisilo da li će se ekonomski rast zemlje produžiti dotadašnjim sporim tempom ili će se ubrzati smanjujući još uvijek veliku razdaljinu koja je Hrvatsku dijelila od razvijenijih krajeva Habsburške monarhije. Pritom je Supilov interes privlačila ne samo sadašnjost i neposredna budućnost već i dalja perspektiva hrvatsko-ugarskih privredno-političkih odnosa, dok se njihovom prošlošću malo bavio. Zbog postojećih političkih prilika zanimanje za pozitivni razvoj tih odnosa jako je izraženo u prvim godinama razmatranog perioda, zatim naglo splašnjava i najzad se postupno gubi. Njegovo gledište o potrebi privredne

³⁸⁴ Iz trgovačkog svieta, *NL* 3. IV/93, 1906.

³⁸⁵ *NL* 28. VI/152, 1908.

³⁸⁶ Strašni podaci, *NL* 1. XII/285, 1909.

³⁸⁷ *NL* 23. II/47, 1913.

³⁸⁸ *NL* 21. IV/95, 1910.

zajednice Hrvatske i Ugarske, zasnovane na obostranoj velikoj koristi, svjedoči o spoznaji da zemlji i narodu kojima pripada nedostaje snaga za posve samostalnu orijentaciju u vremenu kad je Dvojna monarhija stigla u predvorje unutrašnjeg ekonomskog rata a plima stranog kapitala sve jače zapljuskivala Hrvatsku, osobito na nekim dijelovima njezinog jadranskog pojasa. No, kako ga je ta zajednica i plašila, propovijedao je njezino veće ili manje proširenje drugim jugoslavenskim zemljama kao jamstvo protiv mađarske majorizacije koja bi ovjekovječila jednostrano iskorištavanje hrvatsko-ugarskih privrednih veza. Svjestan neposredne važnosti konkretnih ekonomskih sporova između Hrvatske i Ugarske kao i značenja njihove regulacije za perspektivu odnosa tih zemalja, on se i izravno i kroz svoj list borio za sanaciju uklanjanjem ili barem ublažavanjem privrednih uzroka međusobnog neprijateljstva i nepovjerenja. Otvorena obnova ugarske prakse oštećivanja materijalnih interesa Hrvatske vratila ga je na poziciju oštre kritike kroz koju je s vremenom, uoči I. svjetskog rata, dospio do odlučne negacije financijske zajednice Hrvatske i Ugarske. No, dok su ranije izgledi za djelomično ozdravljenje hrvatsko-ugarskih privrednih odnosa bili skromni pa su takve bile i postignute poboljšice, stvarne snage za temeljite promjene nije uopće bilo. Demoralizirana i oportunistom sve jače nagrizena Hrvatsko-srpska koalicija, nesloga i trvenje u Dalmaciji, koja je prestala biti jaka potpora ove glavne političke snage u banskoj Hrvatskoj i pobuna mladih koji se većinom više ne nadaju ničim dobrom u Austro-Ugarskoj onemogućili su bilo kakvi veliki pokret sa ciljem da se hrvatsko-ugarski privredno-politički odnosi postave na posve novu bazu ili čak drastično ograniče. Zbog svega toga Supilovi napori bili su jalovi, s njima je samo dokazivao da usprkos obilnom iskustvu, izrazitoj kritičnosti i brojnim razočaranjima još nije do kraja raskrstio s iluzijom o mogućnosti korjenite promjene položaja Hrvatske u okviru Habsburške monarhije.

Što se unutrašnjih problema hrvatske privrede i s njima povezanih socijalnih nedaća tiče, Supilo se više zanimao za procese koji su ga zabrinjavali nego za unapređenje proizvodnje i tercijarnih djelatnosti. No, kako cijela skupina unutrašnjih problema nije bila strogo interna, već u osnovi određena vanjskim činiocima sa čvrstom statikom, veće promjene nisu bile ostvarljive ni u toj sferi. Bez obzira na njegov dugotrajni credo o »sitnom radu«, preuzet još od prve generacije naprednjaka, Supila nisu privlačili mali koraci naprijed. Budući da se visoka dinamika kretanja nije dala postići, što je ekonomska stvarnost sad više sad manje dokazivala, njegova se pažnja prema razvojnim aspektima hrvatske privrede smanjivala, osobito u doba kad ga je politička evolucija u Hrvatskoj bacala prema rubovima rezignacije.

EKONOMSKO-POLITIČKI PROBLEMI SLAVENSKOG BALKANA

Razmatrajući razne aspekte hrvatske privrede i njezina razvoja Supilov je list nejednom zahvatio širu, balkansku tematiku, odnosno probleme koji su s njome bili povezani. No, u mnogo članaka rasvjetljavala se u prvom redu ili gotovo isključivo baš ta materija, a posljedice razmatranih pojava,

tendencija i procesa u Hrvatskoj dobile su u tekstu skromnije mjesto, čak i kad im se pridavala osobita važnost.

Stvarno velik interes Supila za Balkan nije se zapravo odnosio na cijelo to područje. Što se događa s Grčkom, Rumunjskom i kasnije s Albanijom zanimalo ga je malo, tek ukoliko su zbivanja u tim zemljama mogla utjecati na veći — južnoslavenski dio Balkana. Njegova budućnost, uključujući i Hrvatsku, ovisila je, po Supilovu sudu, prije svega o tome hoće li evropski jugoistok apsorbirati njemačka privredna i politička penetracija — »Drang nach Osten«. Pogledi Supila o toj opasnosti oblikovali su se u osnovi prije 1906;³⁸⁹ otada oni se samo dograđuju i time učvršćuju u kompleksu koji tvori temelje njegove opće idejne i akcione orijentacije. Mnogobrojnim člancima *Novi list* upozorava da sve moćnija Njemačka teži preko Balkana i Male Azije Perzijskom zalivu. Na početku 1906. ta se težnja dokazuje na primjeru bagdadske željeznice. U tri napisa neki autor, koji se potpisao inicijalima S. B., tumači značenje ove velike magistrale. Njezina je prava svrha, smatra pisac, da posluži kao dugi, dobro sagrađeni kanal za protok silne njemačke energije sve do Indijskog oceana. Ta moćna potencija je u srednjoj Evropi blokirana snažnim susjedima, jedino na jugu može širokim tokom strujati u svijet bez ozbiljnih smetnji. Ondje se, u Podunavlju i na Balkanu, nalaze male, zaostale i nesložne države i narodi. Čak i kad bi bili napredni i složni, jedva bi se mogli othrvati sjevernoj najezdi. Takvi kakvi jesu čine vrlo prikladan teren za prodor Njemačke koja nastoji trgovinom, industrijom i kolonizacijom probiti sebi put na Istok. Izvanredno važno sredstvo te penetracije imala bi biti baš bagdadska željeznica. Ona će po njemačkim zamislima postati okosnica široke komunikacione mreže jer bi se na nju imali nadovezati željeznički ogranci za Siriju, arapski poluotok i Perzijski zaliv.³⁹⁰ U prvom nastavku članka opisuje se Mezopotamija kao zemlja vrlo velikih mogućnosti, koja privlači njemačku, englesku i rusku pažnju,³⁹¹ dok se u drugom ispituje kakve bi posljedice bagdadska željeznica imala za Balkan i Hrvate. Kad se ovaj posljednji dio velike spojnice između centralne Evrope i zapadne Azije završi, procvat će promet i trgovina u Podunavlju i na Balkanu, veze Hrvatske i njezinih susjeda sa srednjom Evropom će ojačati a time i utjecaj tog područja na jugoistoku. Već iz takve prognoze slijedi da pisac ne želi biti jednostran, promjene koje predviđa nisu za nj neizbježno samo skup zala. On to i izričito kaže: »Sve ovisi o tome, hoćemo li se moći i znati odhrvati Niemcima, koji će uz novi prometni put podvostručenom snagom navaliti k nama i preko nas dalje na jugoistok u Aziju.« Donekle ga tješi projekt o novoj prometnoj arteriji koja bi spojila zapadnu Evropu s Bliskim istokom prolazeći kroz Italiju, slovenske i hrvatske krajeve, Srbiju i Bugarsku, tj. on podsjeća na prijedlog o novom Orient-expressu, s kojim smo se ranije upoznali. No, ako bi ta komunikacija, s jedne strane, spriječila preveliku ovisnost evropskog jugoistoka o Njemačkoj, napominje pisac, s druge bi strane poslužila kao kanal za prodor romanskog utjecaja, što bi također moglo biti i korisno i štetno. Ipak je tu saobračajnu

³⁸⁹ Lovrenčić, *Ekonomska problematika*, 117—119.

³⁹⁰ *Mezopotamijska željeznica I*, *NL* 14. II/45, 1906.

³⁹¹ *Isto II*, *NL* 15. II/46, 1906.

magistralu ocijenio kao sekundarnu, svakako manje važnu od one koje će dio biti i bagdadska željeznica. Predviđajući znatno jačanje stranih ekspanzionističkih faktora, on zaključuje svoje razmatranje riječima: »Jao si ga nama, ako nas zateknu nepripravne — nesložne i nesvjesne novoga položaja.«³⁹² Opomenutim domaćim snagama prepustio je da smisle kako će se pripremiti za otpor, što bi, ako uklone unutrašnje sukobe, morale učiniti.

Jednim drugim člankom Supilov list upozorava na upornost njemačkih ambicija u Maloj Aziji. Prodor novog Reicha u Tursku započeo je još u prvoj polovici 80-ih godina, ističe se u članku, od trenutka kad se Njemačka uključila u dugogodišnju modernizaciju sultanove vojne sile. Naglo se pojačao 1888, jer su tada njemački koncesionari pristupili izgradnji željeznice od Hajdar-paše do Angore. Ruska diplomatska akcija spriječila je da se željeznica produlji u istočnom pravcu, ali su Nijemci ishodili da se gradnja nastavi novom trasom koja je od jednog mjesta na već podignutoj pruži povučena prema jugu a zatim savinuta na istok, do Konije. Naišavši na velike financijske teškoće u realizaciji svog projekta željeznice kroz cijelu Malu Aziju, njemački su poduzetnici pokušali uvući u pothvat francuski i engleski kapital. Kako su u međunarodnom konzorciju za gradnju ove duge, teške i skupe pruge htjeli svakako imati prvu riječ, pokušaj je propao. Međutim, Njemačka neće napustiti projekt, smatra s pravom pisac članka, ona se jednostavno ne može odreći maloazijske i mezopotamijske željeznice kao što neće pregorjeti ni svoje trgovačke ambicije u Maroku.³⁹³

Nadiranje Njemačke prema dalekim prostorima Srednjeg istoka Supilov je dnevnik otkrivao i na lateralnim pravcima, s obje strane penetracione okosnice što se od granica Bavarske protegla do egzotičnog Bagdada. Dodatni, suplementarni kraci »Dranga« pružaju se, piše list, s jedne strane donjim tokom Dunava prema Crnom moru do Rusije, u kojoj od Grodna do srednje Volge postoje brojne njemačke naseobine,³⁹⁴ a, s druge, od Marseillea i Genove prema Levantu u obliku parobrodarskih linija koje žustro uspostavljaju pomorske kompanije iz Reicha na štetu i talijanske i austrougarske trgovačke mornarice.³⁹⁵ Ti stvarni ili potencijalni pomoćni kanali glavnog toka njemačke ekspanzije u obliku dva otprilike podudarna polukruga imali su zapravo različitu genezu koja u listu nije uočena. Prvi, toliko diskontinuiran da se tek uvjetno smio nazvati lancem njemačkih naseobina, sa završnom karikom na srednjoj Volgi, nastao je davno prije pojave ujedinjene Njemačke, kao i druga skupina njemačkih kolonizacionih otoka u južnoj Ugarskoj i Erdelju. Njih se u potrazi za što brojnijim uporištima širom svijeta samo prisjetio imperijalizam novog Reicha, dok je na Sredozemlju počeo stvarati posve novi snop veza čiji su istočni krajevi ukotvljeni u lukama Levanta i daljeg Istoka. No, Supila i one koji su dijelili njegovu zabrinutost uzbuđivalo je samo postojanje tih naseobina i veza, bez obzira na razlike u pogledu njihova postanka; u njima su našli nove potvrde o općoj opasnosti »Dranga«, dokaze

³⁹² Isto III, NL 16. II/47, 1906.

³⁹³ Njemačka i Francezka, uvodnik, NL 3. IV/81, 1907.

³⁹⁴ Njemačko prodiranje, uvodnik, NL 18. X/287, 1906.

³⁹⁵ Nova konkurencija Rieci i Trstu, NL 13. III/63, 1908; Balkan i nekoje interesirane sile, NL 4. IV/82, 1908.

o širini tuđinske poplave koja mnogim tokovima nadire prema jugoistoku s time da Hrvatsku ne zahvaća nekom svojom perifernom strujom već ograncima centralne, usmjerene prema srednjem Podunavlju, Balkanu i Maloj Aziji. Drugo među ovim područjima, utvrđuje se nejednom u listu, važno je njemačkom prodiranju kao spojna sfera, oveće tržište i prostor za naseljavanje.³⁹⁶ Kroz nju ta ekspanzija nastoji sebi sagraditi dvije glavne, široke i čvrste kolotečine, jednu prema Carigradu i drugu prema Solunu. Obje započinju na sjeverozapadu, slijedi iz raznih članaka, gdje se nadovezuju na srednjedunavsku sferu germanske penetracije. Iz južne Ugarske Nijemci prodiru u Slavoniju i Srijem; ondje se njihova sve brojnija manjina užurbano organizira.³⁹⁷ Južnije, Bosna se pretvara u »njemačku marku« sa sve brojnijim njemačkim naseobinama i poduzećima.³⁹⁸ Iz tih pokrajina njemački utjecaj trebao bi se proširiti na istok, kroz Sandžak na Kosovo, gdje bi pojačao nadiranje prema Solunu iz sjevernog pravca.³⁹⁹ Kad je sporazum o gradnji dalmatinskih željezničkih spojeva sa zaleđem napokon sklopljen, *Novi list* upozorava na posve realnu mogućnost da uz Bosnu i Dalmaciju postane poprište njemačke privredne infiltracije.⁴⁰⁰ Supilovo je glasilo propustilo napomenuti da bi se ondje struja »Dranga« dolazeći sa sjevera mogla spojiti s onim svojim krakom koji se sa sjevernog Jadrana pružilo prema Sredozemlju. No, njegove konture list je uočio kao naročitu opasnost za Hrvatsku. Iz austrijskih i slovenskih krajeva nijemstvo se probija na jug i zapad, kaže se u jednom članku, gdje gradi jaki trougao s vrhovima u Trstu, Puli i Opatiji.⁴⁰¹ Tamošnje njemačke doseljenike, privrednike i druge, podupiru razna pangermanska udruženja kao »Südmark«, vrlo aktivna, imućna i dobro organizirana. Oslanjajući se na sve brojnije Nijemce u Gorici, Trstu i Istri, »Drang« će nastojati da apsorbira ostale dijelove istočnojadranske obale, što bi u slučaju uspjeha otelo Hrvatskoj more o kojem ovisi njezina perspektiva.⁴⁰² Tako je *Novi list* raznim napisima o njemačkoj ekspanziji utvrdio bitne elemente ne samo njezine postojeće već i buduće mreže od Alpi do Otranta i Egejskog mora. Iako ih nije u nekom općem prikazu sve obuhvatio i objasnio kao cjelinu, pažljivi i stalni čitaoci mogli su tu mrežu lako sami u mislima sastaviti. Njezine glavne niti protezale bi se od Ugarske jednim pravcem kroz Srbiju te dalje Bugarskom prema Carigradu i Makedonijom prema Solunu, a drugim kroz istočnu Hrvatsku u Bosnu odakle bi tekle na istok, u zaleđe Srbije sve do magistrale Beograd—Solun, i na jug, do dalmatinske obale gdje bi bile pričvršćene na splet veza između Jadrana i Levanta. Kao što bi na istoku u tu mrežu bila uhvaćena Srbija, tako bi se na zapadu našla u njoj sapeta Hrvatska; Bosna u sredini bila bi pak čvrsta kopča dvaju dijelova velike zamke u kojoj bi izdahnula nacionalna samosvojnost ne samo Hrvata i Srba već svih Južnih Slavena dok

³⁹⁶ Hrvati nису ni barbari ni vjerolomci, uvodnik, *NL* 13. IX/252, 1906; (Uvodnik bez naslova), *NL* 26. IV/101, 1907. i dr.

³⁹⁷ Porazna statistika, Domaće vesti, *NL* 18. VIII/227, 1906; Njemačka infiltracija prema jugu, *NL* 4. I/4, 1908. i dr.

³⁹⁸ Bosansko-hercegovačko pitanje, uvodnik, *NL* 24. VIII/233, 1906.

³⁹⁹ Njemačka i njena praktična politika, *NL* 15. II/40, 1908.

⁴⁰⁰ Jedna pogibao, uvodnik, *NL* 11. V/11, 1911.

⁴⁰¹ Iz srednje Istre, *NL* 12. VI/138, 1908.

⁴⁰² Akcija Südmarka proti Južnim Slavenima, *NL* 24. XII/306, 1911.

bi se njihove privrede pretvorile u privjeske njemačke. Možda Supilo i nije primijetio koliko je koherentna opća slika o nastupanju njemačkog imperijalizma na jugoistoku koja se dobiva na temelju članaka u *Novom listu*, ali je u osnovi polazio od nje onaj tko je u njegovu glasilu napisao da bi s ostvarenjem težnji i namjera Njemačke na Balkanu i u Maloj Aziji »svi Jugoslaveni dospjeli zbilja u užasan položaj« i zaključio da je za njih »Drang nach Osten najopasniji državni i narodni protivnik«. ⁴⁰³

Kao i ranije, Supilo tu ekspanziju nije povezivao samo s vilhelmovskom Njemačkom već i s Austro-Ugarskom kao državom koju obilježava njemačka hegemonija. Zbivanja na Balkanu od 1906—14. samo su učvrstila njegovo uvjerenje da je Habsburška monarhija voljom svojih vladajućih krugova svjesni i tvrdokorni pomoćnik ekspanzivnog Reicha, njegova prethodnica na slavenskom Balkanu. To se gledište ispoljilo odmah na početku carinskog sukoba između Austro-Ugarske i Srbije.

Čim se doznalo da su Srbija i Bugarska sklopile carinski savez, *Novi list* je tu novost primio s velikim zadovoljstvom. U uvodniku, koji je najvjerojatnije napisao Supilo, tvrdi se da je pojava saveza uzбудila Beč i Berlin ne toliko sama po sebi već više kao mogući početak stvaranja znatno šire samostalne ekonomske sfere — podunavskog carinskog saveza. Njezini bi članovi bile i Turska i Crna Gora, predviđa se u uvodniku bez objašnjenja, a neizbježno bi u nju s vremenom ušle također Ugarska i Hrvatska. One već dulje rade na carinskom osamostaljenju, tvrdi se neopravdano u članku — u Hrvatskoj nije bilo djelatnosti s takvom namjerom, već se samo pretresalo što bi trebalo poduzeti ako Ugarska provede carinsko odcjepljenje od Austrije — i kad taj cilj postignu, »emancipirat će Translajtaniju od njemačko-austrijskog industrijskog i kapitalističkog tutorstva i zatvorit će vrata prodiranju njemačke trgovine i, što je još važnije, njemačkom političkom uplivu«. Iz konteksta članka proizlazi da pisac kapitalističkim tutorstvom zapravo naziva opći pretežni utjecaj kapitala austrijskih Nijemaca, pojačan prilivom sredstava iz Reicha i favoriziran od državnog aparata, na privredni život i ekonomsku politiku cijele Monarhije, dakle i na Hrvatsku kao njezin sastavni dio, iako su ondje ulaganja tog kapitala kao i njegovo opće djelovanje bili manje važni nego u Ugarskoj. Stvaranje carinske zajednice dviju južnoslavenskih država odgovaralo je, po sudu pisca, najnovijim zbivanjima u Translajtaniji gdje su položeni temelji hrvatsko-mađarske i hrvatsko-srpske političke suradnje, što je on izrazio riječima: »Srbsko-bugarski carinski savez je istočni pendant riečkoj i zadarskoj rezoluciji«. Obrana od strane penetracije bila je, tumači se dalje u članku, misao vodilja i tvoraca tog saveza i onih koji su te dokumente izradili i prihvatili. Čim se ugarska kriza politički raspote, započet će pretres važnih ekonomskih pitanja s ciljem da se nađu takva rješenja kojima će se zaustaviti germanska bujica i osigurati bolja budućnost ugroženih naroda u istočnom dijelu Monarhije. Raspolažući morem i odličnim lukama, nalazeći se na vratima Zapada, Hrvatska se može i mora uključiti u veliku podunavsko-balkansku obrambenu zajednicu, ako se zaista želi uspješno suprotstaviti velikoj

⁴⁰³ Agadir i Drang nach Osten, uvodnik, *NL* 9. VII/162, 1911.

opasnosti koja joj prijete sa sjevera.⁴⁰⁴ Nakon desetak dana *Novi list* je objavio da je taj članak dobro primljen ne samo u Beogradu nego i u Budimpešti.⁴⁰⁵

Kad su nedugo poslije sklapanja srpsko-bugarskog carinskog saveza, koji je bečka diplomacija svakako nastojala razbiti, prekinuti trgovački pregovori između Srbije i Austro-Ugarske i započele austrougarske represivne mjere protiv srpskog izvoza,⁴⁰⁶ Supilo se odmah kategorički opredijelio. U članku o tom sukobu, koji je vjerojatno on sam napisao, moglo se, uz ostalo, pročitati i ovu rečenicu: »Austrija u celom ovom sporu ni za sam spor, a pogotovu ne za dosadašnji svoj postupak nema na svojoj strani ni trunka prava ni opravdanosti.« U pogledu postupanja Srbije list izražava nadu da će ona kao i dotad reagirati trijezno, ali odlučno.⁴⁰⁷ Iako već optuživan za veze sa Srbijom i primanje materijalne potpore od beogradske vlade, Supilo je otvoreno zastupao stav koji je bio izazovan ne samo za veći dio njegovih tadašnjih brojnih političkih neprijatelja u Hrvatskoj nego i za utjecajne bečke krugove. Ne obazirući se na mogućnost novih optužbi, i to u situaciji kad su odnosi između Austro-Ugarske i Srbije bili toliko napeti da ni skori oružani obračun nije bio isključen, on je kroz svoj list nastavio podupirati i hrabriti otpor Srbije austrougarskom pritisku. Na mjestu uvodnika objavio je članak iz beogradskog *Trgovinskog glasnika*, u kojem su uz kratki historijat privrednog spora između Austro-Ugarske i Srbije izloženi pogledi o ključnom problemu srpskog izvoza — o njegovim izlaznim kanalima. Supilo je posebice istakao ovo gledište: »Nu idealna težnja naše izvozne trgovine nije ni Crno more, ni Jegejsko. Mi sa našom izvoznom trgovinom moramo ići na Jadransko more, kuda je i trgovina naše stare države u srednjem vieku išla.«⁴⁰⁸ (spacionirano u *Novom listu*). Tom prilikom Supilo nije explicite izložio svoje gledište, ali je način kojim je upoznao hrvatsku javnost s ovim pogledom iz *Trgovinskog glasnika* odavao njegovu suglasnost. Nepunu godinu dana kasnije Supilovo se glasilo i otvoreno izjasnilo za pristup Srbije Jadranskom moru.

Nepokolebljiv u podršci Srbiji Supilo je novoj fazi njezine borbe za punu političku i ekonomsku samostalnost pridao značenje koje je odgovaralo navedenom sudu o srpsko-bugarskom carinskom savezu. Naime, jedan drugi uvodnik u kojem je ponovo osuđena austrougarska diplomacija završava riječima: »Pobjeda i otpor Srbije znače [...] nova vremena na Balkanu.«⁴⁰⁹ Sredinom 1906. sukob između Austro-Ugarske i njezinog malog susjeda još se pojačao zbog obnovljenog nastojanja bečke diplomacije da primora vladu u Beogradu na kupnju topova, potrebnih za modernizaciju srpske artiljerije, kod koncerna Škoda. Pod utjecajem tog spora, koji se vukao još od 1904, carinski rat se brzo približavao kulminaciji.⁴¹⁰ Supilo je istom odlučnošću kao i prije

⁴⁰⁴ Radostne vesti sa Balkana, uvodnik, *NL* 6. I/6, 1906.

⁴⁰⁵ Izpravno shvaćanje Magjara, uvodnik, *NL* 18. I/18, 1906.

⁴⁰⁶ D. Đorđević, Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906—1911, Beograd 1962, 143—144, 165—167.

⁴⁰⁷ Austrija protiv Srbije i Bugarske, uvodnik, *NL* 23. I/23, 1906.

⁴⁰⁸ Putevi srbske izvozne trgovine, uvodnik, *NL* 26. I/26, 1906.

⁴⁰⁹ »Mjere« protiv Srbije, uvodnik, *NL* 27. I/27, 1906.

⁴¹⁰ Đorđević, Carinski rat, n. dj., 59—61, 212—213, 221—225. i d.

odobravao otpor Srbije pritisku Dvojne monarhije.⁴¹¹ Nakon što se carinski rat razbuktao svom snagom, *Novi list* se oborio na Goluchowskog, ministra vanjskih poslova Austro-Ugarske, i uopće na vladajuće krugove ove države, optužujući ih da žele uništiti ugled Srbije, pokoriti je, kako bi se Balkan mogao nesmetano germanizirati. Austrija je, piše list, postupanjem sa Srbijom i spletkama protiv svojih podanika Hrvata i Srba, udruženih »novim kursom«, najavila rat balkanskim Slavenima. Težeći političkoj i ekonomskoj emancipaciji oni se moraju boriti solidarno protiv germanskog prodiranja koje njihove zemlje želi pretvoriti u svoj most za Istok.⁴¹² Konkretno savjete o oblicima zajedničke borbe Supilo ne daje, ali je njegov list svojim ustrajnim i odlučnim pisanjem u prilog Srbije djelovao kao uzorak međusobnog moralnog podupiranja balkanskih Slavena.

Prve nagovještaje o sklonosti srpske vlade da obnovi pregovore o novom trgovačkom ugovoru s Austro-Ugarskom Supilov je list pozdravio upozoravajući da obje strane trpe ozbiljne štete zbog carinskog rata te da njihovi pravi interesi traže pogodbu.⁴¹³ Slično je pisao i u jesen 1906, kad su Austro-Ugarska i Srbija izmijenile note o eventualnom nastavku pregovora.⁴¹⁴ U oba navrata ponovo je hvalio držanje Srbije i njezino nastojanje da očuva suverenitet i osigura ekonomsku samostalnost. Pretresajući potkraj iste godine izgleda za obnovu pregovora, list zaključuje da je taj carinski sukob plod pritiska Njemačke koja Austro-Ugarsku tjera na Istok osvajajući pritom i svoju veliku prethodnicu i područje u koje je gura. No, sve se to zasniva na pogrešnoj računici da se s Istokom može postupati kao s pukim objektom, što je, međutim, Srbija bjelodano demantirala.⁴¹⁵

Nada u obnovu pregovora koji bi utrli put obustavi carinskog rata nije se pokazala opravdanom. Sukob se protegao godinama, sve do 1908, odnosno 1911. kad je napokon završen. Kroz to se vrijeme Supilovo gledište u biti nije promijenilo.⁴¹⁶ Vijest o konačnoj pogodbi Srbije i Austro-Ugarske kojom je carinski rat dokrajčen komentirao je njegov list uvodnikom u kojem se utvrđuje bilans dugogodišnjeg sukoba. Presija kojoj je Srbija bila izložena, naglašava se u članku, samo je politički osramotila Austro-Ugarsku i nanijela joj velike štete. Zbog znatnog smanjenja uvoza živeža i stoke iz Srbije, u Dvojnoj monarhiji poskupili su prehrambeni proizvodi, osobito meso. Ustrajavši u otporu na osnovu dobro smišljenih mjera i poteza, Srbija se emancipirala; njezina vanjska trgovina oslobodila se ekonomske ovisnosti o Austro-Ugarskoj prodorom na druga tržišta. Carinski rat vješto je iskoristila Njemačka, koja je podupirala Habsburšku monarhiju u njezinoj protuslavenskoj politici na Balkanu i istodobno sklapala velike poslove sa srpskim privrednicima. Supilo u tom nije vidio neku opasnost za Srbiju jer se ona ekonomski jače povezala ne samo s Njemačkom već i s Italijom, Engleskom i drugim evropskim zemljama, što

⁴¹¹ Carinski sukob između Srbije i Austro-Ugarske, *NL* 7. VII/185, 1906.

⁴¹² Protiv Južnih Slavena, uvodnik, *NL* 12. VII/190, 1906.

⁴¹³ Srbska plava knjiga, uvodnik, *NL* 7. VIII/217, 1906.

⁴¹⁴ Srbija i Austro-Ugarska, *NL* 2. X/271, 1906.

⁴¹⁵ Trgovački pregovori između Srbije i Austro-Ugarske, uvodnik, *NL* 5. XII/335, 1906.

⁴¹⁶ Glasine o Srbiji, *NL* 5. I/5, 1907; Položaj Srbije, uvodnik, *NL* 18. III/66, 1909; Mjenica Njemačkoj, uvodnik, *NL* 14. IV/88, 1909. i dr.

se u članku konstatira. Jedina država koja je pritom pretrpjela znatnu štetu bila je, po njegovu sudu, Austro-Ugarska jer je trajno izgubila pretežnu ulogu u srpskom izvozu i uvozu.⁴¹⁷

Još u prvoj godini carinskog rata pronio se glas o prijedlogu nekog engleskog konzorcija srpskoj vladi da se sagradi željeznica Kladovo—Niš—donji Jadran. Uz napomenu da vijest nije službeno potvrđena, Supilov je dnevnik odmah komentira odužim uvodnikom. U njemu se ističe da bi ta pruga imala veliku važnost za Srbiju, ali i za Jadran. Ne samo što bi prva stekla siguran i pogodan put za otpremanje svoje robe u Italiju, Francusku, Švicarsku i druge zemlje, već bi nova komunikacija otvorila cijeli Balkan evropskom Zapadu. Budući da o toj, jadranskoj željeznici uvelike ovisi privredna emancipacija balkanskih zemalja, sve bi one morale nastojati da se ta prometnica svakako izgradi. Ako njezin južni završetak bude na albanskoj obali, dalmatinske luke bit će time pogođene. One bi, kaže se u listu, izgubile stari »historijski put«. U uvodniku se ne tumači koji je to put; možda je pisac mislio na komunikacije koje su povezivale srednji dio sjevernog Balkana s dalmatinskom obalom ili samo na veze Bosne i Hercegovine s Jadranom. No, pretpostavivši da bi jadranska željeznica mogla oštetiti dalmatinske luke, uvodničar primjećuje da se »stanoviti krugovi« za njih ni najmanje ne brinu, ali zato svojom pogrešnom politikom prema balkanskim državama potiču ove da joj se opiru i traže sredstva za ekonomsko osamostaljenje, koje je bez dobrih komunikacija nezamislivo.⁴¹⁸ Tako je krivnja za eventualne štete dalmatinskih luka od jadranske željeznice unaprijed pripisana bečkim vladajućim faktorima.

Pitanje jadranske željeznice prešlo je iz sfere teoretskih razmatranja u fokus praktične balkanske politike velesila na početku 1908, kad je Austro-Ugarska objavila da namjerava graditi željeznicu kroz Sandžak, kojom bi se Bosna kroz međuprostor Srbije i Crne Gore spojila s Kosovom, odnosno s prugom Mitrovica—Solun.⁴¹⁹ Nova komunikacija mogla je postati važna prometna arterija »Dranga« i istodobno poslužiti Austro-Ugarskoj u dvostrukoj funkciji: kao svojevrsno sredstvo zapreke protiv političkog i privrednog povezivanja Srbije i Crne Gore i kao uporišni luk polukružnog pritiska na obje države. Stoga je objava tog projekta izazvala njihovo negodovanje, ali i protupotez carske Rusije, sa čijim se ekspanzionističkim interesima kosilo jačanje pozicija i utjecaja Austro-Ugarske i Njemačke na Balkanu. Ruski službeni krugovi nagovijestili su da će se založiti za jadransku željeznicu, a srpska vlada, time

⁴¹⁷ Gospodarski krah Aerenthalove politike, uvodnik, *NL* 24. I/20, 1911. Sud da je Austro-Ugarska definitivno izgubila prvenstvo u vanjskoj trgovini Srbije bio je pre nagljen, zasnovan na doista velikom padu njihove međusobne razmjene u toku dugotrajnog carinskog rata, ali se ona poslije konačnog sporazuma dosta brzo oporavlja. Dok je u jesen nije započeo prvi balkanski rat. Isto se kretanje primjećuje i kod srpskog izvoza u Dvojnu monarhiju.

⁴¹⁸ Transbalkanska željeznica, uvodnik, *NL* 4. X/273, 1906.

⁴¹⁹ D. Đorđević, Austro-srpski sukob oko projekta sandžačke željeznice, *Istorijski časopis VII*, Beograd 1957, 222—224.

ohrabrena, objavila je da će uskoro zatražiti od sultana koncesiju za gradnju željezničke pruge na turskom teritoriju koja bi se od Kosova protegla do južnog Jadrana.⁴²⁰ Javlajući o tome, Supilov list nije skrivao svoju naklonost prema rusko-srpskoj inicijativi, kao ni prema sporazumnom djelovanju Rusije, Velike Britanije, Francuske i Italije na Balkanu s ciljem da se omete daljnje njemačko-austrougarsko prodiranje.⁴²¹ Kad je u više hrvatskih novina prikazano predavanje V. Hlavinke o toj željeznici, *Novi list* je interverenirao osporavajući njegove tvrdnje da bi se nova komunikacija morala izgraditi na vrlo teškom terenu i da bi prolazila kroz neplodne krajeve.⁴²² To pobijanje bilo je tek djelomice opravdano; željeznički spoj između Dunava i Jadrana zamišljen je tada tako da bi se protegao i kroz plodne predjele južne Srbije, Kosova i Metohije, ali bi njegov zapadni dio prolazio teškim terenom sjeverne Albanije.⁴²³ Stoga izgradnja bitnog dijela ove prometnice ne bi bila ni laka ni jeftina. Uskoro je list upoznao čitaoce sa člankom u *Glasi Crnogorca* koji je izložio novo gledište o jadranskoj željeznici. Vitalni interesi Crne Gore, kaže se u napisu, zahtijevaju da ta komunikacija izađe na morsku obalu u odličnoj luci Bara, koje se izgradnja upravo tada privodila kraju, a ne u susjednoj sjevernoj Albaniji kako to predlaže srpska vlada. Takvom završetku jadranske željeznice odgovarala bi pruga dolinom Ibra i Morače, koja bi bila kraća a ne bi iziskivala veća sredstva od predviđenih za prugu preko Kosova.⁴²⁴ Redakcija *Novog lista* nije članak komentirala, najvjerojatnije zato što je Supilo, iako naklonjen i Crnoj Gori, pridavao Srbiji mnogo važniju ulogu u budućnosti svih Južnih Slavena, a tom stanovištu nije odgovaralo podupiranje crnogorske kritike jednog važnog projekta srpske vlade. Njegovo se glasilo nije izričito opredijelilo za crnogorsku varijantu ni nekoliko dana kasnije, kad je ukratko prepričalo članak iz petrogradskog lista *Novoe vremja*, u kojem se tvrdilo da Albanci podupiru austro-njemačke spletke protiv jadranske željeznice zahtijevajući od sultana da se ona preko planinskih masiva spusti do Skadra. Kako je taj zahtjev neostvariv, smatraju ruske novine, oni koji ga postavljaju svjesno njime potkapaju cijeli projekt. Svoje gledište Supilov je dnevnik izrazio indirektno, napomenama da saopćava vrlo važnu, odnosno veoma zanimljivu informaciju iz lista *Novoe vremja*.⁴²⁵ Na nju se pozvao i u članku o općoj konstelaciji na Balkanu, koji je već u drugom kontekstu naveden, ističući, uz ostalo, da je željeznički spoj Dunava s Jadranom posve nepoželjan za Njemačku i Austro-Ugarsku jer bi ta prometnica »imala na Balkanu da ojača pozicije Slavena, a eventualno i Talijana.«⁴²⁶

Prije nego što se bilo koja verzija jadranske željeznice pretvorila u razrađen projekt, buknuła je aneksiona kriza. Dok su njezini gromovi parali politički horizont Evrope, naglo suočene s mogućnošću da se preko noći nađe u općem krvoproliću, o pitanju komunikacija u dubini Balkana malo se raz-

⁴²⁰ Isto, 224—229.

⁴²¹ Entente između Rusije i Engleske, uvodnik, *NL* 20. II/44, 1908.

⁴²² Ekonomske bilješke, *NL* 18. III/67, 1908.

⁴²³ D. Đorđević, Jadranska željeznica u Srbiji 1892—1912, *Istorijski glasnik* 3—4, Beograd 1956, 19—23.

⁴²⁴ Crna Gora i balkanske željeznice, *NL* 20. III/69, 1908.

⁴²⁵ Rusija i pitanje balkanskih željeznica, *NL* 31. III/78, 1908.

⁴²⁶ Balkan i nekoje interesirane sile, *NL* 4. IV/82, 1908.

mišljalo. S njim se dugo ne bavi ni Supilo, zabrinut zbog aneksije koju je osudio kao utemeljenje novog Reichslanda — političke tvorevine korisne samo njemačkoj penetraciji.⁴²⁷ Tek u ljeto 1911. *Novi list* se sjetio jadranske željeznice jer se tada pronijela vijest da je Turska odobrila njezinu izgradnju od srpske granice do Sv. Ivana Meduanskog južno od Skadra, a odbacila austrijski prijedlog o sandžačkoj željeznici. Supilove novine proglasile su tu informaciju izvanredno važnom za sve Južne Slavene a osobito za one u Austro-Ugarskoj. Ako se Turska na to zaista odlučila, vjerojatno pod utjecajem Velike Britanije koja postaje glavna smetnja njemačkom prodiranju na Balkan, tada je, zaključuje list, nanesen velik udarac »Drangu«. Po sudu pisca uvodnika u kojem je to gledište izraženo, austrijski krugovi su uz ugarske ustrajno ometali uspostavu željezničkog spoja Dalmacije sa zaleđem zbog toga što bi se njime pojavila vertikalna presječnica južnog kolosijeka njemačke ekspanzije koji je trebao spojiti Podunavlje sa Solunom. Željeznička veza Splita sa sjeverom, pretpostavlja pisac, postala bi gravitaciona os za velik dio Balkana, pa i za Srbiju. Shvaćajući da bi značenje te veze bilo izvanredno, spomenuti krugovi se protive njezinom ostvarenju kao što djeluju i protiv jadranske željeznice, druge presječnice jugoistočnog toka »Dranga« na Balkanu, koja bi spojila Podunavlje i Rusiju s Jadranom. Samo na prvi pogled čini se da bi »nam« ona mogla štetiti, smatra uvodničar ne objašnjavajući u čemu je privid; zapravo, posljedice njezine izgradnje bile bi suprotne takvom očekivanju, jer bi austrijski i ugarski krugovi morali u svom interesu dati koncesije Hrvatima i Srbima kako bi barem djelomično neutralizirali za sebe nepoželjne efekte (pojave) te prometnice.⁴²⁸ Što bi bio sadržaj ustupaka, u uvodniku nije rečeno, ali je vjerojatno da je pisac mislio u prvom redu na konačno odobrenje izgradnje željezničkih spojeva Splita s unutrašnjošću. Komentirajući tu vijest Supilov je list pokazao da se ne odriče pozitivnog stava prema jadranskoj željeznici, da joj kao i ranije pridaje vrlo veliku važnost u cjelini mogućih temelja za bolju budućnost jugoslavenskih naroda.

To se gledište, čini se, djelomice promijenilo u vrijeme balkanskih ratova, koji su naglo aktualizirali pitanje pristupa Srbije Jadranskom moru. Upoznajući hrvatsku javnost sa člancima Seaton Watsona u londonskom *Spectatoru* o balkanskoj krizi, I. F. Lupis se u *Novom listu* založio da Crnoj Gori pripadne Skadar. U slučaju da se to dogodi, jadransku željeznicu bi valjalo sagraditi na potezu Prizren—Sv. Ivan Meduanski. Srbija bi tako postigla prikladan izlaz na more, njezine bi veze s Crnom Gorom ojačale, važan uvjet njezine privredne samostalnosti bio bi ostvaren. Izražavajući sigurno i Supilovo mišljenje, Lupis dalje piše: »... mi smo odlučno za to, da Srbija bilo preko arbanaškog, bilo preko crnogorskog teritorija slobodno dođe do mora«. Međutim, on odmah dodaje da je potrebno tražiti i spoj Srbije sa Splitom kao kompenzacioni ustupak za pogodnosti Austro-Ugarske u Solunu. Taj drugi, zapadniji izlazak Srbije na more za Lupisa je upravo sudbonosan za sve Jugoslavene zapadno od Drine. Ako se to ne postigne, Srbija bi se odijelila »za uvijek od celog jugoslovenstva u monarhiji, i to bi bio jak udarac ideji

⁴²⁷ NL 7. X/238. i 8. X/239, 1908.

⁴²⁸ Drugi poraz »Dranga«, uvodnik, NL 2. VIII/182, 1911.

narodnog jedinstva. Dolazak Srbije u Spljet preko Bosne, promet, olakoćene komunikacije, najpodesnija, najjača su sredstva da narodno jedinstvo od idealnog postane praktično⁴²⁹ (spacionirano u članku). Iako su pogledi koje je o jadranskoj željeznici Lupis izložio bili u skladu s onim što su Supilove novine ranije pisale, bit njegovog općeg shvaćanja o komunikacionom kompleksu središnjeg i zapadnog Balkana nije se s tim podudarala. Ističući koliko je za Srbiju važna ta saobraćajna arterija, on prelazi preko njezinih posljedica za Jugoslavene u okviru Habsburške monarhije. Za njihovu perspektivu, kao i za sve Jugoslavene, proizlazi iz teksta, odlučujuća je druga, zapadnija veza Srbije s Jadranom. Stvarno, taj spoj, svojevrsna zapadna varijanta jadranske željeznice, ne bi imao takvo presudno značenje, iako bi se pomoću njega Srbija svakako više povezala s južnom Hrvatskom nego li znatno istočnijom magistralom koja bi izašla na Jadran daleko od središta Dalmacije. Onaj dio srpskog izvoza i uvoza koji se orijentirao prema Italiji, uglavnom sjevernoj gdje se nalazilo njezino najveće tržište, u manjoj mjeri i srpski proizvodi namijenjeni Francuskoj i Švicarskoj kao i roba iz tih zemalja potrebna Srbiji, strujali bi vjerojatno više kroz Split spojen prikladnom željezničkom linijom sa zapadnom Srbijom nego kroz Bar ili neku još južniju luku, ali samo onda ako austrougarske tarife ne bi bile previsoke, što hrvatski i srpski politički i privredni krugovi u Hrvatskoj i Bosni ne bi mogli trajno a možda ni povremeno osigurati. Na jadranskoj željeznici uvjeti bi bili drugačiji. Poslije sloma turske vladavine u Evropi, njezina bi trasa prolazila najvećim dijelom srpskim teritorijem, odnosno samo srpskim i crnogorskim ako bi pruga završavala u Baru. Prevoznine bi dakle ovisile uglavnom o srpskoj vladi; niskim ili barem umjerenim tarifama ona bi pogodovala prometu po novoj magistrali velike važnosti, koja bi joj pretežno pripadala. No, ako bi se spomenuti dio srpske vanjske trgovine gotovo isključivo služio na balkanskom tlu ovom prugom, dalmatinske luke imale bi od toga ipak određenu korist jer bi ih se doticala srpska izvozna-uvozna robna struja duž Jadrana, tekući od Sv. Ivana Meduanskog ili Bara prema sjevernoj Italiji, odnosno od ove prema jugu. Saobraćajni spoj Dunava s južnim Jadranom iskorištavale bi, vjerojatno, i druge zemlje u Podunavlju a ne samo Srbija. Dio dalmatinskog brodarstva mogao bi preuzeti poslove robnog transporta između luke u kojoj bi završavala jadranska željeznica i pristaništa na sjeveru Jadrana pa i na Mediteranu, tim prije što ni Srbija ni Crna Gora nisu raspolagale svojom mornaricom niti bi je u kraćem razdoblju izgradile. Dakle, južni dio Hrvatske imao bi određene koristi (uglavnom na osnovu lučkih i brodarskih usluga) od te nove komunikacije čak i kad njezina uspostava ne bi požurila izgradnju željezničkih spojeva Dalmacije sa sjeverom. Stvarnih razloga za strahovanje od šteta koje bi dalmatinskim lukama mogla nanijeti jadranska željeznica ni tada ni ranije nije bilo jer je ukupni udio Srbije, o južnijim i istočnijim dijelovima Balkana da se i ne govori, u njihovu prometu bio vrlo malen.⁴³⁰ One jednostavno u tom pogledu,

⁴²⁹ Buduće granice Albanije, *NL* 11. I/10, 1913.

⁴³⁰ Udio Srbije bio je malen čak i u lučkom prometu Rijeke, spojene s Beogradom normalnom željezničkom prugom. G. 1913. taj je udio iznosio u količini robe upućene iz Rijeke u unutrašnjost tek nešto više od 1%, a niti 0,5% u količini robe koja je iz riječke luke otpremana morem u druge krajeve i zemlje (v. podatke u I. Belin, *Interesna sfera Rijeke, Riječki zbornik*, n. dj., 182—183).

za razliku od Rijeke, nisu imale što izgubiti. Mogućnost da ih jadranska željeznica prikrati za dio prometa zasnovanog na tranzitu robe iz južne Ugarske i istočne Hrvatske bila je nešto veća, ali zbog postojećih loših veza dalmatinskih luka sa zaleđem ni taj promet nije bio naročitih razmjera pa ni štete od njegova sužavanja ne bi bile osobite. Međutim, vjerojatnije je da do njih uopće ne bi ni došlo, jer bi izgradnja jadranske željeznice potakla odlučujuće krugove Austro-Ugarske da je brzo uspostavom boljih spojeva ovih luka sa sjeverom od postojećih barem donekle neutraliziraju. Budući da je njihova realizacija tražila manje napora, novca i vremena, mogle su se pojaviti prije jadranske željeznice, što bi znatno ojačalo robni promet između Bosne i Hercegovine, južne Ugarske, Slavonije i Srijema, s jedne, i srednjeg Jadrana, s druge strane. Pojava željeznice koja bi kasnije, prolazeći kroz središnju Srbiju i Kosovo, povezala Dunav s donjim Jadranom ne bi tu ništa bitno izmijenila. No, ako bi dalmatinske luke i pretrpjele neke gubitke, njih bi obilno nadomjestile izravne i neizravne koristi koje bi joj ostvarenje projekta o jadranskoj željeznici donijelo. Dakako, privrednom i političkom povezivanju većine jugoslavenskih zemalja prikladan spoj Srbije sa srednjom Dalmacijom, s ušćem Neretve prije nego s daljim Splitom, svakako bi više pomogao od jadranske željeznice, sagrađene znatno istočnije, s izlaskom na more izvan jugoslavenskog teritorija ili u jednom njegovom udaljenom kutu.

Lupisov odlučni zagovor prometnog spoja Srbije sa Splitom potakao je repliku na koju je neki Supilov stalni suradnik sa pseudonimom Dalmaniensis upozorio bez primjedbe. Naime, u bečkom *Zeitu* pojavio se članak s tezom da je važnije onemogućiti da se povlasticama koje bi na budućoj sandžačkoj pruži Srbija dobila okoristi njemačka penetracija nego postići dobru vezu prve sa središtem Dalmacije.⁴³¹ U *Novom listu* nema indicija da je Supilo prihvatio ovo mišljenje. No, ako ga je možda ipak odobrio, s Lupisom se i dalje slagao u pogledu potrebe Srbije da postigne što povoljniju vezu s južnim Jadranom. O tom govori upozorenje njegova lista na članak u *Glasi Crnogorca* u kojem su navedene razne moguće verzije jadranske željeznice a kao najbolja — jamstvo ekonomske samostalnosti i Srbije i Crne Gore — proglašena trasa od Niša preko Mitrovice, Visokih Dečana, Gusinja i Podgorice do Bara.⁴³² Tako je Supilo godinu dana prije početka I. svjetskog rata ponovo popularizirao gledište, prema kojem je jadranska željeznica trebala doprijeti do mora u Baru, spjivši neposredno Srbiju i Crnu Goru na njihovu obostranu veliku korist.

Istodobno je Supilovo glasilo izvijestilo i o jednoj drugoj prometnoj zamisli čijom bi realizacijom započelo novo doba u saobraćaju težišta Balkana. Jedno američko društvo, javlja list, već se dulje bavi projektom o novom vodenom putu Dunav—Solun. Nakon što je porazom Turske u prvom balkanskom ratu uklonjena neizvjesnost u pogledu političkog statusa područja uz južnu polovicu te moguće prometnice, društvo je spremno za početak velikog pothvata s tri povezana cilja. To su regulacija Morave, izgradnja kanala Morava—Vardar i uređenje Vardara. Iako su za pothvat nužna ogromna sredstva, društvo je već osiguralo osnovni kapital. Ono se ne boji vrlo velikih

⁴³¹ Oprez, *NL* 16. I/14, 1913.

⁴³² Izlaz Srbije na more, *NL* 1. V/105, 1913.

izdataka jer računa da će nova komunikacija donositi dobre prihode, napose poslije već planiranog spajanja Dunava s Odrom. Ostvarenjem oba ova projekta uspostavila bi se najkraća vodena veza između Baltika i Egejskog mora. Po sudu izvjestioca, njezino bi značenje bilo izvanredno kako za sjevernu i srednju Evropu, tako i za balkanske zemlje i Malu Aziju.⁴³³ Vjerojatno se redakciji vijest ipak činila nedovoljno pouzdana pa je nije dala šire komentirati, iako bi oživotvorenjem ove zamisli nastala saobraćajna revolucija u srcu Balkana, kojoj bi jadranska željeznica kao prirodni zapadni odvojak novog magistralnog puta — najkraće vodene veze između Dunava i Solunskog zaliva — znatno pripomogla. No, vijest se mogla primiti i kao najava velike opasnosti: predviđeno povezivanje evropskog jugoistoka sa središtem kontinenta pružilo bi njemačkom prodiranju na Balkan vrlo povoljnu mogućnost za intenzifikaciju, i to duž pravca što ga je *Novi list* odavno predstavljao naročito važnim za »Drang nach Osten«. Dakle, Supilovo glasilo imalo je razloga da o ovom projektu piše na sličan način kao ranije o mogućim posljedicama izgradnje bagdadske željeznice u Hrvatskoj. Da su informacije o pothvatu učestale, vjerojatno takav osvrt ne bi trebalo dugo čekati.

Iako je Supilo smatrao njemačku imperijalističku ekspanziju, uz austrijsku politiku s njome povezanu, najozbiljnijom prijetnjom nacionalnom opstanku svih Južnih Slavena, ipak su u njegovom dnevniku bili češći alarmi nego upute o zajedničkoj obrani. Prije 1906. posebnim je člancima živo propagirao i slavensku i jugoslavensku ekonomsku solidarnost kao najbolja sredstva uspješne zaštite i jačanja snaga ugroženih. U razmatranom periodu list je potrebu privredne uzajamnosti Jugoslavena zastupao rjeđe ali konkretnije, pretresajući određena pitanja, naročito ona iz sfere trgovine i prometa, o čemu je u ovom radu već bilo dosta govora. Interes redakcije, odnosno izdavača, privlačila je i integracija kapitala jugoslavenskih buržoazija. U proljeće 1911. *Novi list* je pozdravio fuziju Jadranske banke s Dalmatinskom vjeresijskom bankom, kojom je stvorena novčana ustanova s dioničkim kapitalom od 8 mil. kr., čije su filijale pokrile najveći dio jadranskog pojasa Austro-Ugarske, od Trsta, preko Opatije, Rijeke i Zadra do Šibenika i Dubrovnika. Nova banka, u kojoj se udružio slovenski, hrvatski i srpski kapital bila je za Supila uzor jugoslavenske privredne suradnje pa je njegov list s očitim zadovoljstvom konstatirao da je nikao najveći jugoslavenski novčani zavod u austrijskom dijelu Habsburške monarhije.⁴³⁴ Mogao je dodati da se upravo na istočno-jadranskom primorju pojavila jedna od najvećih jugoslavenskih banaka u cijeloj Austro-Ugarskoj.⁴³⁵ U drugom osvrtu na tu fuziju Supilov list tvrdi da ju je dalmatinska javnost dočekala kao nužnu koncentraciju narodnog kapitala, što potkrepljuje citatom iz *Crvene Hrvatske*, koja je, u stvari, bila usko povezana s ličnostima iz uprave Hrvatske vjeresijske banke. Osnutkom novog zavoda, ističu dubrovačke novine, stvorena je jezgra iz koje bi ubrzo

⁴³³ NL 11. IV/88, 1913.

⁴³⁴ NL 26. IV/99, 1911.

⁴³⁵ Istodobno su najveće zagrebačke banke raspolagale ovim dioničkim kapitalom: Prva hrvatska štedionica sa 6 mil. kr., Hrvatska eskomptna banka s 8 mil. kr., Hrvatsko-slavonska hipotekarna banka s 9 mil. kr. i Srpska banka s 6 mil. kr. (v. Hrvatski kompas, 81, 97, 104, 133).

mogao nići snažan finansijski centar: »Ostviri li se zamisao daljnjih koncentracija mogli bismo imati u neposrednoj budućnosti i kroz kratko vrieme narodni zavod od jedno 20 milijuna vlastitog kapitala, sa novčanim sredstvima od ukupno 60—70 milijuna kruna.« Takav bi zavod mogao »da zaprieči infiltraciju tuđega kapitala i da nas obrani od svih pogubnih posljedica koje nastaju«⁴³⁶ (spacionirano u *NL*). Zavod je doista imao dobru perspektivu, što pokazuje ne samo uspješno poslovanje ove banke koja je već u prvoj godini rada postigla pola milijuna kr. čiste dobiti nego i izbor glavnog direktora I. hrvatske štedionice u njezin upravni odbor.⁴³⁷ Udruživanjem i povezivanjem banaka u Trstu, Ljubljani, dalmatinskim gradovima i u Zagrebu razvila se doista impozantna novčana ustanova kakvu je Supilo odavno priželjkivao. Iako je po veličini skupljenog kapitala, depozitima i općem prometu bila još daleko od bankovnih giganata Beča i Budimpešte, ona je već predstavljala solidnu ekonomsku snagu, sposobnu za brzi rast, važno sredstvo za sabiranje kapitala domaće buržoazije velikog dijela jugoslavenskog prostora u Austro-Ugarskoj i njegovog koncentriranog angažmana u privrednom životu, napose u pomorskoj privredi.

Prije 1906. Supilov je list, zagovarajući opću slavensku ekonomsku suradnju, naročito preporučao češko-jugoslavensku kooperaciju. Međutim, u posljednjem desetljeću evropskog mira tek je od početka 1911. više o njoj pisao. Tada je objavio podulji dopis M. Sladoljeva iz Praga, u kojem se ocjenjuje kao vrlo povoljna pojava prodor češkog kapitala na cijeli Balkan. Češki bankari, trgovci i turisti stižu svuda, u Sofiju, Beograd, Zagreb, Split, Sarajevo, Mostar, Rijeku, Trst. »Sve naše zemlje«, smatra pisac, »poplavljene su českim kapitalom.« Formulacija nije odgovarala stvarnim prilikama. Poplave te vrste nije bilo, ali se poslovanje češke buržoazije u balkanskim zemljama svakako pred svjetski rat brzo širilo. Pisac je u tome vidio jaku smetnju njemačkom kapitalu, uspješnu kočnicu napredovanja »Drang nach Osten«. Češka privredna penetracija nije, po njegovu mnijenju, nimalo štetna za balkanske narode, naprotiv, ona im pomaže u razvoju za koji nemaju dovoljno vlastitih sredstava i privlačnih uzora. Razmjeri tog plodonosnog utjecaja samo će se dalje povećavati jer su Česi najnapredniji slavenski narod, sposoban za ekspanziju, što sve uvjerljivije dokazuje bujan rast njihovog bankarstva na koje se oslanja velika industrija. U nastavku članka navode se glavne češke novčane ustanove, njihova sredstva i akcije. Ukupni promet čeških banaka, navodi Sladoljev, dosegao je ogromnu sumu od 50 milijardi kr. Ti su privredni uspjesi za nj prirodni produžetak onih značajnih dostignuća češkog naroda koje on još od početka XVIII. st. ostvaruje, naročito u ekonomskom obrazovanju.⁴³⁸ Nakon što su odaslanici bosanske trgovačko-obrtničke komore posjetili Zagreb i Prag gdje su bili odlično primljeni, *Novi list* se ponovo založio za slavensku privrednu solidarnost kao glavno oružje kojim bi se suzbijala sve jača njemačka penetracija na jugoistoku, osobito u Bosni i Dalmaciji, poslije aneksije sve privlačnijim terenima tuđinskih spekulacija.⁴³⁹ Potkraj 1911. Supi-

⁴³⁶ Domaće vesti, *NL* 3. V/104, 1911.

⁴³⁷ *NL* 22. II/45. i 6. IV/83, 1912.

⁴³⁸ Česko bogatstvo, *NL* 17. I/14, 1911.

⁴³⁹ Jedna pogibao, *NL* 11. V/111, 1911.

love novine javljaju da je redakcija sa zahvalnošću primila opsežan referat G. Pejeva, priopćen 19. skupštini sofijske trgovačko-obrtničke komore, u kojem je izložena potreba i korisnost ekonomske suradnje između Hrvata, Slovenaca, Čeha, Srba i Bugara.⁴⁴⁰ Nedugo poslije ove vijesti list informira da je u Pragu osnovano izvozno društvo čeških zemalja koje se živo zanima za poslovne mogućnosti u Hrvatskoj. Komercijalnim konzultantom za Balkan imenovalo je Č. Slepáneka, poznatog publicistu, koji je 1911. dulje boravio u Hrvatskoj proučavajući ekonomske prilike. On će, najavljuje se u obavijesti, uskoro ponovo doći kako bi se njegovim neposrednim dogovorima s domaćim poduzetnicima što više unaprijedile češko-hrvatske privredne veze.⁴⁴¹ U jesen 1912. *Novi list* podsjeća javnost na to društvo, napominjući da ono sistematski radi na proširenju spona češke industrije i trgovine s južnoslavenskim zemljama te prenosi njegovu molbu da mu se zainteresirani jave svojim prijedlozima. Uz adresu društva navodi da je njegov organ časopis *Balkanska trgovina*.⁴⁴²

U raznim prilikama Supilov dnevnik izvještava o pojedinim akcijama čeških poduzeća ili banaka u Hrvatskoj, dodajući uvijek koju riječ odobravanja. Na takav je način informirao ne samo o pojavi češkog kapitala u Gorskom kotaru, što je naprijed spomenuto, već i o udjelu tršćanske filijale Živnostenske banke u osnivanju industrijskog poduzeća za eksploataciju dalmatinskog mramora kod Drniša.⁴⁴³ Samo se jednom češko privredno prodiranje na Balkan našlo u snopu trpke kritike. Supilovo je glasilo sredinom 1913. pričalo članak ljubljanskog *Dana* u kojem se Česima zamjeralo da se u srpsko-bugarskom sukobu drže neutralno, umjesto da podupiru srpsku stranu koja je u pravu. Pritom se primjećuje da je njima svejedno iz koje će od slobodnih slavenskih zemalja na Balkanu njihove banke vući korist i u kojoj će njihovi privrednici prodavati svoju robu.⁴⁴⁴ Iako pisac članka u slovenskom listu kaže da je češki stav razumljiv, žaoka je očita, češkim krugovima predbačen je egoizam, isključiva briga o materijalnoj dobiti. Koristi koje nerazvijeni slavenski narodi imaju od češke ekonomske penetracije nisu taj put uopće spomenute. Redakcija *Novog lista* nije se nikakvom primjedbom ogradila od te kritike češkog odnosa prema novom ratnom zapletu na Balkanu. Supilo se, vjerojatno, s njome složio i zato joj je i dao publicitet u svom glasilu.

Prikazano pisanje *Novog lista* o balkanskoj problematici svjedoči o dosljednosti Supilovih gledišta, zanimanja i težnji. Nepovoljno opće stanje u kojem se od 1906—1914. Hrvatska nalazila zabrinjavalo ga je i samo po sebi i zbog mogućnosti da se još pogorša zbog jedne moćne ekspanzije, opasnije od već tradicionalnih zapreka nacionalnom jedinstvu i samostalnosti naroda kojem je pripadao. Ta okolnost bila je za nj posve realna, i to koliko za Hrvate toliko i za sve ostale Južne Slavene. U njoj je kao i u doba Riječke rezolucije vidio glavni razlog za uspostavu što šire, čvršće i trajnije južnoslavenske zajednice kao najefikasnijeg oblika protunjemačke obrane Balkana. Ako političko udru-

⁴⁴⁰ NL 24. XI/280, 1911.

⁴⁴¹ Česko-hrvatske gospodarske sveze, NL 19. V/119, 1912.

⁴⁴² NL 26. IX/230, 1912.

⁴⁴³ NL 4. X/237, 1912.

⁴⁴⁴ Jugoslavenstvo i Bugari, NL 10. VII/164, 1913.

živanje južnoslavenskih naroda nije smio previše konsekventno zastupati, njihovo ekonomsko povezivanje mogao je otvoreno zagovarati. On je to i činio, čak i onda kad je time, u opasnim trenucima predratnih kriza na Balkanu, otkrivao političke poglede koji su graničili s ispovijedanjem veleizdajničkog stava. Odajući shvaćanje da sudbina Hrvata ovisi o drugim jugoslavenskim narodima i zemljama, u prvom redu o opstanku i daljnjem usponu Srbije, barem koliko i o njima samima, Supilo je živo podupirao akcije i inicijative koje su težile privrednom osamostaljenju, jačanju i povezivanju istočnih ograna balkanskih Slavena. Zbog tog je gledišta oduševljeno primio vijesti o srpsko-bugarskom carinskom savezu, odlučno stao na stranu Srbiju u carinskom ratu, gorljivo zastupao projekt o jadranskoj željeznici i potrebu izlaska Srbije na more, zato je, napokon, njegov list pridao veliku važnost planu o najkraćoj vodenoj vezi Dunava sa Solunom. On je i dalje očekivao da će se šira slavenska suradnja razvijati pomažući napore Južnih Slavena da se privredno osamostale, obrane od njemačke ekspanzije i ubrzaju napredak vlastitog ekonomskog potencijala kao materijalnog jamstva za svoj opstanak i bolju budućnost. Ipak, od 1905. njegove novine ne pišu često o toj suradnji, ne razrađuju ideju privredne solidarnosti svih Slavena, vjerojatno zato što je njihovo ekonomsko podupiranje u predratnim godinama ostalo u skromnim razmjerima, jer osim češkog i donekle slovenskog kapitala nijedan drugi u slavenskim zemljama, uključujući i onaj u Rusiji, nije dozreo za veću ekspanziju, odnosno za poslove zamašnjih razmjera izvan svog nacionalnog teritorija. Zaokupljene svojim najvećim dijelom, često gotovo isključivo, ili čak potpuno domaćim terenom, buržoazije većine slavenskih naroda nemaju tada elementarnu dispoziciju za širu i stalnu međusobnu suradnju, ravnopravnu ili makar s pretežnom korišću na jačoj strani. Slabi plodovi ideje o njihovoj ekonomskoj solidarnosti morali su djelovati destimulativno i na Supila. On se, doduše, nije odrekao te ideje, ali ga više naročito ne privlači pa je on i manje popularizira.

OPĆI ZAKLJUČCI

Zahvaljujući postupnom napredovanju privrede u Hrvatskoj, koja na početku XX. st. uz znatno zakašnjenje ulazi u industrijsku eru, jača javni interes za ekonomsku problematiku, što podupiru i razni utjecaji stranih razvijenih sredina, bilo u Monarhiji bilo u inozemstvu, gdje su u dnevnu štampu već odavno prodrli pitanja privređivanja, poslovne organizacije, velikih pothvata, planova i udruženja, starih i novih privrednih grana kao i opće ekonomske politike. Strani primjeri i promjene kod kuće uputili su publicistiku u Hrvatskoj da se i ona više pozabavi tom problematikom. Međutim, zbog duge tradicije izrazitog pretpostavljanja »čiste« politike u novinama, u kojima je ona najčešće zasjenjivala sve druge sfere javnog života, malobrojnosti novinara s ekonomskim obrazovanjem, općeg razvoja Hrvatske i Balkana u predratnim godinama, privredna pitanja teško su se probijala u prvi plan dnevne štampe. Supilov list je u tom pogledu bio odlučniji i dosljedniji od većine drugih glasila, odlikujući se ne samo stalnošću i širinom interesa već i nastojanjem da se ta pitanja razmatraju u kontekstu opće nacio-

nalno-političke borbe. Neki listovi, kao *Obzor* i *Pokret*, također su u predratnim godinama posvećivali znatnu pažnju privredi, ali su više zaokupljeni užim, posebnim pitanjima i češće se od *Novog lista* ograničavaju na manje-više neutralnu informaciju.

Među mnogim ekonomskim problemima kojima se posvećuju uvodnici i drugi zasebni članci u *Supilovu dnevniku* pretežu oni većih razmjera i radiusa djelovanja, šireg ili čak općeg karaktera. Lokalne teme nisu zapostavljene, ali su većinom ili povezane s prvima ili smještene na skromnije mjesto, u pojedine stalne rubrike (Domaće vijesti, Iz mjesta i okolice, Ekonomske bilješke). Pritom su Hrvatsko primorje i Gorski kotar imali prednost, što je razumljivo s obzirom na sjedište lista, odnosno njegovu javnu i stvarnu namjenu. Zbog *Supilova* porijekla, političkih veza, težine ekonomskog stanja u južnom dijelu Hrvatske a i lokacije dnevnika Dalmaciji se poklanja veća pažnja nego sjevernim krajevima zemlje. Od privrednih grana najviše prostora dobio je u listu promet, više kopneni nego pomorski, što je s obzirom na prilike bilo opravdano. Potreba industrijalizacije zemlje zastupa se dosta često, ali više kroz osvrtu na probleme pojedinih mjesta i krajeva nego u općem smislu, što se vidi i u propagiranju elektrifikacije, tj. revolucioniranja energetske baze proizvodnje. Samo s nekoliko priloga, pod dojmom *Krešićeva* predavanja a, vjerojatno, i pod utjecajem carinskog rata između Austro-Ugarske i Srbije, zagovara se eksportizacija hrvatske privrede kao bitan faktor njezina bržeg progresa i osamostaljenja. No, opći tok zbivanja u Hrvatskoj bio je tako nepovoljan da se o tome u listu poslije 1907. više ne govori. Modernizacija privrede u Hrvatskoj i njezina emancipacija pojačanim izvozom izvan granica Monarhije nisu se mogli postići bez veće potpore države. Kako je ona, uz režime koji su se smjenjivali od 1907—1914, bila nedostižan cilj, pogotovu za vladavine *Raucha* i *Cuvaja*, neka življa propaganda u prilog spomenutim procesima nije imala pravog smisla.

Statičnost nepovoljnog položaja cijele Hrvatske i njezinih dijelova, koju nije uspio potkopati ni »novi kurs«, objašnjava naročito zanimanje *Supila* i *Novog lista* za ekonomske aspekte postupanja obaju središta Monarhije i faktora koji su po njihovoj volji upravljali hrvatskim zemljama. No, taj se kritički interes nije ograničio na emanacije koje su u raznim oblicima strujale iz političkih sfera *Beča* i *Budimpešte* prema Hrvatskoj, više razarajući nego jačajući njezino ekonomsko-socijalno tkivo, već je obuhvatio i komplementarne faktore — ekspanzivno djelovanje tuđinskih kapitala, njemačkog, mađarskog i talijanskog. Njihova aktivnost pod zaštitom moćnih političkih činilaca doista se od 1900. povećava, što se naročito opaža u većem dijelu jadranskog pojasa, od *Trsta* i *Istre* na sjeveru do dalekog *Skadarskog jezera*. Ako pretežni dio Hrvatske, za razliku od *Bosne* i *Hercegovine*, nije obilovao rudama, njezino je obalno područje, kao i susjedna, slovensko i crnogorsko, nudilo nemale mogućnosti za unosne poslove u sferi pomorske i turističke privrede, a Dalmacija je još privlačila svojim sirovinama i energetskim izvorima. Sve to domaća buržoazija, nedovoljno jaka, koncentrirana i organizirana, iskusna i okretna, bez oslonca u inozemstvu, u svijetu evropskog velikog poduzetništva, lišena stalne i izdašne pomoći političke uprave, nije mogla ni znala iskoristiti u većoj mjeri, već je morala gledati kako napreduje infil-

tracija stranaca, struajući sve jače iz njihovih snažnih ekonomskih žarišta u Hrvatsku, uklanjajući slabe zapreke koje su im smetale. Samo nepotpunost komunikacione mreže sprečavala je da to prodiranje ne dobije još veće i opasnije razmjere, ali je istodobno i kočila sazrijevanje domaćih otpornih snaga. Velikom brigom pratio je *Novi list* i proces imigracije tuđinaca agrarnom kolonizacijom koji je tekao na istoku banske Hrvatske, gdje je kvaliteta zemlje uz povoljnije saobraćajne uvjete privlačila strance poput morskih obala, ruda i hidroenergije na zapadu i jugu. Supilo je često povezivao useljavanje s iseljavanjem, za što je imao opravdanih razloga, ali nije primijetio da je emigracija mnogo manja u Slavoniji i Srijemu, iako se onamo doselilo najviše Nijemaca i Mađara. Zapravo je iseljavanje najviše zahvatilo krajeve gdje ih je bilo malo, kao u južnom dijelu zagrebačke županije, u Gorskom kotaru i Lici. Zajedno, ta su tri procesa — penetracija stranog kapitala, useljavanje i iseljavanje — prekrila najveći dio teritorija Hrvatske. Nepovoljne političke prilike pogodovala su njihovoj intenzifikaciji. Rast domaćih privrednih snaga, određen tim prilikama i općim položajem zemlje, bio je prespor za stvaranje onolikog kapaciteta rezistencije kojim bi se mogle zaustaviti međusobno povezane i podupirajuće tendencije denacionalizacije. Supilo je pokušavao da se kroz svoj list i na druge načine bori s erozivnim tokovima koji su nezadrživo potkapali, sad brže sad sporije, nacionalne temelje Hrvatske. Stojeći na poziciji privatnog vlasništva, očekivao je od domaće buržoazije, hrvatske i srpske, da predvodi narod u žilavom suprotstavljanju tim opasnim procesima. Kako bi se za to osposobila, savjetovao joj je i čak tražio od nje da prevlada slabosti, koje su, stvarno, odgovarale nedovoljnoj razvijenosti tadašnje Hrvatske. Domaći kapitalisti morali su se, po njegovu mišljenju, uzdići na višu razinu organizacije i poslovne dinamike, neumorno aktivirajući svoje potencije i vješto iskorištavajući postojeće mogućnosti zemlje. Drugim riječima, morali su djelovati onako kao njihovi konkurenti jer im se inače ne bi mogli othrvati. Taj je zahtjev zapravo bio pretjeran; domaća buržoazija učila je od tuđinskih poduzetnika i oponašala inozemne uzore, koncentracija sredstava, opseg poslova i opća organiziranost povećavali su joj se iz godine u godinu, ali ona ipak nije mogla u kraćem razdoblju prevesti Hrvatsku s izrazitog agrarnog na industrijski kolosijek, bez čega je bilo nemoguće podići dovoljno čvrste nasipe protiv bujica spomenutih procesa. Izlaz je mogao biti samo politički. Trebalo je doći do državne uprave koja bi odlučno podupirala domaće proizvodne snage i istodobno ih štitila od tuđinske konkurencije i infiltracije. U okviru Habsburške monarhije to se nije moglo postići. Opći razvoj Hrvatske, i ekonomski i politički, tjerao je Supila prema toj spoznaji. No, kao realistički političar shvaćao je da je Austro-Ugarska usprkos dugotrajnoj i mnogostranoj unutrašnjoj krizi još uvijek velesila, pa je svaki pokušaj da se jedan njezin mali dio — Hrvatska — od nje odcijepi pothvat koji vodi u propast svog nosioca, ako ne nađe sigurne i jake saveznike. Kako je Supilovo pouzdanje u Rusiju kao moćnu zaštitu, važno postojeće a u skoroj budućnosti još značajnije uporište malih slavenskih naroda, poslije 1905. popustilo zbog poraza koji je doživjela u ratu s Japanom i revolucije izvanrednih razmjera koju je s velikom mukom savladala, njegov se pogled ne odvaja od balkanskog slavenstva, u prvom redu od Srbije kao onog faktora koji težeći vlastitoj emancipaciji vrši

Ulogu oslonca i uzora Hrvatskoj u istosmjernoj borbi. Njihovim povezivanjem, suglasnim hrvatsko-srpskoj slozi i narodnom jedinstvu u Hrvatskoj, glavnom elementu »novog kursa«, bila bi osigurana budućnost bez obzira na politiku Ugarske. Tim političkim pravcem, proširenim na pretežni dio Južnih Slavena, moglo se doći do nove državne zajednice u kojoj su Hrvatska, njezina privreda i društvo trebali steći sigurno jamstvo za uspješnu obranu od tuđinske najezde, napose njemačke koju je Supilo smatrao najopasnijom za cijeli Balkan, kao i garanciju ubrzanog ekonomskog napretka. Iako u cijelom razdoblju od 1906—1914. Supilo nije, čini se, bio potpuno svjestan implikacija pravca koji je na osnovu teškog iskustva i općeg razvoja u Hrvatskoj i na Balkanu izabrao, njegova praktična akcija, dakle, i uređivanje *Novog lista*, kreće se uglavnom tom linijom. Nijedno skretanje na koje su ga navodile pojedine nove konstelacije, neispravne procjene i povremene iluzije o mogućnosti većih pozitivnih promjena od ostvarljivih, nije dugo potrajalo. Neuspjesi nastojanja da se politički položaj Hrvatske poboljša i zabrinjavajući procesi na njezinu tlu kojima su političke okolnosti pogodovale zaustave održavali su Supilo na proširenom »novom kursu« koji ga je vodio do »veleizdaje« — otvorenog, aktivnog neprijateljstva prema Habsburškoj monarhiji, do uloge jednog od tvoraca jugoslavenske države.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DIE WIRTSCHAFTSPROBLEMATIK IN SUPILOS ZEITUNG »NOVI LIST« VON 1906 BIS 1914

Der Verfasser dieser Studie hat schon früher in einer Abhandlung die Wirtschaftsproblematik im *Novi list* (Neues Blatt) von 1903 bis 1905 erörtert und in der vorliegenden Arbeit seine Untersuchungen auf den Zeitraum zwischen 1906 und 1914 erweitert. Dabei ist er bestrebt, nicht nur zu zeigen, wie sich das damalige Wirtschaftsleben in jener Zeitung spiegelte, die in Kroatien die öffentliche Meinung stark beeinflusste, er wollte vielmehr auch die Interessen und Ansichten von F. Supilo, dem Chefredakteur und Herausgeber dieses Blattes beleuchten, das sich in die ersten Reihen der kroatischen Politik der Vorkriegszeit durchgerungen hatte.

Seit dem Anfang von Supilos Redaktionstätigkeit hatte er seine Zeitung auf eine breite, allgemeinkroatische Thematik eingestellt, doch wurden darin auch Probleme der Stadt Rijeka erörtert, wo dieses Tageblatt herausgegeben wurde, sowie auch Fragen, die Rijekas Umgebung — das Kroatische Küstenland und das Bergviertel Gorski kotar — betrafen. Im *Novi list* wurden die wirtschaftlichen Schwierigkeiten, Bedürfnisse und Möglichkeiten dieses wichtigen Hafens und des benachbarten Küstengebiets behandelt; er erhob sich dadurch im Einklang mit der erwähnten Einstellung seines Redakteurs über das lokale Niveau hinaus, indem es die Probleme dieses Gebiets in den breiteren Kontext der wirtschaftlichen Entwicklung Kroatiens mit einbezog.

Supilos Blatt erklärte die Schwierigkeiten, die Rijeka betroffen hatten, mit der Tatsache, dass die magyarische Politik und die ungarischen Behörden diese Stadt willentlich vom Kroatischen Küstenland, zu dem sie organisch gehörte, isoliert hatten, und trat für die Überwindung dieser Isolation ein, blieb jedoch auch dabei nicht stehen, sondern setzte sich für den Gedanken ein, Rijeka in einen kraftvollen Hebel zur Verselbständigung der gesamten kroatischen Wirtschaft zu verwandeln — aufgrund ihrer neuen Ausfuhrorientierung. Durch den Zusammenschluss von Banken, Handel, Landwirtschaft und Industrie müssten sich die Wirtschaftskräfte Kroatiens, indem sie sich Rijekas als des wichtigsten Hafens an der Ostadria südlich von Triest bedienten, auf den Märkten Europas und der ganzen Welt eine Stellung erkämpfen, nachdem sie sich der Abhängigkeit von österreichischen und ungarischen Wirtschaftsfaktoren entledigt hätten. Supilos Organ trat gegen die anwachsende Infiltrierung fremden Kapitals in Rijeka und im Kroatischen Küstenland auf und verlangte vom dortigen kroatischen Bürgertum, starke Körperschaften zu organisieren und sich entschlossen in Geschäfte des Seehandels und der jungen Fremdenverkehrswirtschaft einzulassen. Aus diesem Anlass bemängelte er das unzulängliche Interesse, dass die Wirtschaftsunternehmer des grösseren nördlichen Teils von Kroatien für das Meer zeigten, bzw. für die ökonomischen Möglichkeiten, die ihnen die Adria bot.

Supilo befasste sich auch mit verschiedenen Problemen des Gorski kotar, des gebirgigen Hinterlandes von Rijeka, und trat in seinem Blatt auch persönlich für die Entwicklung eines lokalen Tourismus sowie für die Bildung von Bauernkollektivwirtschaften ein, die mit ihren Agrarprodukten nicht nur die Gaststätten dieses Gebiets, sondern auch die an der naheliegenden Adria-Riviera und in Rijeka beliefern könnten.

Das benachbarte Istrien wird im *Novi list* selten erwähnt; lediglich in einigen Artikeln werden die österreichischen Verwaltungsbehörden, die italienischen und die italienfreundlich gesinnten politischen Kreise angeklagt, den grössten Teil dieser Provinz in wirtschaftlicher Hinsicht gänzlich zu vernachlässigen. Desto häufiger aber befasste sich Supilo mit seinem Abstammungsland Dalmatien, mit dessen politischer Führung er ständige Verbindungen unterhielt. In zahlreichen Artikeln machte er die führenden Männer Dalmatiens darauf aufmerksam, sich von der österreichischen Verwaltung und den Wiener Regierungen nicht überlisten zu lassen, denn deren Versprechungen, Dalmatien in wirtschaftlicher Hinsicht zu fördern, hätten nur den Zweck, die Tendenzen dieser Provinz, sich ihrem nationalen Mutterland anzuschliessen, zu schwächen und zu vereiteln. Gleichzeitig damit wird im *Novi list* darauf hingewiesen, dass eine derartige österreichische Politik auch daran schuld war, dass Dalmatien am Anfang des 20. Jahrhunderts durch keine einzige Eisenbahnlinie mit seinem näheren und weiteren Hinterland verbunden war; und wenn es eines Tages schliesslich doch zur Verwirklichung dieser Verbindung kommen sollte, so werde diese, nach den Voraussagen des *Novi list*, lediglich den Interessen des »Dranges nach Osten« und dem Eindringen von magyarischem und deutschem Kapital an die Südadria dienen. Das Blatt beschuldigt die österreichische Verwaltung auch wegen der Art und Weise, wie die Sanierung der dalmatinischen Dampfschiffahrt durchgeführt worden

war: mit Hilfe national indifferenter oder auf die Fremdherrschaft eingestellter Schifffahrtsgesellschaften hatte man die Fusion der Küstenfahrtunternehmen zustande gebracht, die weder den Interessen der Provinz noch den allgemeinkroatischen nationalen Zielen entspricht.

Zahlreiche Artikel des *Novi list* sind Wirtschaftsfragen des engeren, unter Banalverwaltung stehenden Kroatien, gewidmet oder betreffen Kroatien in seiner Gesamtheit. Supilos besonderes Augenmerk war auf die wirtschaftlich-politischen Beziehungen Kroatiens zu Ungarn gerichtet. Im ersten Teil dieses Zeitraums beschäftigt er sich mit der Möglichkeit, den komplizierten Knoten der wirtschaftlichen Gegensätze zwischen Österreich und Ungarn zu entwirren. Indem er seiner Überzeugung vom Nutzen und der Notwendigkeit einer Wirtschaftsgemeinschaft zwischen Kroatien und Ungarn Ausdruck verleiht, tritt Supilo für eine breitere wirtschaftliche Verbindung der Donau- und Balkanländer ein, als der besten Abwehr gegen den immer gefährlicher werdenden »Drang nach Osten«. Nach dem Zerfall des kurzlebigen kroatisch-magyarischen Bündnisses (1907) greif er das Fortsetzen jener Praxis der ungarischen Behörden an, durch das die wirtschaftlichen Interessen Kroatiens geschädigt wurden, insbesondere in bezug auf gemeinschaftliche Investitionen. Gegen Ende dieser Zeitspanne setzte er sich energisch für die grosse Bewegung der finanziellen Verselbständigung Kroatiens ein und für den Bruch des 1868 abgeschlossenen Ungarisch-kroatischen Ausgleichs. Doch unter den damaligen politischen Verhältnissen konnte sich diese Bewegung nicht entwickeln, was auch Supilo mit der Zeit begriff.

Als Verfechter des Fortschritts der grundlegenden Wirtschaftszweige in Kroatien warf der *Novi list* den kroatischen Kapitalbesitzern nicht genügenden Unternehmungsgeist, schwache Organisation, ja auch Parasitismus (Beschäftigung mit unproduktiven Geldgeschäften) vor, und er empfahl ihnen, sich die serbische Bourgeoisie zum Vorbild zu nehmen, die der eigenen Allgemeininteressen besser bewusst war und auch fähiger, fremde Elemente aus dem Wirtschaftsleben von Kroatien systematisch zu verdrängen.

Bei verschiedenen Gelegenheiten äussert Supilo seine grosse Besorgnis wegen der Gefahr einer Entnationalisierung Kroatiens als Folge der Auswanderung von Einheimischen und der Ansiedlung von Fremden — von Deutschen und Magyaren. Daher tritt er beharrlich für eine Art innerer Kolonisation ein: die Übersiedlung von Bauern aus ärmeren Gegenden in ertragreichere Landstriche Kroatiens mit Hilfe billiger Kredite, die es ihnen ermöglichen würden, dort Kleingrundbesitze zu erwerben. Als ausgesprochener Feind der Auswanderung veröffentlicht er in seinem Blatt Zuschriften verschiedener im öffentlichen Leben stehender Persönlichkeiten; darin greifen sie die höheren Gesellschaftskreise in Kroatien wegen ihrer Sorglosigkeit in bezug auf das Aussiedlungsproblem an, sie schildern die Leiden der Auswanderer in der Fremde und weisen auf die verschiedenartigen schädlichen Folgen hin, die eine immer stärker anwachsende Emigration mit sich bringt.

Das Blatt zeigt auch lebhaftes Interesse für die Wirtschaftsprobleme des Balkans, genauer genommen, seines südslawischen Teils. Nach Supilos Meinung war das gesamte Balkangebiet von der gleichen grossen Gefahr bedroht wie auch Kroatien — von der immer stärker werdenden deutschen Expansion,

die über den Südosten Europas dem Indischen Ozean zustrebte. Die verschiedenen Fangarme dieses Durchbruchs waren von Triest bis Saloniki wahrnehmbar. Als besten Schutz gegen die deutsche Inundation, die Slowenien, Kroatien, insbesondere seine nordwestlichen und nordöstlichen Gebiete, sowie Bosnien und die Herzegowina überflutete, und auch Serbien bedrohte, hält Supilo die wirtschaftliche Emanzipierung und die Zusammenarbeit der Südslawen. Daher begrüsst er die Serbisch-bulgarische Zollunion begeistert und rechtfertigt Serbiens Widerstand gegen das österreichisch-ungarische Diktat während des Zollkriegs mit Entschiedenheit. In Übereinstimmung damit vertrat er den Standpunkt von der ausserordentlichen Bedeutung einer Adria-Eisenbahnlinie, mit der Serbien die wichtigste Verkehrsgarantie für seine wirtschaftliche Selbständigkeit erwerben könnte; und er popularisierte auch andere Projekte über die Verbindung dieses Landes mit der Adria (d. h. Eisenbahnlinien, die sich vom Territorium Serbiens bis Split und Bar erstrecken würden).

Mit den häufig erscheinenden Artikeln über wirtschaftliche Probleme von 1906 bis 1914 trug dieses Blatt wesentlich dazu bei, dass sich das Interesse der bürgerlichen Politik in Kroatien aktuellen wirtschaftlichen Fragen wandte. Und indem er sich mit diesen Fragen befasste, reifte Supilo auch selbst heran. Als er zu der Überzeugung gekommen war, dass viele seiner Vorschläge und Forderungen unter den damaligen Verhältnissen nicht zu verwirklichen waren, dass das politisch abhängige und vereinsamte Kroatien keine Aussichten hatte, die Wogen der immer stärker anstürmenden fremden Penetration abwehren zu können, eine wirtschaftliche Emanzipation zu erreichen und einen schnelleren allgemeinen Fortschritt zu sichern, schlug er gedanklich und auch aktionsmässig jene Richtung ein, die ihn sogleich nach Ausbruch des I. Weltkriegs in das Lager der Feinde der Habsburger Monarchie und in den Kreis der Anführer des Kampfes für die Vereinigung der Südslawen führte.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

6

ZAGREB

1 9 7 4

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi 6

Izdavač

**Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest**

Za izdavača

Prof. dr Ljubo Boban

Prijevod

Dr Blanka Jakić (njemački)

Lektori

Branko Erdeljac, Stjepan Damjanović

Korektor

Branko Erdeljac

Za sadržaj priloga odgovara autor

Izdavački servis LIBER, Zagreb, Đure Salaja 3